

อนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายจำเนียร บุญพละ ป.ม.

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันจันทร์ที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2525

ขอกราบขอบพระคุณ ทุก ๆ ท่านที่ได้มาในคืนตั้งศพ สวดพระอภิธรรม และมาเป็นเกียรติในวันพระราชทานเพลิงศพ

หากมีสิ่งใดขาดตกบกพร่อง หรือไม่เรียบร้อยประการใด กราบขออภัยมา ณ โอกาสนี้ด้วย.

ภรรยา บุตร และธิดา
18 ต.ค. 2525

คำอุทิศ

ขออุทิศคุณความดีจากหนังสืออนุสรณ์นี้ ให้แก่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) พระครูกัลยาณานุกูล (เฮง อิฏฐาจาโร) แห่งวัดกัลยาณมิตร ซึ่งท่านเป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ ตลอดจนท่านได้ให้ความเมตตานำลงตีพิมพ์ในหนังสืออนุสรณ์นี้ เพื่อเป็นวิทยาทานแก่ชนรุ่นหลัง ที่มีความเคารพนับถือและสนใจประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) ได้ศึกษาค้นคว้าโดยละเอียด นอกจากนั้นขออุทิศแก่ผู้ล่วงลับ (นายจำเนียร บุญพละ) ผู้ซึ่งมีความศรัทธาและเคารพนับถือสมเด็จ ฯ ท่านอย่างแรงกล้า

ขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงสำหรับท่านที่ได้ส่งคำไว้อาลัย และบทความลงตีพิมพ์ในครั้งนี้ อีกท่านหนึ่งที่ได้กรุณาสละเวลาให้คำแนะนำและเอื้อเฟื้อ จัดหาต้นฉบับประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) จนหนังสืออนุสรณ์ออกมาเป็นรูปเล่มอยู่ในขณะนี้ ท่านผู้นั้นคือ คุณนวรัตน์ เลขะกุล

เจ้าภาพ

18 ต.ค. 25

นายจำเนียร บุญพละ

ชาตะ ๒๙ มีนาคม ๒๔๕๕

มรณะ ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๒๕

น้องสาว และน้องชาย

ภริยา บุตร ธิดา และหลาน

สวดพระอภิธรรม ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม

ภริยา บุตร และธิดา

ประวัติ นายจำเนียร บุญพละ

นายจำเนียร บุญพละ เกิดเมื่อวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2455 ตำบลวัดเทพศิรินทร์ อำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรคนที่ 2 ของนายฮุย บุญพละ และนางบุญรอด บุญพละ (พงษ์พานิช) มีพี่น้อง 5 คน คือ

1. นางสุดใจ เสวตทัต (ถึงแก่กรรม)
2. นายจำเนียร บุญพละ
3. นางอาภา สุวรรณสุข (ถึงแก่กรรม)
4. นางยาจิต ผ่านสวัสดิ์
5. นายสมโภชน์ บุญพละ

นายจำเนียรได้สมรสกับนางสาวประไพ รัตนประทีป บุตรีพระศรีวรราช และนางประเสริฐ ศรีวรราช ที่จังหวัดอุดรธานี เมื่อปี พ.ศ. 2482 มีบุตรธิดารวม 7 คน คือ

1. นางจันทรวัฒน์ ถาวรฉันท์
2. นายขจร บุญพละ
3. นายวรพจน์ บุญพละ
4. นายจงรักษ์ บุญพละ
5. นางประพิณ วิรัชศิลป์
6. นางเบญจภาณ์ สถิตธนาวุฒิ
7. นางสาวจารุพรรณ บุญพละ

นายจำเนียรได้รับการศึกษาในชั้นต้นที่โรงเรียนสายปัญญาจนจบประถมปีที่ 2 จึงย้ายไปเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ จนจบชั้นประโยคมัธยมบริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2475 ได้เข้าเรียนที่โรงเรียนกฎหมาย สอบไล่ได้กฎหมายภาคหนึ่ง ในปีต่อมาได้เข้าเป็นนักศึกษาแผนกนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สอบไล่ได้กฎหมายภาคสอง ปี พ.ศ. 2477–8 ได้เข้าศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง และได้รับปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิต

เริ่มเข้ารับราชการตำแหน่งอัยการฝึกหัด ประจำกองคดี กรมอัยการ เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน 2479 เป็นอัยการผู้ช่วยจังหวัดอุดรธานี เมื่อวันที่ 1 กันยายน 2479 และได้ทำการอุปสมบท ณ วัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2481

ต่อมาในปี พ.ศ. 2487 ได้ไปรับราชการกระทรวงยุติธรรม ตำแหน่งผู้พิพากษาในกระทรวงยุติธรรม รับราชการศาลแพ่ง ศาลแขวงพระนครใต้ ศาลอาญา ในปี พ.ศ. 2509 ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ พ.ศ. 2512 ผู้พิพากษาหัวหน้าคณะในศาลอุทธรณ์ และตำแหน่งราชการสุดท้าย คือ รองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา จนครบเกษียณอายุ ในปี พ.ศ. 2516

นายจำเนียรเป็นคนที่มีสุขภาพแข็งแรงมาตลอดระยะเวลาที่รับราชการ จนครบเกษียณอายุก็ยังแข็งแรง ได้ใช้เวลาที่มีอยู่โดยการสะสมพระสมเด็จฯ และพบปะกับเพื่อนฝูงเป็นประจำ จนกระทั่งในปี 2524 จึงเข้าโรงพยาบาลพระปิ่นเกล้า เมื่อวันที่ 14 ธันวาคม 2524 พักรักษาอยู่เป็นเวลาประมาณ 11 วัน จึงย้ายมาที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2524 แพทย์ตรวจพบว่าเป็นโรคมะเร็งในสมองจะต้องผ่าตัดด่วน และรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลเป็นเวลาประมาณ 2 เดือน จึงกลับมาพักรักษาตัวที่บ้านประมาณ 7–8 วัน แพทย์เห็นว่าควรกลับเข้าไปเช็คร่างกายอีกครั้ง จึงรักษาอยู่ 2 สัปดาห์ จึงกลับมาพักฟื้นที่บ้านอีก เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2525 จนกระทั่งถึงแก่กรรมที่บ้านด้วยความสงบ เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2525 เวลา 18.49 น. สิริรวมอายุประมาณ 70 ปี

ตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ

1	มิ.ย. 2479	อัยการฝึกหัด ประจำกองคดี กรมอัยการ
1	ก.ย. 2479	อัยการผู้ช่วย จังหวัดอุดรธานี
2	ก.ค. 2484	อัยการจังหวัดสกลนคร
15	ก.ค. 2487	ผู้พิพากษาศาลแพ่ง กระทรวงยุติธรรม
6	มี.ค. 2488	รับราชการศาลแขวงพระนครใต้
5	มิ.ย. 2488	รับราชการศาลอาญา
2	ม.ค. 2490	ผู้พิพากษาจังหวัดอุทัยธานี
6	พ.ค. 2496	ผู้พิพากษาศาลแขวงพระนครเหนือ

1	ม.ค.	2497	ข้าราชการตุลาการสามัญชั้นเอก
5	พ.ค.	2498	ผู้พิพากษาศาลจังหวัดเบตง
8	พ.ค.	2500	ผู้พิพากษาหัวหน้าศาลประจำกระทรวง จังหวัดสุราษฎร์ธานี
11	พ.ค.	2500	ช่วยทำงานในตำแหน่งผู้พิพากษาหัวหน้าศาลจังหวัดสุราษฎร์ธานี
1	มิ.ย.	2500	ผู้พิพากษาหัวหน้าศาลแขวงสุราษฎร์ธานี
1	เม.ย.	2502	ผู้พิพากษาหัวหน้าศาลจังหวัดสุราษฎร์ธานี
23	พ.ค.	2503	ผู้พิพากษาประจำกระทรวง
			ช่วยทำงานในตำแหน่งผู้พิพากษาศาลอาญาชั่วคราว
1	ม.ค.	2505	ผู้พิพากษาศาลอาญา
15	ต.ค.	2505	ผู้พิพากษาศาลแพ่ง
15	ต.ค.	2509	ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์
3	ต.ค.	2512	ผู้พิพากษาหัวหน้าคณะในศาลอุทธรณ์
1	ก.ย.	2514	รองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา
1	ต.ค.	2516	ครบเกษียณอายุ

อิสสริยาภรณ์

–	ธ.ค.	2477	เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
18	ก.ย.	2485	เบญจมาภรณ์ ช้างเผือก
4	ธ.ค.	2491	จัตุรถาภรณ์ มงกุฎไทย
5	พ.ค.	2493	เหรียญบรมราชาภิเษก (เงิน)
5	ธ.ค.	2494	จัตุรถาภรณ์ ช้างเผือก
5	ธ.ค.	2498	ตริตาภรณ์ มงกุฎไทย
5	ธ.ค.	2500	ตริตาภรณ์ ช้างเผือก
5	ธ.ค.	2505	เหรียญจักรพรรดิมาลา
5	ธ.ค.	2510	ทวีติยาภรณ์ มงกุฎไทย
5	ธ.ค.	2515	ประถมาภรณ์ มงกุฎไทย

สุดอาลัย

สิบกรกฎาคมวันแสนเศร้า สุดหงอยเหงาเปล่าเปลี่ยวให้โหยหา
พ่อไปแล้วไปลับไม่กลับมา เพราะชีวาพ่อสิ้นซึ่งลมปราณ
พ่อจำพ่อเคยอยู่กับเมียลูก ใจพันผูกรักกันสมัครสมาน
เมื่อสิ้นพ่อใจไพแทบแหลกราน ขอวิญญาณพ่อไปสู่ที่ดี
เปรียบเสมือนพ่อเป็นร่มโพธิ์ทอง คอยประคองเมียลูกให้สุขศรี
ประพฤติตนตั้งมั่นทำความดี ไม่เคยคิดที่จะโกงกินของใคร
พ่อซื้อบ้านให้เมียลูกมีที่อยู่ พ่อต่อสู้ทุกอย่างไม่หวั่นไหว
พ่อเกื้อหนุนค้ำจุนอบอุ่นใจ ขาดพ่อไปเหมือนขาดความมั่นคง
ใครหนอจะกำหนดชีวิตได้ ว่าเมื่อไรร่างสลายกลายเป็นผง
ของทุกอย่างในโลกไม่ยืนยง สิ่งที่คงคือดีชั่วคู่โลกา
บัดนี้หนอไม่มีพ่ออีกแล้ว เหมือนดวงแก้วที่รักเป็นหนักหนา
ต้องมาพรากจากกันสุดสายตา ขอเทวาปกป้องพวกผองภัย
ขอให้พ่ออยู่เย็นไปเป็นสุข ไม่มีทุกข์มีวิมานอยู่อาศัย
แม่รักพ่อพ่อจำแม่อาลัย ดวงฤทัยดวงนี้จะขาดเอย.

ประไพ บุญพละ

อาลัยพ่อ

10 กรกฎาคม 2525 เป็นวันที่พวกเราลูก ๆ ทุกคนไม่มีวันลืม คือวันที่เราต้องสูญเสียคุณพ่อที่พวกเรารักและเคารพมากที่สุดไป ท่านจากเราไปด้วยโรคมะเร็งในสมอง ปกติแล้วคุณพ่อเป็นคนที่แข็งแรง หลังจากปลดเกษียณแล้วก็ไม่เคยอยู่บ้านเฉย ๆ คุณพ่อต้องออกไปทานกาแฟที่ร้านไต้จง หรือซื้อของใช้จำเป็นที่ร้านสหกรณ์ บางครั้งก็เดินดูพระเครื่องโดยเฉพาะพระสมเด็จ คุณพ่อชอบมากที่สุดจะต้องเช่ามาเกือบทุกวัน วันละองค์สององค์บ้างแล้วแต่ชอบ แล้วนำมาล้างขัดใช้กล้องส่องดูเนื้อพระ นับว่าช่วยให้คุณพ่อเพลิดเพลินใจและสุขใจมาก ก่อนที่คุณพ่อจะป่วยต้องเข้าโรงพยาบาลประมาณต้นเดือนพฤศจิกายน 2524 พวกเราลูก ๆ และหลาน ๆ ได้เดินทางไปเที่ยวกับคุณพ่อเป็นครั้งสุดท้ายที่จังหวัดเชียงใหม่ ตอนนั้นคุณพ่อก็มีอาการง่วงนอนบ้างแล้วแต่ก็ยังเดินไหว พวกเราสังเกตดูรู้สึกว่าคุณพ่อปีนี้แก่ไปมาก ถึงแม้ว่าคุณพ่อจะป่วยแต่ก็ยังปฏิบัติตัวเหมือนกับตอนดี ๆ อยู่ โดยการออกไปนอกบ้านซึ่งทำความเป็นห่วงให้กับคุณแม่และพวกเรามาก เพราะคุณพ่อสายตาไม่ค่อยดี บางครั้งกลับบ้านค่ำเนื่องจากนอนหลับบนรถบ้าง เมื่ออาการเป็นเช่นนี้ คุณแม่ได้ปรึกษากับลูก ๆ แล้วเห็นว่าควรนำคุณพ่อไปตรวจที่คลีนิค คุณหมอให้ยามาทานแต่ก็ไม่มีผลอะไร อาการไม่ดีขึ้น จึงนำไปรักษาที่โรงพยาบาลสมเด็จพระปิ่นเกล้า ระยะนั้นคุณพ่อเป็นริดสีดวงทวารด้วย มีเลือดออกมาก พวกเราคิดว่าอาจจะเป็นเพราะโรคนี้กระมังที่ทำให้คุณพ่อง่วงนอนและซีดไปเพราะเสียเลือดมากก็ได้ รักษาอยู่ 11 วันไม่ได้ผลจึงนำมารักษาที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าเนื่องจากอยู่ใกล้บ้านและรู้จักกับคุณหมอที่นั่น คุณหมอได้ตรวจดูอาการแล้วโดยเช็คร่างกายทุกส่วน ปรากฏว่าไม่เป็นอะไรนอกจากริดสีดวงทวาร คุณหมอจึงให้เอ็กซเรย์สมองดู ปรากฏว่ามีเนื้องอกในสมองจึงรีบผ่าตัดทันที ตอนนั้นพวกเราทุกคนตกใจมากที่รู้ว่าคุณพ่อจะต้องผ่าตัดสมอง พยาบาลมาโกนผมของคุณพ่อออกหมดในระหว่างที่คุณพ่อหลับ เมื่อคุณพ่อตื่นขึ้นมาและลูบศีรษะตนเองพบว่าไม่มีผมบนศีรษะ จึงได้ถามคุณแม่ว่าใครมาโกนผมฉันทำไม คุณแม่เลยพูดหลอกว่าหมอขอทำความสะอาดศีรษะ คุณพ่อไม่รู้เลยว่า

หมอจะผ่าตัดสมอง เพราะพวกเราไม่มีใครบอกให้ทราบเลยเกรงว่าจะตกใจและทำให้อาการทรุดลงไป หลังจากคุณพ่อผ่าตัดแล้วไม่นานอาการก็ดีขึ้น ลุกขึ้นนั่ง เดินได้ ทานข้าวเองได้ พวกเราทุกคนปลื้มใจและดีใจมาก คิดว่าคราวนี้คุณพ่อต้องหายจากโรคแน่ และแล้วสิ่งที่ไม่คาดคิดก็เกิดขึ้น คุณหมอบอกว่าได้ตรวจเนื้องอกโดยละเอียดแล้วพบว่าเป็นเนื้อร้าย(มะเร็งในสมอง) คุณหมอแนะนำว่าจำเป็นต้องฉายแสงประมาณ 60 ครั้ง เพื่อให้ชีวิตของคุณพ่ออยู่นานต่อไปอีกประมาณปีครึ่ง ถ้าหากไม่ฉายแสงจะต้องเสียชีวิตใน 3 เดือน พวกเราคิดแล้วความคิดแตกแยกมีทั้งอยากให้ฉายแสงและไม่อยากให้ฉายแสง แต่ในที่สุดเราก็เชื่อคุณหมอ โดยให้คุณพ่อฉายแสง แต่คุณพ่อก็ฉายได้แค่ 18 ครั้ง คุณแม่เห็นว่าอาการไม่ดีขึ้นเลยหลังจากที่ฉายแสงกลับมา แล้วมีอาการอ่อนเพลียมากหลับไม่ตื่น และไม่ทานอะไรเลย และคุณพ่อก็เบื่อที่จะทานยาและอาหาร เมื่อป้อนเข้าไปคุณพ่อไม่เคี้ยว จึงจำเป็นต้องใส่ยาและอาหารเหลวทางสายยาง และตอนหลังมาก็ทานอาหารเองได้บ้าง คุณแม่ตัดสินใจนำคุณพ่อกลับมาอยู่บ้าน คุณหมอได้บอกพวกเราเตรียมใจไว้ว่าโรคที่คุณพ่อเป็นอยู่นี้ไม่มีวันจะหายได้ เพราะคุณพ่อเป็นมาก จะอยู่ได้ไม่เกิน 7—9 เดือน หลังจากคุณพ่อมาอยู่บ้านคุณแม่ก็จัดที่นอนให้ข้างล่าง เพราะถ้าอยู่ข้างบนจะไม่สะดวกต่อตัวคุณพ่อเอง แรก ๆ คุณพ่อก็มีอาการดีขึ้น คุณแม่พาเดินออกกำลังตอนเช้า ๆ บางครั้งวันเสาร์–อาทิตย์ก็พานั่งรถไปข้างนอก ไปซื้อก๋วยเตี๋ยวหมูที่ร้านแถววัดเอี่ยมวรนุช, ซื้อไอสครีมแถวเฉลิมไทย หรือซื้อข้าวขาหมูที่สีลม ฯลฯ บางครั้งก็พาไปเที่ยวบ้านพี่เล็ก ที่เมืองทองนิเวศน์, ไปดูบ้านสร้างใหม่ของพี่น้อย คุณแม่พาคุณพ่อไปนอกบ้านแทบทุกอาทิตย์ เพื่อไม่อยากให้คุณพ่อเบื่อ ต่อมาระยะหลัง ๆ คุณพ่อมีอาการบวมตามตัวโดยเฉพาะที่นิ้วมือข้างซ้าย บวมและใสมากเหมือนกับมีน้ำอยู่ในนั้น และมีอาการหายใจไม่ออก คุณพ่อบ่นให้ช่วยอยู่เสมอ ๆ ว่าหายใจไม่ออก หรือเวลาที่ใส่อาหารเหลวลงไปตามสายยาง คุณพ่อก็บอกว่ามันแน่น สะอึกและเจ็บหน้าอก หายใจไม่ค่อยออก พวกเราไม่รู้ว่าจะช่วยอย่างไรเพราะเป็นอยู่ข้างใน ได้แต่นวดตามขาให้บ้าง เพราะบางครั้งคุณพ่อบ่นปวดเมื่อยที่ขา ก่อนที่คุณพ่อจะเสีย 4–5 วันนิ้วที่บวมก็ยุบลงไป พวกเราดีใจที่มันยุบได้ แต่แล้วมันกลับบวมขึ้นมาอีก

เมื่อถึงวันเสาร์ที่ 10 กรกฎาคม 2525 วันนี้อากาศไม่ดีเลย ฝนตกทั้งวันและตกหนัก มาก คุณพ่อมีไข้สูงมากท่านนอนเงียบไม่บ่นหรือพูดอะไรเลยนอกจากนอนหลับตา นิ้วมือของคุณพ่อเริ่มซีดขาว คุณแม่ตกใจมาก พอถึงเวลา 18.49 น. คุณพ่อก็จากเราไปอย่างสงบและไม่มีวันกลับ ถึงแม้เรารู้อยู่แล้วว่าสักวันหนึ่งคุณพ่อต้องจากเราไป แต่ก็คิดไม่ถึงว่าจะเป็นวันนี้ นับว่าเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดของพวกเรา

ระหว่างที่คุณพ่อมีชีวิตอยู่ คุณพ่อสร้างแต่คุณงามความดีและซื่อสัตย์สุจริตต่อหน้าที่การงาน รักษาความยุติธรรม ไม่เห็นแก่ได้ ไม่คดโกงใคร นับว่าเป็นแบบอย่างที่ดีของข้าราชการและเป็นพ่อที่ดีของลูก ๆ พวกเราภูมิใจมากที่ได้เกิดมาเป็นลูกของคุณพ่อและอยากจะให้คุณพ่อรู้ว่าพวกเราทุกคนรักพ่อมาก แม้ว่าคุณพ่อจะจากไปแล้วก็ตาม ลูก ๆ ทุกคนก็ยังระลึกในพระคุณของคุณพ่ออยู่เสมอ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก จงบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณพ่อไปสู่สุคติ ณ สัมปรายภพด้วย เทอญ.

จาก

ลูก ๆ ของคุณพ่อทุกคน

เป็นเวลาอันยาวนานที่เพื่อน จำเนียร บุญพละ ดำรงชีวิตอยู่ในโลกอันเป็นสมมุตินี้ แต่ไม่ว่าสิ่งใดก็ตกอยู่ในลักษณะสามคือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน เมื่อเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดสังขารสิ้นไป ชีวิตก็สิ้นไปจากโลกนี้

ภพหรือโลกส่วนตัวของคุณจำเนียรเป็นอย่างไร ความเป็นเพื่อนกัน ผมสามารถเห็นได้แต่เพียงบางส่วนกล่าวโดยส่วนที่ผมนับถือ ก็คือการทำใจให้สงบระงับ ไม่เก็บเอาความทุกข์ ความกังวลไว้ และไม่แสดงออกให้ใครเห็น เลี้ยงดูอุปการะบุตรหลานอยู่ในบ้านเดียวกันหลายคน โดยไม่บ่นรำคาญจู้จี้ กินง่าย นอนง่าย

ข้อนี้ก็ต้องขอชมคุณประไพ สมดังพระราชนิพนธ์ในเรื่องศกุนตลาตอนหนึ่งที่ว่า

"จงเฝ้าปรนนิบัติภัสดา อย่าทำให้ข้องขัดใจ
ถึงแม้เธอมีเมียอื่น สักพันหมื่นตัดหึงให้จงได้
อย่าปากจัดคัดง้างกับผู้ใด ตั้งใจอยู่ด้วยภักดี ฯ"

กระแสแห่งความเปลี่ยนแปรเสื่อมสลายของสังขาร คุณจำเนียรสละไปจากภพของท่าน ไม่อาจจะรับรู้ทุกข์ สุข ลาภ ยศ สรรเสริญได้ต่อไป ก็นับได้ว่าเป็นอันพักโดยอวสาน ภพหน้าเป็นอย่างไรสุดที่จะหยั่งรู้ แต่ในภพนี้คุณจำเนียรไม่ได้เกิดมาโดยเปล่าประโยชน์ ท่านได้ทำหน้าที่ของท่านยังประโยชน์ให้แก่บุคคลอื่นเป็นอันมาก

ทำนอง ดิศวนนท์

แด่

คุณจำเนียร บุญพละ เพื่อนรัก

คุณจำเนียร บุญพละ กับผมสอบเป็นตุลาการได้รุ่นเดียวกัน เมื่อแรกเริ่มบรรจุเข้ารับตำแหน่ง เราต้องแยกย้ายกันไปประจำตามศาลจังหวัด จำได้ว่าคุณจำเนียรไปประจำอยู่ทางปักษ์-ใต้ ผมไปอยู่ทางภาคอิสาน ช่วงระยะเวลานั้นเรายังไม่คุ้นเคยกันนัก เมื่อรับราชการจนมีอาวุโสมากขึ้น ทางราชการก็ย้ายให้เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ส่วนมากมาประจำที่ศาลอาญาหรือศาลแพ่งซึ่งมีผู้พิพากษามากท่านด้วยกัน เราก็ยังรู้จักกันเพียงผิวเผินจวบจนจวนบั้นปลายของชีวิตราชการ คือเมื่อเลื่อนขึ้นเป็นผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ คงจะเป็นด้วยอำนาจแห่งผลบุญที่คุณจำเนียรกับผมได้ทำร่วมกันมาแต่ชาติปางก่อน เราจึงได้มาอยู่ร่วมในคณะเดียวกันซึ่งมีผู้พิพากษาเพียง 3 ท่าน จึงทำให้เราคุ้นเคยกันมากขึ้น อยู่ร่วมกันในศาลอุทธรณ์ประมาณ 2–3 ปี เราต้องแยกกันไปอีกประมาณ 3 ปี จนบั้นปลายของชีวิตราชการ เราได้กลับมาอยู่ร่วมกันอีกที่ศาลอาญา ซึ่งในครั้งนี้เราได้สนิทสนมเห็นอกเห็นใจกันมาก อยู่ด้วยกันมาจนเกษียณอายุพร้อมกัน

ช่วงระยะเวลาที่ได้อยู่ร่วมกันทั้ง 2 คราวนี้ ทำให้ผมรู้จักนิสัยใจคอของคุณจำเนียรเป็นอย่างดี เห็นว่าคุณจำเนียรเป็นคนเปิดเผย ตรงไปตรงมา ซื่อสัตย์สุจริตต่อหน้าที่ราชการเป็นอย่างยิ่งปราศจากความด่างพร้อยทั้งมวล เรารับราชการร่วมกันด้วยความราบรื่นไม่มีการขัดแย้งหรือระแวงสงสัยด้วยประการใด ผมรักและนับถือคุณจำเนียรอย่างเพื่อนรักสนิท เมื่อออกจากราชการเราก็ยังพบกันเสมอ

ระหว่างคุณจำเนียรรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลพระมงกุฎ ผมไปเยี่ยมได้เห็นสังขารของคุณจำเนียรร่วงโรยไปจนจำแทบไม่ได้ แต่ยังมีสติดีอยู่ จำผมได้ บังเอิญผมมีพระสมเด็จฯ ซึ่งพุทธาภิเษกที่วัดสิลขันต์ จังหวัดอ่างทองติดกระเป๋าไป 1 องค์ ผมจึงมอบให้คุณจำเนียรไว้ พระสมเด็จฯ นี้เป็นของที่คุณจำเนียรรักนับถือเป็นที่สุด คุณจำเนียรรับไปพนมมือขึ้นเหนือศีรษะแล้วเก็บไว้ในกระเป๋าเสื้อด้วยความสุขใจ ผมคิดในใจว่าชีวิตของคุณจำเนียรคงจะอยู่ไปอีกไม่นานวัน

นัก แต่กลับคาดผิด ต่อมาผมโทรศัพท์ถามข่าวอาการของคุณจำเนียรอยู่เสมอได้ความว่าคุณจำเนียรกลับบ้านได้ และออกไปเที่ยวได้แล้ว แสดงว่าคุณจำเนียรมีจิตใจเข้มแข็งไม่วิตกทุกข์ร้อนต่อโรคร้ายที่กำลังคุกคามอยู่เลย พึ่งข่าวอยู่หลายเดือนจนในตอนเช้าของคืนที่คุณจำเนียรหมดลม จึงได้รับโทรศัพท์ว่าคุณจำเนียรจากพวกเราไปเสียแล้ว ผมรู้สึกเศร้าและอาลัยคุณจำเนียรเพื่อนรักมาก ถ้าไม่มีโรคร้ายนี้มาเบียดเบียนคุณจำเนียรคงอยู่ไปได้อีกนาน เพราะคุณจำเนียรเป็นคนแข็งแรงไม่ค่อยเจ็บไข้

ในโอกาสพระราชทานเพลิงศพคุณจำเนียร บุญพละ ผมจึงขอตั้งจิตอธิษฐาน ขออโหสิกรรมทั้งปวงที่อาจจะมีอยู่ระหว่างเราทั้งสอง และขอแผ่กุศลผลบุญทั้งหลายทั้งปวงที่ผมได้กระทำ และปฏิบัติอยู่เป็นนิจสินให้แก่คุณจำเนียรเพื่อนรัก ขอให้ดวงวิญญาณของคุณจำเนียรจงได้รับทราบ และโมทนาอันจะเป็นปัจจัยไปสู่สุคติในปรโลกโน้นเทอญฯ

ชวน พูนคำ
20 สิงหาคม 2525

คำไว้อาลัย คุณจำเนียร บุญพละ เพื่อนร่วมรุ่น

เมื่อเช้าวันที่ 13 กรกฎาคม 2525 ผมได้รับโทรศัพท์จากคุณรัตน์ ศรีไกรวิน บอกว่า คุณจำเนียร บุญพละ ถึงแก่กรรมเสียแล้ว และคณะผู้พิพากษารุ่น 2486 จะเป็นเจ้าภาพในคืนวันที่ 14 กรกฎาคม 2525 ที่ศาลา 4 วัดมกุฏกษัตริยาราม ผมได้ตอบตกลงทันที และรู้สึกว่าได้เสียเพื่อนที่ดีไปอีกคนหนึ่ง เพราะก่อนนั้นไม่ทราบว่าคุณจำเนียรป่วยด้วยโรคอะไร และไม่ค่อยได้พบปะกันเลยในตอนหลัง ส่วนผมก็มีงานธุรกิจต้องทำ ต้องออกจากบ้านแต่เช้าตรู่ กว่าจะกลับบ้านได้ก็พลบค่ำ ในคืนวันที่ 14 กรกฎาคม 2525 ผมก็ได้ไปในพิธีสวดพระ-อภิธรรมในงานศพคุณจำเนียร บุญพละ ในคืนนั้นผมจำได้ว่ามี คุณรัตน์ คุณสุธรรม และคุณหญิง คุณวินัย คุณเฉลิม คุณฉัตร์ ได้ไปในงาน ส่วนผู้ที่ไม่ได้ไปในงานเพราะติดธุระ ก็ได้จัดส่งปัจจัยไปสมทบทุน คืนนั้นนอกจากเพื่อนร่วมรุ่นแล้ว ก็มีผู้มีเกียรติไปร่วมงานมากเป็นที่อุ่นใจแก่เจ้าภาพ ผมกับคุณจำเนียร เริ่มรู้จักกันตอนเข้ารับราชการเป็นผู้พิพากษานี่เอง คุณจำเนียรเป็นอัยการจังหวัดสกลนคร โอนมารับราชการเป็นผู้พิพากษา การเข้ามารับราชการเป็นผู้พิพากษาในกระทรวงยุติธรรมตอนนั้นนับว่าโกลาหลมาก เพราะบ้านเมืองอยู่ในระยะสงครามเอเซียบูรพาที่เข้มข้น ผมอพยพครอบครัวไปพักอยู่ที่หลอแหล มีนบุรี และคุณจำเนียร ก็อพยพไปอยู่ทางนั้นเหมือนกัน เราต้องนั่งเรือเมล์ขาวทั้งไปและกลับพบกันเสมอ ยิ่งตอนนั้นคุณจำเนียรเป็นริดสีดวงทวารหนัก บางวันก็กำเริบขนาดเลือดออก น่าเห็นใจเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็ยังอุตส่าห์ไปทำงาน คุณจำเนียรเป็นคนขยันหมั่นเพียร และมีใจเผื่อแผ่ไม่ขัดคอเพื่อน ตลอดเวลาที่รับราชการพบปะกันอาจมีเพื่อนบางคนไม่ชอบ หาว่าคุณจำเนียรไม่สังคม ไม่คบเพื่อน แต่ถ้าเพื่อนได้ทราบความจริงก็จะได้คลายความสงสัยได้บ้าง ผมนั้นรักคุณจำเนียร และพูดได้เลยว่า คุณจำเนียรเป็นคนสร้างตนเอง สร้างหลักฐานเป็นปึกแผ่น ไม่เคยของ้อใครเลย รู้จักประมาณตนเอง รับราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ที่ไม่ได้เข้าสังคมเพราะมีภาระทางบ้านอยู่มาก คุณแม่ก็ไม่ค่อยสบาย ต้องรีบกลับบ้านเพราะไม่มีใครอยู่บ้าน คุณนายก็ออกไปทำงาน แต่ตอนหลังนี้ทราบว่า

ลูกๆ มีงานทำเป็นหลักฐาน คุณจำเนียรค่อยสบายใจขึ้น ที่ผมทราบข่าวคราวจากคุณจำเนียร ก็เพราะผมกับคุณจำเนียรมักมาพบกันที่ร้านกาแฟได้จงบางลำภูตอนทานอาหารกลางวัน หลังจากที่ออกจากราชการรับบำนาญแล้ว เราจึงมีเรื่องที่พูดคุยกัน ตอนหลังๆ จากนี้ไม่ได้พบคุณจำเนียรอีกเลย มาทราบข่าวอีกทีก็เมื่อคุณจำเนียรได้จากโลกนี้ไปเสียแล้ว เมื่อวันที่ทราบข่าวจากคุณรัตน์นั้น ผมใจหาย มือเย็นเท้าเย็นไปเลย จึงขอภาวนาให้เพื่อนที่รักที่มีแต่คุณงามความดีในโลกนี้จงประสบความสุข ความเจริญ ยิ่งในสัมปรายิกภพโน้นเถิด.

จรัส ศรีวรรธนะ

บ้านจรัส–เปศล ซอย 83 ลาดพร้าว กรุงเทพฯ

คนมีเกียรติ

ผมเพิ่งได้ทราบเมื่อปลายเดือนกุมภาพันธ์ศกนี้ว่า คุณจำเนียร บุญพละป่วยด้วยโรคมะเร็งในสมอง ต้องเข้ารักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ทันทีที่ได้ข่าว ผมรู้สึกใจหายเพราะทราบกันดีว่า โรคร้ายนี้ไม่เคยปราณีใคร ตั้งใจจะไปเยี่ยม ได้โทรศัพท์สอบถามไปทางบ้านคุณจำเนียรก็ได้รับแจ้งว่า คุณจำเนียรกลับมารักษาตัวที่บ้านแล้ว จึงค่อยใจชื้นขึ้น เพราะคิดว่าโรคอาจจะเริ่มเป็นระยะแรก เมื่อมีอาการดีขึ้นแล้วหมอคงจะให้ออกจากโรงพยาบาล

ผมกับภรรยาได้ไปเยี่ยมคุณจำเนียรที่บ้าน สองครั้ง ในระยะห่างกัน ประมาณเดือนเศษ ผมได้คุยถึงความหลัง คุณจำเนียรพยักหน้าช้าๆ เป็นครั้งคราว คล้ายกับแสดงให้รู้ว่าจำได้ แต่ก็ไม่พูดอะไรได้แต่มองหน้าผม ผมเห็นคุณจำเนียรวันนั้นแล้ว ก็ได้แต่คิดด้วยใจหดหู่ว่า วันที่คุณจำเนียรจะจากผมไปชั่วนิรันดรนั้นคงจะใกล้เข้ามาแล้ว หลังจากนั้นไม่นาน ผมและภรรยากลับจากธุระถึงบ้านตอนเย็น ลูกบอกว่าท่านทำนอง ดิศวนนท์ (อดีตอธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์) โทรศัพท์มาบอกว่า คุณจำเนียรถึงแก่กรรมเสียแล้วและจะรดน้ำศพในเย็นวันนี้ ซึ่งผมไม่อาจไปได้ทันเพราะบ้านอยู่ไกล จึงไปกราบคารวะศพในตอนค่ำอันเป็นคืนแรกที่มีสวดพระอภิธรรม

คุณจำเนียรเป็นผู้พิพากษารุ่นอาวุโสกว่าผม ทั้งอายุก็แก่กว่าผมหลายปี แต่ก็ได้มาคบค้าสมาคมกับผมอย่างใกล้ชิด และคงจะเป็นเพราะเราทั้งสองมีชตาและนิสัยต้องกัน จึงสนิท-สนมกันมาก เมื่อคุณจำเนียรพ้นจากราชการเพราะเกษียณอายุแล้ว วันมารับบำนาญที่กระทรวงยุติธรรมก็ยังมีน้ำใจมาเยี่ยมผมที่ห้องทำงานทุกเดือน แล้วก็ไปรับประทานอาหารกลางวันด้วยกันเป็นประจำ ปฏิบัติเช่นนี้สม่ำเสมอตลอดมาจนกระทั่งผมเกษียนอายุราชการ อาจกล่าวได้ว่า ผมเป็นเพื่อนคนหนึ่งในจำนวนไม่กี่คนที่คุณจำเนียรให้ความสนิทสนมด้วย ซึ่งนับว่าเป็นโชคดีของผมอย่างยิ่ง เพราะคุณจำเนียรเป็นคนที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ผู้ใด เป็นคนใจซื่อทั้งต่อหน้าและลับหลัง สำหรับผมคุณจำเนียรเป็นประดุจธารน้ำ เช่นที่ท่านศาสตราจารย์ฐะปะนี นาครทรรพประพันธ์ไว้ว่า

อันธารน้ำไหลเย็นเห็นที่ไหน
ย่อมจูงใจผู้เดินทางหว่างสิงขร
ให้สดชื่นอาบกินสิ้นอาวรณ์
นั่งพักผ่อนริมธารสำราญใจ
อุปมาสาธุชนคนใจซื่อ
ผู้ใดหรือจะระแวงแคลงสงสัย
ใครคบหาใกล้ชิดสนิทใน
มีแต่ได้ผลประโยชน์โทษไม่มี

คุณจำเนียรเป็นคนชอบศึกษาหาความรู้และตื่นตัวอยู่เสมอ เพื่อนที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับคุณจำเนียรอย่างลึกซึ้งเท่านั้นจึงจะรู้ว่า คุณจำเนียรเป็นคนอ่านหนังสือมาก มีความรู้รอบตัวกว้างขวาง เมื่อคุณจำเนียรได้ความรู้แปลกๆ ใหม่ๆ ก็จะมาถ่ายทอดให้ผมทราบ พร้อมทั้งมีข้อวิจารณ์โต้แย้งไม่เห็นด้วยกับข้อเขียนนั้น ๆ อยู่เสมอ ผมรู้สึกว่าคุณจำเนียรเป็นคนเชื่ออะไรยาก จึงได้ปรารภเรื่องนี้กับคุณจำเนียร คุณจำเนียรยิ้มและพูดว่า นักปราชญ์ (ดูเหมือนคุณจำเนียรบอกด้วยว่า คือ ยอร์จ เบอร์นาร์ดชอว์) เคยกล่าวไว้ว่า "อ่านทุกอย่างทำให้คนเป็นคน แต่ถ้าเชื่อทุกอย่างจะทำให้คนเป็นบ้า" คุณจำเนียรบอกผมว่า คุณจำเนียรยังไม่อยากเป็นบ้า

คุณจำเนียรชอบพูดกับผมเสมอว่า ความทุกข์ของคนเกิดจากความที่ไม่รู้จักพอ คือไม่รู้จักพอใจในสิ่งที่ตัวมีอยู่แล้ว และมีความต้องการต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด คงจะเป็นเพราะคุณจำเนียรยึดมั่นอยู่ในหลักธรรมเช่นนี้ คุณจำเนียรจึงดำรงชีวิตอยู่ด้วยความมักน้อย สมถะ และสันโดษอันเป็นหลักธรรมที่เหมาะสมอย่างยิ่งแก่ผู้พิพากษา ในการปฏิบัติราชการก็เป็นที่ทราบกันดี คุณจำเนียรมีหิริ โอตตัปปะเป็นธรรมประจำใจ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงกล่าวว่า เป็นอริยทรัพย์เป็นทรัพย์ภายในอันประเสริฐ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เป็นสิ่งที่มนุษย์ควรแสวงหามากกว่าทรัพย์ภายนอก

คุณจำเนียรเป็นผู้รักศักดิ์ศรีแห่งตำแหน่งหน้าที่ เป็นที่เชื่อถือแก่คนทั่วไป มีความละอายต่อบาปและกลัวบาป และไม่ยอมตกเป็นเครื่องมือของใครในการปฏิบัติหน้าที่ ไม่มีใครที่จะใช้อำนาจเงินซื้อคุณจำเนียรได้ คำเปรียบที่ "แข็งดั่งเหล็กเงินง้าง อ่อนได้ดังใจ" นั้นนำมาใช้กับคุณจำเนียรไม่ได้อย่างเด็ดขาด

ชีวิตที่ผ่านมาของคุณจำเนียร ทำให้ผมคิดถึงคำพูดของขงจื๊อที่ว่า "คนมีเกียรติคือผู้ที่ทำตนให้เป็นที่เชื่อถือได้ทุกสถาน และไม่ยอมตกเป็นเครื่องมือของใคร ผู้มีเกียรติเมื่อต้องการอะไร เขาจะต้องเอาจากตัวของเขาเอง ส่วนผู้ไม่มีเกียรตินั้น เมื่อต้องการอะไร ก็พยายามเอาจากคน-อื่น"

ผมจึงบูชาและยกย่องคุณจำเนียรว่าเป็นคนมีเกียรติด้วยประการฉะนี้

ถนอม ครูไพศาล
16 สิงหาคม 2525

คิดถึงคุณจำเนียร

คุณจำเนียร บุญพละ ก่อนที่จะรับราชการเป็นผู้พิพากษา ได้รับราชการเป็นพนักงานอัยการและเคยดำรงตำแหน่งอัยการจังหวัด ซึ่งนับว่าเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่แล้ว จึงได้มาสอบแข่งขันเป็นผู้พิพากษา แสดงให้เห็นว่าเป็นคนที่มีความมานะบากบั่นและหวังความก้าวหน้าผู้หนึ่ง และถ้าคิดอีกประการหนึ่งจะเห็นในจิตใจของคุณจำเนียรว่า เป็นผู้ที่มีใจรักในความยุติธรรม เพราะเมื่อสำเร็จวิชากฎหมายแล้ว ก็เลือกประกอบวิชาชีพในด้านผดุงความยุติธรรมให้แก่บุคคลทั่วไป แม้เมื่อเปลี่ยนมาประกอบวิชาชีพอีกสาขาหนึ่งก็ไม่พ้นการให้ความยุติธรรมแก่ผู้อื่นอยู่นั่นเอง

คุณจำเนียรรับราชการทางศาลราบรื่นเรียบร้อยและก้าวหน้าตลอดมา จนได้ดำรงตำแหน่งรองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา ซึ่งเป็นตำแหน่งสุดท้ายก่อนเกษียณอายุราชการ การที่จะได้ดำรงตำแหน่งสูงในศาลใหญ่และสำคัญมากศาลหนึ่งในกรุงเทพฯ นั้น มิใช่ของง่าย จะต้องเป็นคนดีจริง มีความรู้ความสามารถในการงาน และมีความซื่อสัตย์สุจริตเป็นอย่างยิ่งด้วย คุณจำเนียรได้รับตำแหน่งอันมีเกียรตินี้ก็เพราะคุณวุฒิและคุณสมบัติเช่นว่านี้อยู่ในตัว ระหว่างคุณจำเนียรดำรงตำแหน่งสุดท้ายอยู่นั้น เคยได้รับความไว้วางใจจากอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา ในขณะนั้นให้มีหน้าที่สั่งคำร้องขอประกัน ซึ่งเป็นงานสำคัญและต้องระมัดระวังมากในทุกด้าน คุณจำเนียรตั้งมั่นอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริตและให้ความยุติธรรมอย่างเคร่งครัดด้วยดีโดยตลอด ไม่มีข้อครหาแต่อย่างใดเลย

ในหน้าที่การงานนั้น กล่าวได้ว่าไม่มีสิ่งใดหรือบุคคลใดจะมาแปรเปลี่ยนจิตใจคุณจำเนียรให้ตามเพื่อสิ่งเหล่านั้นหรือตามคำชักจูงของบุคคลนั้นได้เลยแม้แต่น้อย จึงไม่มีชื่อเสียงด่างพร้อยเลย

ในส่วนตัว คุณจำเนียรเป็นคนที่ดำรงชีวิตอย่างเรียบ ๆ ง่ายๆ สมถะ และมักน้อย เกลียดความไม่ยุติธรรมอย่างยิ่ง เป็นคนพูดจาตรงไปตรงมาไม่เกรงใจผู้ใด จึงทำให้เพื่อนบางคนไม่ค่อยชอบอยู่บ้าง แต่ถ้าเข้าใจให้ซึ้งในน้ำใจจริงๆ แล้ว เป็นคนไม่มีอะไรเลย นอกจากซื่อคิดอย่างไรก็พูดอย่างนั้นเท่านั้นเอง ชีวิตในครอบครัวราบรื่นดีเพราะมีแม่บ้านดี ประกอบกับคุณ

จำเนียรเป็นคนรักลูกรักเมีย เอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของครอบครัว แม้จะมีลูกหลายคนแต่ก็ปลูกฝังจนเป็นหลักเป็นฐานไปหมดแล้ว คุณจำเนียรเอาธุระให้ลูกอย่างเดียวยังไม่พอ เมื่อมีหลานก็รับภาระของหลานต่อไปอีก ไม่มีสิ้นสุด เพิ่งจะปลดภาระก็เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยนี่เอง จึงเป็นคนที่มีชีวิตส่วนตัวที่น่ารักผู้หนึ่ง

ข้อที่สนับสนุนว่าคุณจำเนียรมีจิตใจสะอาด สงบและบริสุทธิ์อีกประการหนึ่ง ก็เป็นที่ทราบกันทั่วไปในหมู่เพื่อนฝูงว่า คุณจำเนียรนิยมนับถือและสะสมพระเครื่องเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะพระสมเด็จนั้นรักและนิยมมาก ติดตามสืบเสาะว่ามีที่ไหนงามที่ไหนแท้จะต้องไปดูให้ได้ และพยายามหามาเป็นสมบัติของตนเสมอโดยไม่จำกัดจำนวน แม้จะมีเพื่อนฝูงบางคนเคยขัดคอว่าพระที่คุณจำเนียรได้มานั้นไม่ดีไม่แท้ ก็ไม่เคยไม่พอใจ เชื่อมั่นอย่างไร ก็นับถือเคารพบูชาของตนไป คนที่นิยมอย่างนี้ ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ผู้ใด

คุณจำเนียรรู้จักกับผมตั้งแต่เริ่มเป็นผู้พิพากษาและอาวุโสกว่าผมรุ่นหนึ่ง แต่เมื่อรับราชการศาลต่างจังหวัด เคยอยู่จังหวัดที่ใกล้เคียงกันมีโอกาสไปมาหาสู่ คุ้นเคยกัน และเมื่อเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ได้ร่วมงานศาลเดียวกันอีกหลายศาล ยิ่งทำให้เราสนิทสนมกันมากขึ้น หลังจากที่พ้นจากราชการแล้ว ก็ยังพบปะติดต่อกันอยู่ เมื่อทราบว่าป่วยด้วยโรคร้ายแรงก็มีความห่วงใย ผมไปเยี่ยมเยียนด้วยความไม่สบายใจ เพราะทราบดีว่าเป็นวาระสุดท้ายแห่งชีวิตของเพื่อนและไม่ช้าก็คงจะต้องจากไปตลอดกาล ทุกครั้งที่ผมไปเยี่ยม รู้สึกว่าคุณจำเนียรจะดีใจ พูดคุยถามถึงเพื่อนคนอื่นที่คุณจำเนียรคุ้นเคยรักใคร่ และพูดถึงเรื่องตามข่าวที่คุณจำเนียรบอกว่าอ่านพบในหนังสือพิมพ์ แต่คุณจำเนียรไม่มีกิริยาอาการวิตกหวาดกลัวในความเจ็บไข้ที่ได้รับอยู่มากให้ปรากฏเห็น ผมเชื่อว่าเพราะคุณจำเนียรมีจิตใจที่ฝึกมาดีแล้ว มองเห็นสภาวะธรรมและความจริงที่ว่าชีวิตหนีความตายไม่พ้น และผมได้ทราบว่าเมื่อจะจากไปก็ไปด้วยความสงบเงียบ ซึ่งเป็นการจากไปดี

ฉะนั้นคุณจำเนียรย่อมประสบสันติสุขในภพหน้าแน่นอน.

เฉลิม สถิตย์ทอง

คำไว้อาลัย

คุณจำเนียร บุญพละ เป็นเพื่อนผู้พิพากษารุ่นพี่ และมีบ้านอยู่ในอาคารพิบูลวัฒนามาด้วยกัน ผมกับคุณจำเนียรจึงรู้จักคุ้นเคยกันดี ผมได้เคยทำงานร่วมงานกันในศาลอุทธรณ์ ต่อมาคุณจำเนียรได้เลื่อนตำแหน่งเป็นรองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา ซึ่งเป็นตำแหน่งสุดท้ายในชีวิตราชการ คุณจำเนียรเป็นผู้พิพากษาที่ซื่อสัตย์สุจริต เป็นผู้มีความสุภาพ พูดน้อย แม้คุณจำเนียรจะเกษียณอายุราชการไปแล้ว วันที่คุณจำเนียรไปรับบำนาญปลายเดือนก็ได้ไปและเยี่ยมผมและพรรคพวกแล้วพากันไปรับประทานอาหารกลางวันด้วยกัน เมื่อผมเกษียณอายุราชการแล้ว ก็คงพบคุณจำเนียรเสมอๆ

ในฐานะที่ผมรู้จักและคุ้นเคยกับคุณจำเนียรเป็นอย่างดี สิ่งหนึ่งที่ผมจะเว้นกล่าวเสียมิได้ก็คือ คุณจำเนียรเอาใจใส่ต่อความสุขของครอบครัวเป็นอย่างดี ให้การศึกษาแก่บุตรจนประสบความสำเร็จ มาถึงชั้นหลานยิ่งเอาใจใส่มาก จะเห็นคุณจำเนียรพาหลานไปส่งโรงเรียนเองในตอนเช้า นับว่าคุณจำเนียรเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ควรแก่การได้รับความยกย่องสรรเสริญ

ผมขอให้กุศลกรรมที่ คุณจำเนียร บุญพละ ได้บำเพ็ญไว้ ได้เป็นปัจจัยส่งผลให้คุณจำเนียร บุญพละ ประสบสุขในสัมปรายภพตลอดชั่วนิรันดร์เทอญ

นายยงยุทธ เลอลภ

คำไว้อาลัย

แด่ คุณจำเนียร บุญพละ

บรรดาเพื่อนฝูง และมิตรสนิทที่ใกล้ชิดกับคุณจำเนียร บุญพละ มักพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า คุณจำเนียรเป็นสุภาพบุรุษที่มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างสมถะมากที่สุด ถึงแม้จะเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในระดับสูง ก็ยังชอบใช้ชีวิตอย่างง่ายๆ ไม่ถือตัว มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กับบุคคลที่เกี่ยวข้องโดยไม่เลือกหน้า ไม่ว่าเด็ก หรือผู้ใหญ่ที่มาปรึกษา หารือด้วยเรื่องต่างๆ มักได้รับการช่วยเหลือชี้แจงเป็นอย่างดี ชอบเดินทางไปไหนมาไหนด้วยรถประจำทางอยู่เสมอ คุณจำเนียรเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความสามารถในหน้าที่การงานเป็นอย่างดี ตลอดอายุราชการจึงมิได้มีข้อบกพร่องปรากฏแต่อย่างใด เป็นผู้มีน้ำใจโอบอ้อมอารี ยามใดที่เพื่อนฝูงได้รับความทุกข์ยาก หรือประสบเคราะห์กรรมต่างๆ ก็มักจะเป็นธุระ หมั่นมาเยี่ยมเยียน และคอยช่วยเหลือมิได้ว่างเว้น หรือทอดทิ้งแต่ประการใด

ในบั้นปลายชีวิต ที่ได้เกษียณอายุออกจากราชการ ก็ได้ดำเนินชีวิตอย่างสงบ เป็นที่เคารพรักของครอบครัวและเพื่อนฝูง ญาติมิตรเป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นผู้ที่มีสุขภาพดี และมีอายุยืนสมกับความหมายของชื่อ จึงนับว่าคุณจำเนียรได้เป็นหลักชัยอันสำคัญของครอบครัว ที่ประเสริฐยิ่งนัก นอกจากนี้ยังมีความโอบอ้อมอารีเผื่อแผ่มาถึงเพื่อนฝูงด้วย เมื่อว่างจากภาระกิจในครอบครัวแล้ว คุณจำเนียรมักจะไปพบปะเพื่อนฝูงตามสถานที่ต่างๆ อยู่เสมอมิได้ขาด เป็นผู้ประสานสามัคคีให้เพื่อนฝูงได้มีโอกาสพบปะสังสรรค์อยู่เสมอ ภายหลังที่คุณจำเนียรล้มป่วย ก็ยังคงระลึกถึงเพื่อนฝูงอยู่เสมอ ทุกครั้งที่มีเพื่อนไปเยี่ยมไม่ว่าจะเป็นที่โรงพยาบาล หรือที่บ้านก็ตาม เมื่อลากลับมักจะบ่นว่าเหงาขอให้มาเยี่ยมอีก บรรดาเพื่อนฝูงก็ได้แต่ตื้นตันใจ

การมรณกรรมของคุณจำเนียร นอกจากจะนำความเศร้าโศก อย่างใหญ่หลวงมาสู่ครอบครัวแล้ว ยังทำให้มิตรสหายที่ใกล้ชิดต้องเศร้าโศกเสียใจอย่างสุดซึ้งด้วย ทั้งๆ ที่ความตายเป็นสิ่งเที่ยงแท้ที่ทุกคนจะต้องประสบและหลีกเลี่ยงมิได้ก็ตาม เมื่อคุณจำเนียร ผู้เป็นที่รักและเคารพต้องจากไปก็อดอาลัยรำลึกถึงมิได้ ด้วยคุณธรรมความดีที่คุณจำเนียรได้ประกอบไว้ จงส่งผลให้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วย

จากมิตรสหายของคุณจำเนียร

คำไว้อาลัย

เมื่อ 30 กว่าปี ผมได้รู้จักกับคุณจำเนียร บุญพละ เนื่องจากคุณจำเนียร บุญพละ รับราชการเป็นผู้พิพากษาศาลจังหวัดอุทัยธานี และคุ้นเคยกับครอบครัวของคุณจำเนียร บุญพละ เป็นอย่างดี คุณจำเนียร บุญพละ เป็นคนดี ไม่ถือตัว รักพวกพ้อง และซื่อสัตย์สุจริต จึงเป็นที่รักใคร่ของผู้รู้จักคุ้นเคย ต่อมาผมได้ย้ายจากจังหวัดอุทัยธานีไปอยู่ต่างจังหวัดหลายแห่ง แต่ก็ยังคงติดต่อกันเรื่อยมา ครั้งสุดท้ายปี พ.ศ. 2515 ผมได้ย้ายเข้าประจำกรมอัยการ ขณะนั้นคุณจำเนียร บุญพละ เป็นผู้พิพากษาหัวหน้าคณะศาลอุทธรณ์ และมาเป็นรองอธิบดีศาลอาญา ได้พบปะเที่ยวเตร่และรับประทานอาหารด้วยกันแทบทุกวัน จนกระทั่งคุณจำเนียร บุญพละ และผมครบเกษียณอายุราชการไป แต่ก็ยังคงพบปะกันแถวบางลำพูเสมอ เมื่อคุณจำเนียร บุญพละ ป่วยและถึงแก่กรรมไป ทำให้ผมนึกถึงวันเวลาที่ผ่านไปว่า ต่อแต่นี้ไปผมไม่มีโอกาสพบคุณจำเนียร บุญพละอีกแล้ว

ด้วยความแตกดับของสังขารเป็นธรรมดาของโลก เมื่อเกิดก็ต้องมีดับ ซึ่งทุกคนต้องได้รับไม่ช้าก็เร็ว และไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เมื่อร่างกายจากไปคงทิ้งไว้แต่คุณธรรมความดีให้ระลึกถึงเท่านั้น ขอให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณจำเนียร บุญพละ จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพเทอญ

แถม นิ่มพานิช

อาลัยคุณจำเนียรเพื่อนรัก

คุณจำเนียร บุญพละ ซึ่งผมเรียกจนติดปากว่าคุณเนียร สำเร็จวิชากฎหมาย ได้รับปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิต จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ต้นปีพ.ศ.2478 ส่วนผมได้ตอนปลายปี และได้รับการประสาทปริญญาพร้อมกัน ผมและคุณเนียรได้เข้ารับราชการในกรมอัยการด้วยกัน และอยู่กองเดียวกัน แล้วก็ต่างแยกย้ายไปรับราชการต่างจังหวัด และต่อมาคุณเนียรได้ย้ายไปรับราชการเป็นผู้พิพากษา แต่ผมและคุณเนียรก็ติดต่อพบปะกันเป็นครั้งคราว

ประมาณปี พ.ศ. 2496 ผมและคุณเนียรกลับมารับราชการในกรุงเทพ โดยคุณเนียรเป็นผู้พิพากษาศาลแขวงพระนครเหนือ ส่วนผมเป็นหัวหน้าอัยการศาลแขวงพระนครเหนือ เราทั้งสองจึงติดต่อพบปะเที่ยวเตร่ด้วยกันอย่างเพื่อนรักสนิท คุณเนียรเป็นผู้พิพากษาซึ่งซื่อสัตย์สุจริตอย่างยอดเยี่ยมผู้หนึ่ง อาจกล่าวได้ว่าไม่มีผู้พิพากษาซึ่งซื่อสัตย์สุจริตกว่า เพียงแต่อาจเท่าเทียมกันเท่านั้น และคุณเนียรได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตอย่างยิ่งตลอดมาจนถึงตำแหน่งสุดท้ายคือ รองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา

ระหว่างที่ผมและคุณเนียรปฏิบัติหน้าที่ด้วยกันที่ศาลแขวงพระนครเหนือ คุณเนียรได้ปฏิบัติหน้าที่สมศักดิ์ศรีที่เป็นผู้พิพากษา ให้ความยุติธรรมแก่คู่ความทุกฝ่ายเท่าเทียมกัน และให้ความโอบอ้อมอารีแก่พนักงานอัยการศาลแขวงพระนครเหนือด้วยดีเท่าที่อาจจะให้ได้ ทำให้งานในหน้าที่อัยการดำเนินไปด้วยความสะดวกเรียบร้อย สิ่งที่ควรยกย่อง นอกจากความซื่อสัตย์สุจริตอย่างยอดเยี่ยมแล้ว คุณเนียรยังปฏิบัติงานในหน้าที่ได้ดี กล่าวคือ จดคำพยานได้ถูกต้องตามที่พยานเบิกความ ซึ่งผมเห็นว่าเป็นการให้ความยุติธรรมแก่คู่ความเป็นอย่างยิ่ง

คุณเนียรและผมเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่งคือ ไม่สูบบุหรี่และกินเหล้า และคุณเนียรนั้นไม่ยอมกินเหล้าแม้แต่หยดเดียว เราทั้งสองและครอบครัวจึงคบหาสมาคมรักใคร่สนิทสนมกันตลอดมา

ระหว่างที่เราทั้งสองปฏิบัติราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้มีโอกาสไปท่องเที่ยวทัศนาจรด้วยกัน เช่น สวนสามพราน นครปฐม บ้านโป่ง กาญจนบุรี น้ำตกเอราวัณ แก่งกระจาน

เพชรบุรี ชะอำ หัวหิน โคราช เขาใหญ่ บางสตางค์น้อย สระบุรี ลพบุรี ปทุมธานี อยุธยา และพระราชวังบางปะอิน เป็นต้น

หลังจากเมื่อคุณเนียรเกษียณอายุแล้ว ครอบครัวเราทั้งสองและเพื่อนๆ ก็มีโอกาสสังสรรพบปะวิสาสะกันมากขึ้น ประมาณเดือนหรือสองเดือนก็มีโอกาสร่วมรับประทานอาหารด้วยกัน คุณเนียรเป็นคนที่มีความจำในอดีตได้ดีเยี่ยมผู้หนึ่ง เหตุการณ์ที่ผมและเพื่อนๆ ลืมแล้ว คุณเนียรก็เอามาเล่าให้พวกเราฟังได้ แม้ในขณะที่คุณเนียรป่วยครั้งหลังนี้ คุณเนียรก็ยังให้ศรีภริยาของคุณเนียรพยุงมาร่วมรับประทานอาหารกับเราด้วย

คุณเนียรเป็นคนรักลูกเมีย ปกติร่างกายแข็งแรง ไม่เจ็บป่วย และไม่เคยเห็นคุณเนียรกินยา จู่ๆ คุณเนียรก็มาเผชิญโรคร้ายคร่าเอาชีวิตไป ผมรู้สึกสลดใจเป็นอย่างยิ่งที่ต้องจากเพื่อนรักเช่นคุณเนียร และไม่มีปัญหาย่อมยังความเศร้าสลดใจให้แก่ครอบครัวของคุณเนียรเป็นอย่างยิ่ง เหตุใดมัจจุราชจึงไม่ปราณีแก่คุณเนียรซึ่งประพฤติธรรม ซื่อสัตย์สุจริต ประกอบแต่กรรมดี ร่างกายแข็งแรง ไม่สูบบุหรี่ ดื่มสุรา คนดีเช่นคุณเนียรน่าจะมีอายุยืนนานไปอีกสิบๆ ปี

ด้วยผลบุญกุศลและคุณงามความดีของคุณเนียรซึ่งประกอบแต่กรรมดี และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายจงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณเนียรไปสู่สุคติและเสวยสุขในสัมปรายภพตลอดไป.

อรุณ อิศรภักดี

อาลัย คุณจำเนียร บุญพละ

เมื่อ พ.ศ. 2474 ผมไปดำรงตำแหน่งเป็นอัยการจังหวัด อยู่ที่จังหวัดอุดรธานี มีแพ่งรุ่นเก่าอายุคราวพี่คราวน้าทำหน้าที่เป็นอัยการผู้ช่วยอยู่ 2 คน ครั้น พ.ศ. 2479 ผู้ช่วยรุ่นเก่าออกจากราชการไปคนหนึ่ง ทางราชการจึงส่งอัยการผึกหัดมีวุฒิปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิตให้ไปเป็นอัยการผู้ช่วยอีก 2 คน คือคุณจำเนียร บุญพละ และคุณจิตติ สังขพิชัย ต่อมาไม่นานทางราชการจึงสั่งย้ายผู้ช่วยรุ่นเก่าอีกคนหนึ่งไปอยู่จังหวัดอื่น และส่งธรรมศาสตร์บัณฑิตใหม่ให้ไปแทน ผู้นี้คือคุณดุษฎี ณ ระนอง แผนกอัยการจังหวัดอุดรธานี จึงมีธรรมศาสตร์บัณฑิตเป็นอัยการผู้ช่วยอยู่ 3 คน ตั้งแต่นั้นมา แต่อัยการผู้ช่วยคนที่ 3 นี้ไปอยู่ไม่ถึงปีก็ขออนุญาตลาอุปสมบท ทางกรมอัยการจึงส่ง คุณสุธรรม วรรณแสงให้ไปช่วยราชการชั่วคราว แต่เมื่อคุณดุษฎี ณ ระนอง ครบกำหนดลาแล้วมีความจำเป็นอยู่ที่กรุงเทพฯ และต่อมาได้ขอโอนไปรับราชการที่อื่น คุณสุธรรม วรรณแสง จึงต้องอยู่ช่วยราชการต่อไปอีกหลายเดือน จนต่อมาทางราชการได้ส่งคุณวิจิตร แจ่มใส ให้ไปดำรงตำแหน่งแทน

ผมรู้สึกเป็นโชคดีและดีใจมาก ที่ได้ท่านเหล่านี้ไปเป็นอัยการผู้ช่วย เพราะเป็นคนรุ่นหนุ่มพึ่งจบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมีความขยันขันแข็ง ต้องการทำงานมากหาความชำนาญเพื่อจะได้ก้าวหน้าในตำแหน่งราชการสูงขึ้น ทุกคนมีความรู้ความสามารถดี ทำงานรวดเร็วและเรียบร้อย มีความซื่อสัตย์สุจริตดีมาก และในที่สุดทุกคนก็ได้รับความสำเร็จในการงาน มีตำแหน่งหน้าที่สูง จนครบเกษียณอายุราชการ

คุณจำเนียร บุญพละ มีอาวุโสสูงกว่าคนอื่น ครั้น พ.ศ. 2484 ก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นอัยการจังหวัดสกลนคร ต่อมาก็คิดเปลี่ยนงาน จึงสมัครสอบเป็นผู้พิพากษา และก็สอบได้เป็นผู้พิพากษาประจำกระทรวงยุติธรรมตั้งแต่ พ.ศ. 2487 เมื่อไปดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาแล้ว คุณจำเนียร บุญพละ ก็ใช้ความรู้ความสามารถปฏิบัติงานหน้าที่ผู้พิพากษาได้เป็นอย่างดี จึงได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นตามลำดับ ในที่สุดได้ดำรงตำแหน่งตุลาการชั้นสูง เป็นรองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา อยู่จนครบเกษียณอายุราชการ

ในบรรดาอัยการผู้ช่วยจังหวัดอุดรธานีรุ่นพี่คงมีแต่คุณพิชัย สังขพิชัย เท่านั้น ที่ยังคงรับราชการอยู่กรมอัยการตลอดมา และก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นอัยการชั้นผู้ใหญ่อยู่ในกรมอัยการ ส่วนคุณดุษฎี ณ ระนอง เมื่อจากกรมอัยการไปแล้วก็ได้มีตำแหน่งเป็นผู้ช่วยเลขานุการรัฐมนตรีกระทรวงเกษตร เป็นเลขานุการและเป็นผู้อำนวยการองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้กระทรวงเกษตร คุณสุธรรม วรรณแสง จากกรมอัยการเมื่อ พ.ศ. 2486 ไปเป็นผู้พิพากษา ในที่สุดได้เลื่อนขึ้นเป็นตุลาการชั้นสูงในตำแหน่งรองประธานศาลฎีกา คุณวิจิตร แจ่มใส โอนไปอยู่มหาดไทย ต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอยู่หลายจังหวัด จนครบเกษียณอายุราชการ

ในสมัยที่อัยการผู้ช่วยรุ่นนี้ไปร่วมรับราชการอยู่ด้วยกันที่จังหวัดอุดรธานี การคมนาคมยังไม่ดี ทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มีไปถึงจังหวัดขอนแก่นเท่านั้น ทางรถยนต์ยังไม่มี ในฤดูแล้งรถยนต์อาศัยวิ่งตามทางเกวียน ในฤดูฝนมีฝนตกชุกรถยนต์เดินไม่ได้ การไปมาระหว่างอุดร-ขอนแก่นต้องอาศัยเกวียนเป็นพาหนะ ข้าราชการที่จังหวัดอุดรธานี จึงไม่ค่อยได้เข้ากรุงเทพฯ สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ แม้จะมีโรงภาพยนตร์อยู่โรงหนึ่ง แต่เดือนสองเดือนจึงจะมีภาพยนตร์ไปฉายสักเรื่องหนึ่ง ร้านโรงแถวตลาดมีน้อย ไฟฟ้ายังไม่มีใช้ ข้าราชการที่นั่นจึงต้องมีการคบหาสมาคมกัน โดยอาศัยสโมสรหรือตามบ้านต่างๆ คุณจำเนียร บุญพละ และอัยการผู้ช่วยรุ่นใหม่นี้ทุกคนมีการสมาคมดีและชอบเล่นกีฬา เมื่อเลิกงานแล้วคณะเราก็พากันไปเล่นกีฬาที่สโมสรจังหวัด ซึ่งกีฬาในร่มก็มีไพ่บริดจ์ บิลเลียด กีฬากลางแจ้งก็มีแบดมินตัน เท็นนิสและกอล์ฟ บางวันก็พากันไปเล่นเท็นนิส แบดมินตัน บิลเลียดที่สโมสรทหาร ในวันหยุดราชการบางโอกาสก็พากันไปเล่นกีฬาไปเที่ยวชมงานที่จังหวัดหนองคาย และไปเล่นกีฬา ไปเที่ยวดูภาพยนตร์ ตัดเสื้อ ตัดผมที่เมืองเวียงจันทร์ ประเทศลาว คณะเราได้มีการเลี้ยงพบปะสังสรรค์กันอยู่เสมอ บางคราวก็เชิญข้าราชการแผนกอื่นไปร่วมด้วย พวกเราจึงสนิทสนมและมีความสามัคคีกันดีมาก

คุณจำเนียรเป็นคนสุภาพ มีความประพฤติดี เป็นคนซื่อสัตย์ จึงเป็นที่รักใคร่ชอบพอของข้าราชการและบรรดาผู้ที่รู้จักคุ้นเคยทั่วไป เมื่อไปรับราชการอยู่ที่จังหวัดอุดรธานีนั้น คุณจำเนียร บุญพละ มีคุณแม่และลูกสาวสองคนไปอยู่ด้วย ก่อนจะไปดำรงตำแหน่งอัยการจังหวัดสกลนคร คุณจำเนียร บุญพละ ได้ทำการสมรสกับคุณประไพ รัตนประทีป บุตรีของคุณพระศรีวรราช และคุณพี่ประเสริฐ ทั้งสองท่านนี้ชอบพอสนิทสนมกับผมมาก คุณพระศรีวรราชรับ

ราชการเป็นมหาดไทยมณฑลอุดรมาก่อนที่ผมจะมาอยู่ที่จังหวัดอุดรฯ จนต่อมาทางราชการประกาศยุบมณฑล ท่านจึงได้รับการแต่งตั้งให้ไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่น ในระหว่างที่อยู่อุดรบ้านพักของท่านและบ้านพักของผมอยู่ใกล้กันจึงได้พบปะสังสรรกันอยู่เสมอ ทั้งที่สโมสรและที่บ้านตลอดเวลา 3—4 ปี และคุณประไพภริยาของคุณจำเนียร บุญพละ เคยเป็นลูกศิษย์คุณเสนาะจิตรภริยาของผม ผมและคุณจำเนียร บุญพละ ตลอดจนครอบครัวของเรา จึงชอบพอสนิทสนมกันมาก แม้จะได้มีการโยกย้ายจากกันไปบ้าง แต่ก็ได้มีการติดต่อพบปะกันอยู่เสมอ

คุณจำเนียร บุญพละ เป็นผู้เห็นประโยชน์ของการศึกษาเป็นอันมาก จึงส่งเสริมบุตรธิดาทุกคนได้รับการศึกษาเต็มตามอัตรภาพของเขา ปรากฏว่าบุตรธิดาได้สำเร็จการศึกษา ได้ทำงาน และมีครอบครัวเป็นหลักฐานไปเกือบหมดแล้ว คงเหลือแต่บุตรชายหนึ่งคนและอีกคนหนึ่งเป็นธิดาคนเล็ก อันนำความชื่นชมมาสู่บิดามารดาเป็นอันมาก

การจากไปโดยไม่มีวันกลับของคุณจำเนียร บุญพละนี้ แม้จะเป็นอันทราบดีกันอยู่แล้วว่า เป็นเหตุธรรมดาซึ่งไม่มีผู้ใดที่จะหลีกเลี่ยงได้ แต่ผมและครอบครัวตลอดจนญาติมิตร และผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกับคุณจำเนียร บุญพละ ก็อดที่จะเสียดาย และอาลัยเป็นอย่างมากมิได้ ด้วยบุญกุศล ที่คุณจำเนียร บุญพละ ได้กระทำไว้ อีกทั้งที่ครอบครัว ลูกหลานญาติมิตรที่ได้บำเพ็ญมาจงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณจำเนียร บุญพละ ได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพเทอญ

โชติ สุวรรณโพธิศรี
(อดีตอธิบดีกรมอัยการ)

ไว้อาลัยแด่พี่จำเนียร

พี่จำเนียร เป็นพี่ที่ใจดีต่อพี่น้องทุกคน ไม่ว่าคนไหน มาขอร้องก็จะช่วยเหลือจนเต็มความสามารถ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น เรื่องนั้นต้องไม่ผิดต่อศีลธรรมจรรยา เพราะพี่จำเนียรจะแยกความช่วยเหลือตามความเหมาะสม โดยถือหลักว่า "เรื่องส่วนตัวหาใช่เหตุให้เมตตา" ถ้าผิดก็จะว่ากล่าวตักเตือนทันที

นอกจากนี้ ในสมัยพี่จำเนียรรับราชการเป็นผู้พิพากษา ข้าพเจ้าเคยไปเที่ยวที่ศาล ได้ฟังประชาชนเขาคุยกันว่า วันนี้ผู้พิพากษาคนไหนจะออกนั่งบัลลังก์ ถ้าเป็นผู้พิพากษาจำเนียร บุญพละ ละก็ เปาบุ้นจิ้นเราดีๆ นี่เอง คำชมคำนี้ ข้าพเจ้าถือว่ามีเกียรติอย่างสูง แด่ ตระกูล "บุญพละ"

เมื่อได้ข่าวว่าพี่จำเนียรจากไป จึงรู้สึกอาลัยอาวรณ์มาก เพราะพี่จำเนียรได้มีพระคุณต่อน้องคนนี้ สุดที่จะกล่าวได้สมข้อความดีของพี่จำเนียร

ขอวิญญาณของพี่จงไปสู่สุคติ วิมานชั้นไหนที่สูงที่สุด จงเป็นที่สถิตของวิญญาณพี่

น้องคนหนึ่ง

3 ส.ค. 25

คำไว้อาลัยคุณจำเนียร บุญพละ

เมื่อคุณจำเนียร บุญพละ ดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาหัวหน้าศาลจังหวัดเบตง ระหว่าง พ.ศ. 2498–2499 เป็นช่วงเวลาที่ข้าพเจ้าออกไปเป็นอธิบดีผู้พิพากษาภาค ๆ ซึ่งมีสำนักงานตั้งอยู่ที่ศาลจังหวัดสงขลา ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสได้รู้จักคุ้นเคยกับคุณจำเนียรตั้งแต่นั้นมา ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2502 ในขณะที่ข้าพเจ้าเป็นปลัดกระทรวงยุติธรรมอยู่ คุณจำเนียรก็ได้ย้ายมาดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาหัวหน้าศาล จังหวัดสุราษฎร์ธานีอยู่จนถึงพ.ศ. 2503 คุณจำเนียรจึงได้ย้ายเข้ามาอยู่ศาลในกรุงเทพฯ ในตำแหน่งผู้พิพากษาศาลอาญา ผู้พิพากษาศาลแพ่ง ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ผู้พิพากษาหัวหน้าคณะในศาลอุทธรณ์ คุณจำเนียรได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการก้าวหน้ามาโดยลำดับ จนได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ ในพ.ศ. 2514 ให้ดำรงตำแหน่งรองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา ซึ่งเป็นตำแหน่งสุดท้ายในชีวิตราชการของคุณจำเนียร

คุณจำเนียรเป็นผู้พิพากษาที่ดี มีความรู้ความสามารถ ซื่อสัตย์สุจริต คุณจำเนียรได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความอุตสาหะและสุขุมรอบคอบ ไม่เคยมีความด่างพร้อยในหน้าที่ราชการเลย คุณจำเนียรเป็นคนพูดน้อย ชอบความเรียบง่าย สุภาพอ่อนโยน มีมารยาทนิ่มนวล จึงเป็นที่รักของเพื่อนและคนทั่วไป เมื่อได้ข่าวมรณกรรมของคุณจำเนียรแล้ว ข้าพเจ้ารู้สึกใจหายและเศร้าใจเป็นอันมาก

ขอให้กุศลกรรมที่คุณจำเนียรได้บำเพ็ญไว้ จงเป็นผลสนองให้วิญญาณของคุณจำเนียรประสงค์แต่ความสุขและสันติในสัมปรายภพตลอดชั่วนิรันดร.

กำธร พันธุลาภ

อาลัยรักพี่จำเนียร บุญพละ

พี่จำเนียรเป็นบุตรของคุณลุงและคุณป้า คุณป้าเป็นพี่สาวของคุณพ่อผม พี่จำเนียรเป็นพี่ชายคนใหญ่ในหมู่พวกเรา พี่จำเนียรและผมมีกำเหนิดมาจากสถานที่เดียวกัน ตามที่คุณแม่เล่าให้ฟัง คือที่ตึกแถวร้านค้าเชิงสะพานยศเส อำเภอป้อมปราบ หลังตึกแถวนั้นก็เป็นตลาดสดยศเส ซึ่งต่อมาทั้งตึกแถวร้านค้าและตลาดสดก็ได้ถูกรื้อทิ้งสร้างเป็นโรงภาพยนตร์เฉลิมเขต ซึ่งเป็นโรงภาพยนตร์ที่ทันสมัยที่สุดโรงหนึ่งในสมัยนั้น ถ้าใครที่มีอายุ ยังจำโรงภาพยนตร์เฉลิมเขตได้ จะนึกออกว่า ตรงหน้าโรงจะมีบันไดขึ้นไปและมีห้องขายตั๋วอยู่สองข้างบริเวณบันไดที่ขึ้นไปหน้าโรงภาพยนตร์เฉลิมเขตนั้น ที่ตัวตึกแถวร้านค้าพี่จำเนียรและผมมีกำเหนิดมาด้วยกัน

พี่จำเนียรมีอายุแก่กว่าผมถึงเจ็ดปี จึงถือว่าเป็นคนละรุ่นกัน เราจึงไม่ค่อยจะได้เล่นหัวอะไรกันนัก และเมื่อผมโตขึ้นจำความได้ว่าคุณพ่อได้มาซื้อที่ปลูกบ้านอยู่ในถนนรองเมือง ซอยสอง เราจึงได้แยกกันอยู่ตั้งแต่นั้นมา เมื่อผมอายุได้ 6 ขวบ คุณพ่อก็เอามาฝากเข้าโรงเรียนเทพศิรินทร์ ซึ่งคุณพ่อเป็นนักเรียนเก่าอยู่ด้วย สมัยนั้นเข้าเรียนง่าย พอคุณพ่อนำมาฝากโรงเรียนก็รับเข้าเรียนเลย ไม่ต้องสอบแข่งขันกันเหมือนสมัยนี้และพี่จำเนียรก็ได้เรียนอยู่ที่โรงเรียนเทพศิรินทร์มาก่อนผมหลายปีแล้ว ทุกวันพอโรงเรียนเลิกผมก็จะมาที่ร้านค้าของคุณลุงคุณป้าที่ยศเส และจะอยู่ที่ร้านจนกว่าคุณแม่ออกมาจ่ายกับข้าว ก็จะมารับผมกลับไปบ้านถนนรองเมืองในตอนเย็น พี่จำเนียรกับผมจึงมีโอกาสได้พบกันแทบทุกวัน

เมื่อเด็ก ๆ ตามที่ผมจำความได้ พี่จำเนียรเป็นคนที่เรียบร้อยมาก อย่างที่ผู้ใหญ่เขาเปรียบว่า เหมือนผ้าพับไว้ ซึ่งจะหาไม่พบอีกแล้วในเด็กสมัยนี้ ผมไม่เคยเห็นพี่จำเนียรออกมาเล่นซนหรือเที่ยวเตร่เหมือนเด็กวัยรุ่นอื่น ๆ เลิกเรียนกลับมาบ้านพี่จำเนียรทำการบ้านแล้วก็ช่วยคุณลุงคุณป้าขายของที่ร้านซึ่งขายของใช้เบ็ดเตล็ด ขายหนังสือแบบเรียน สมุดดินสอ และก็มีหนังสือให้เช่าเป็นหนังสือพวกจักร์ ๆ วงศ์ ๆ ดังเช่น อิเหนา พระอภัยมณี สังข์ทอง ฯลฯ และก็มีหนังสือแปลพงศาวดารจีน จำพวกสามก๊ก ไซอิ๋ว ไซ่ฮั่น จอยุ่ยเหม็ง ฯลฯ มีหนังสือมากมายเหลือเกินหลายร้อยเรื่อง พี่จำเนียรเป็นคนชอบอ่านหนังสือและรู้ว่าหนังสือเรื่องใดอยู่ที่ไหน เวลามีใครมาเช่าหนังสือพี่จำเนียรจะหยิบหนังสือให้เช่าได้ถูกต้องรวดเร็วกว่าใคร ๆ การอ่านหนังสือ

มากทำให้พี่จำเนียรเรียนหนังสือได้ดีสอบไล่ไม่เคยตกและแน่นอนรู้ภาษาไทยได้ดีเป็นพิเศษ ต่อมาเมื่อผมโตขึ้น ผมก็เจริญรอยตามที่จำเนียร หนังสือที่ให้เช่าอยู่ในร้านมีเท่าไร ผมก็อ่านหมดและก็หยิบให้เช่าแทนพี่จำเนียรได้

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า พี่จำเนียรเป็นคนเรียบร้อย พี่จำเนียรไม่เคยทะเลาะมีปากเสียงกับใครไม่ว่าพี่น้องคนไหนจะเอาอย่างไร พี่จำเนียรก็ทำตามไม่ค่อยขัดใจใคร ไม่เคยเอารัดเอาเปรียบใคร พี่จำเนียรจึงเป็นที่รักของพี่ ๆ น้อง ๆ ทุกคน ตั้งแต่เด็กมาจนชีวิตหาไม่

พี่จำเนียรเป็นคนเรียนหนังสือเก่งมาก สอบไล่ได้ชั้นมัธยมบริบูรณ์หรือ ม.8 ในสมัยนั้นได้เมื่ออายุ 15–16 ปี เท่านั้นเอง เมื่อเรียนจบออกมาแล้วจะไปสมัครรับราชการทำงานที่ไหนก็ไม่มีใครเขารับเพราะอายุน้อยยังไม่บรรลุนิติภาวะ ผมจำได้ว่า พี่จำเนียรจึงออกมาอยู่บ้านเฉยๆ ช่วยคุณป้าขายของอยู่หนึ่งหรือสองปี จึงได้สมัครเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และการเมือง โดยแรงผลักดันของพี่ป้าน้าอาและน้อง ๆ หลังจากนั้น 4 ปี พี่จำเนียรก็ได้รับปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิต ซึ่งนับเป็นรุ่นแรกของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง

หลังจากได้รับปริญญาแล้ว พี่จำเนียรได้สมัครเข้ารับราชการในกรมอัยการ และถูกส่งออกไปเป็นอัยการผู้ช่วยในต่างจังหวัด ต่อมาก็ได้เลื่อนเป็นอัยการจังหวัด และได้สอบเป็นผู้พิพากษาในกระทรวงยุติธรรมได้ ชีวิตราชการของพี่จำเนียรได้หมุนเวียนอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ เป็นเวลานานนับสิบ ๆ ปี ในห้วงเวลานี้เราจึงไม่มีโอกาสได้พบปะกันเลย เพราะเมื่อผมเรียนจบ ม. 8 แล้ว ก็ได้สอบเข้าเป็นนักเรียนนายร้อย เมื่อเรียนจบออกรับราชการก็ถูกส่งออกต่างจังหวัด และต้องออกปฏิบัติราชการสนามในสงครามอินโดจีน และมหาเอเซียบูรพาเป็นเวลาหลายปีต่อเนื่องกัน และเราทั้งสองไม่มีโอกาสได้โคจรมารับราชการในจังหวัดเดียวกันเลย แต่พี่จำเนียรได้ มีโอกาสรู้จักกับนายทหาร นายตำรวจรุ่นผมหลายคนที่รับราชการในจังหวัดเดียวกับพี่จำเนียร

ในระยะตอนปลายของชีวิตราชการ พี่จำเนียรก็ได้ย้ายเข้ามาเป็นผู้พิพากษาในกระทรวงยุติธรรม หลังจากที่ได้เป็นข้าราชการภูธรเสียหลายสิบปี ผมเองก็ได้ย้ายมาปักหลักอยู่ในกรุงเทพ ฯ ในกองบัญชาการทหารสูงสุด เราจึงมีโอกาสได้พบกันบ่อยขึ้น ส่วนมากจะเป็นในงานแต่งงานของลูก ๆ หลาน ๆ ซึ่งทั้งพี่จำเนียรและผมไม่เคยขาด และเรามักจะนั่งรับประทานอาหารโต๊ะเดียวกัน และบ่อยครั้งที่นั่งติดกัน และคุยกันเป็นชั่วโมง ๆ ถึงเรื่องในอดีตและปัจจุบัน

พี่จำเนียรเป็นคนมักน้อย มีความพอใจในความเป็นอยู่ของตน รับราชการในหน้าที่อัยการและผู้พิพากษามาด้วยความสุจริต เที่ยงธรรม เป็นอย่างยิ่ง เป็นที่รู้จักโดยทั่วไปในหมู่ญาติมิตรและเพื่อนฝูง ถึงแม้ในระยะสุดท้ายของชีวิตราชการจะได้รับตำแหน่งสูงถึงรองอธิบดีศาลอาญา พี่จำเนียรก็วางตนประพฤติตนเหมือนคนธรรมดาสามัญทั่วไป ผมเคยถามพี่จำเนียรว่าทำไมไม่หารถยนต์ไว้สักคัน เอาไว้ไปทำงาน ไปในงานสังคม ตำแหน่งหน้าที่ราชการของพี่จำเนียรก็สูงถึงขนาดนี้แล้ว ก็ได้รับคำตอบว่านั่งรถเมล์ไปทำงานสบายดีแล้ว มีรถเป็นของตนเองจะเกิดปัญหาปัญหาคนขับรถ ปัญหาซ่อมรถ และอื่น ๆ จิปาถะ สู้นั่งรถเมล์ไม่ได้สบายใจดี

พี่จำเนียรเป็นคนมีรูปร่างเล็ก ผอมเกร็ง แข็งแรง ไม่ค่อยเจ็บป่วย ถึงแม้จะเกษียณจากราชการ อายุรวม 70 ปี แล้ว ก็ยังไปไหนมาไหนได้คล่องแคล่วว่องไว ผมเองยังบ่นกับพี่จำเนียรเสมอว่า ผมอายุน้อยกว่าพี่จำเนียรตั้ง 7 ปี แต่ปล่อยตัวให้อ้วนมากเกินไป น้ำหนักตัวถึง 78 กก. พี่จำเนียรจึงไม่ต้องเป็นห่วงกังวลด้วยโรคหัวใจ ซึ่งคนสูงอายุกลัวกันมาก พี่จำเนียรจะต้องมีอายุยืนยาวไปอีกนาน แต่ในเดือน พ.ย. 24 นั้นเอง หลานชายก็โทรมาบอกผมว่า คุณพ่อไม่สบายต้องไปป่วยที่โรงพยาบาลพระปิ่นเกล้า ธนบุรี ผมถามว่าเป็นโรคอะไร ก็ได้รับคำตอบว่าโรคเก่า คือโรคริดสีดวง ผมก็ได้รับไปเยี่ยมในวันต่อมา ได้คุยกันเป็นชั่วโมง เพราะผมก็เป็นโรคริดสีดวงเหมือนกัน เคยผ่าตัดมาแล้วสองครั้ง เราหัวอกอันเดียวกันก็คุยกันรู้เรื่อง พี่จำเนียรบอกว่าเลือดมันออกมากทำให้เพลียหมดแรง หมอแนะนำให้เข้ารักษาตัวพักผ่อนเสียในโรงพยาบาล คงจะไม่เป็นอะไรมาก ผมก็เชื่อเช่นนั้น เพราะโรคริดสีดวงไม่น่าจะเป็นอันตรายถึงชีวิต ก็กลับบ้านด้วยความสบายใจคิดว่าอีกไม่กี่วันพี่จำเนียรก็คงจะกลับบ้านได้ แต่ที่ไหนได้ ในเดือนธันวาคม 24 เดือนถัดมานั้นเอง หลานชายก็โทรมาบอกที่บ้านอีกว่า คุณพ่อต้องเข้ารับการผ่าตัดสมองที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า พญาไท ผมเองก็ตกใจและแปลกใจว่า พี่จำเนียรเป็นโรคริดสีดวง แต่ทำไมต้องไปผ่าสมอง จึงรีบไปเยี่ยมและได้นำเหรียญหลวงปู่แหวน รุ่นเราสู้ ซึ่งพี่จำเนียรเคยออกปากอยากจะได้ เอาไปมอบไว้ให้บูชาด้วย เมื่อไปเยี่ยมแล้วจึงทราบว่า พี่จำเนียรเป็นโรคร้ายมะเร็งในสมอง โอกาสที่จะหายเป็นปกติเหมือนเดิม จึงเลือนรางเต็มที พี่จำเนียรได้กลับไปรักษาตัวที่บ้าน และในที่สุดก็ได้จากเราไป ในวันเสาร์ที่ 10 กรกฎาคม 2525

พี่จำเนียรเป็นคนดี ดีมาตั้งแต่เด็ก เป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ เป็นพี่ที่ดีของน้อง ๆ เป็นสามีที่ดี เป็นพ่อที่ดีของลูก ๆ ในชีวิตไม่เคยทำให้ใครเดือดร้อน ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม เป็นอัยการและผู้พิพากษาที่ซื่อสัตย์สุจริต มีความเที่ยงธรรมเป็นหลักในการปฏิบัติงาน เป็นที่รักใคร่ของญาติมิตรเพื่อนฝูงทุกคน เมื่อพี่จำเนียรต้องจากพวกเราไปโดยไม่มีวันกลับ ความอาลัยรักพี่จำเนียรจึงฝังอยู่ในจิตต์ใจของพวกเราพี่ ๆ น้อง ๆ ลูกหลานทุกคน

ขอให้ดวงวิญญาณของพี่จำเนียร หากสามารถรู้ได้ ขอจงภูมิใจเถิดว่า กรรมดีของพี่จำเนียรที่ได้ทำไว้ เพื่อนฝูงญาติมิตรระลึกถึงอยู่เสมอ และด้วยกุศลผลบุญ บุญที่พี่จำเนียรประกอบไว้ชั่วชีวิต จงส่งผลบุญถึงพี่จำเนียรไม่ว่าจะจุติ หรือสถิต ณ ภพใด จงประสบแต่ความสงบความสุข ตลอดไปเถิด

พลเอก เจริญ พงษ์พานิช

คำไว้อาลัย

คุณจำเนียร บุญพละ เป็นคนหนึ่งในจำนวนพวกเรา 26 คน ซึ่งสอบผู้พิพากษาได้เมื่อ พ.ศ. 2486 มีรายชื่อตามลำดับ คือ

นายสุธรรม	ภัทราคม	นายเฉลียว	กาญจนาคม	นายฉัตร	รัตนทัศนีย์
นายวินัย	ทองลงยา	นายสุทัศน์	สิริสวย	นายอัมพร	คุณเกษม
นายชวน	พูนคำ	นายจำรูญ	เจริญกุล	นายศิริ	กลับพะสุต
นายจรัญ	อิสสระ	นายเวท	ชพานนท์	นายดิเรก	น้ำทิพย์
นายรัตน์	ศรีไกรวิน	นายพันธ์	นัยวิทิต	นายสัญชัย	สัจจวานิช
นายมั่น	วุฒิกุล	นายเพรียบ	หุตางกูร	นายสวัสดิ์	ภู่งาม
นายเฉลิม	กรพุกกณะ	นายจรัส	ศรีวรรธนะ	นายแถม	สุรทิณฑ์
นายสุข	หงส์ไกร	นายจำเนียร	บุญพละ	นายสุข	พงศ์สกุล
นายเจริญ	ปั้นยารชุน				

พวกเราเหล่านี้ได้รับการบรรจุเป็นข้าราชการตุลาการเมื่อพ.ศ. 2486 และ พ.ศ. 2487 จนครบ 25 คน มีผู้ที่ถึงแก่กรรมไปก่อนคนหนึ่งคือ นายทวี ประสพสุข นับถึงบัดนี้มีผู้เสียชีวิตไปแล้ว 12 คน ยังคงมีชีวิตอยู่ 14 คน พวกเราเป็นรุ่นแรกที่ต้องเข้าสอบหลังจากที่ได้ปริญญาทางกฎหมายมาแล้ว และได้ครองตำแหน่งจ่าศาล รองจ่าศาล พนักงานอัยการ หรือทนายความมาแล้วคนละไม่ต่ำกว่า 4 ปี

สำหรับคุณจำเนียร บุญพละ เป็นผู้มีความประพฤติเรียบร้อย มีความปรีชาสามารถในการทำงาน มีความซื่อสัตย์สุจริต รักความยุติธรรมและเป็นผู้ขยันหมั่นเพียร มีความอุตสาหะและอุทิศเวลาให้แก่ราชการอย่างมาก นอกจากนี้คุณจำเนียร ฯ ยังเป็นผู้ฝักใฝ่ในการสะสมพระเครื่อง จำได้ว่าหลังจากรับราชการต่างจังหวัดมาหลายปีแล้ว ก็พากันย้ายมาประจำที่ศาลแพ่งและศาลอาญา ในระหว่างนั้นหลังจากคุณจำเนียร ฯ รับประทานอาหารกลางวันเสร็จแล้ว มีเวลาว่างสักครึ่งชั่วโมงก็เดินค้นหาพระเครื่องราคาถูก ๆ จากตลาดนัดท้องสนามหลวงอยู่เสมอ ทำตัว

เช่นนี้อยู่เป็นประจำหลายปี เมื่อถึงแก่กรรมได้ทราบจากคุณประไพ ฯ ภริยาว่า คุณจำเนียร ฯ มีพระพุทธรูปสะสมอยู่เป็นจำนวนมาก

ด้วยความวิริยะอุตสาหะของ คุณจำเนียร บุญพละ นั่นเองที่ทำให้ได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่ขึ้นไปตามลำดับจนถึงขั้นสุดท้ายในตำแหน่งรองอธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญาจนครบเกษียณอายุราชการ หลังจากนั้นแล้วคุณจำเนียร ฯ ไม่ค่อยปรากฏตัวในการสังคม พวกเรานัดกินเลี้ยงกันเดือนละครั้งที่ห้องอาหารใกล้เสาชิงช้า แต่ขาดคุณจำเนียร ฯ มาร่วม ดังนั้น ในระยะหลังที่คุณจำเนียร ฯ เข้าโรงพยาบาล พวกเราจึงไม่ทราบ

การถึงแก่กรรมของ คุณจำเนียร บุญพละ ยังความเศร้าสลดใจแก่พวกเราอย่างยิ่ง ผู้อยู่หลังก็ได้แต่ตั้งจิตอธิษฐานให้คุณงามความดีพร้อมทั้งกุศลผลบุญที่ได้ทำไว้ จงเป็นปัจจัยให้ดวงวิญญาณของคุณจำเนียร บุญพละ ได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้นด้วย เทอญ.

นายสุธรรม ภัทราคม
ผู้แทนตุลาการ รุ่น 2486
4 ตุลาคม 2525

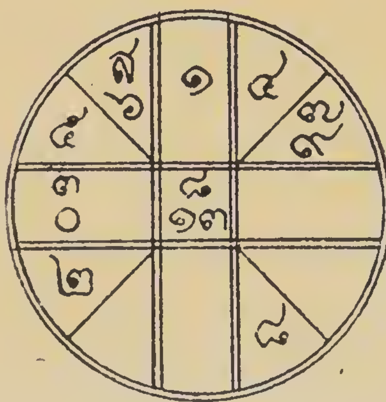
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ประวัติ[1]

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ชาติภูมิ

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี นามเดิมว่า โต นามฉายาว่า พฺรหฺมรํสี เกิดในรัชกาลที่ 1 (สร้างกรุงรัตนโกสินทรได้ 7 ปี) ณ บ้านตำบลไก่จ้น (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน 5 ขึ้น 12 ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก จ.ศ. 1150 ตรงกับวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2331 เวลาพระบิณฑบาต มีผู้รู้โหราศาสตร์ผูกดวงชาตาไว้ดังนี้

สกุลวงศ์ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มารดาชื่อเกตุ (ธิดานายไชย) เดิมเป็นชาวบ้านตำบลท่าอิฐ อำเภอบ้านโพ (ปัจจุบันอำเภอเมือง) ต่อมาในสมัยหนึ่ง การทำนาไม่ได้ผล เพราะฝนแล้งมาหลายปี จึงย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ ณ บ้านตำบลไก่จ้น (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัด

1. ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ฉบับนี้รวบรวมและเรียบเรียงโดยพระครูกัลยานุกูล (วัดกัลยาณมิตร)

พระนครศรีอยุธยา[1] ฝ่ายบิดาจะชื่อไรไม่ทราบแน่ ทราบแต่ว่าเป็นชาวเมืองอื่น[2] เมื่อท่านเกิดแล้ว (ยังเป็นทารกนอนเบาะ) มารดาพาท่านไปพักอยู่ที่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง พอท่านสอนนั่งได้ มารดาก็พาท่านมาอยู่ ณ บ้านตำบลบางขุนพรหม จังหวัดพระนคร สืบมา

การศึกษา

กล่าวกันว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่อเยาว์วัยได้อยู่และศึกษาอักขรสมัยในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก (ว่ากันว่าชื่อด้วง) วัดอินทรวิหาร[3] จังหวัดพระนคร ถึงปีวอก พ.ศ. 2342 อายุ 12 ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณร เจ้าคุณพระบวรวิริยเถร (อยู่) วัดสังเวชวิศยาราม (เวลานั้นเรียกวัดบางลำภูบน) จังหวัดพระนคร เป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมา (จะเป็นปีใดไม่ทราบแน่) ได้ย้ายไปอยู่วัดระฆัง ฯ เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป

มีเรื่องเล่าว่า ในตอนที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะย้ายไปอยู่วัดระฆัง ฯ นั้น คืนวันหนึ่งพระอาจารย์ (ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นาค เปรียญเอก วัดระฆัง ฯ) ฝันว่า มีช้างเผือกเชือกหนึ่งเข้ามากินหนังสือพระไตรปิฎกในตู้ของท่านหมด แล้วตกใจตื่น (ดูเหมือนพระอาจารย์จะเชื่อมั่นว่า ฝันอย่างนั้นท่านจะได้ศิษย์ฉลาดหลักแหลมคนหนึ่ง) วันรุ่งขึ้นเผอิญเจ้าคุณอรัญญิกได้พาสามเณรโตไปฝากเป็นศิษย์ศึกษาพระปริยัติธรรม พระอาจารย์นั้นก็รับไว้ด้วยความยินดี

อนึ่ง ในสมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นสามเณร ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรทรงโปรดปรานมาก ทรงรับไว้ในพระราชูปถัมภ์ ได้พระราชทานเรือกราบกัญญาหลังคากระแชงให้ท่านใช้สอย

---

1. ความที่กล่าวตรงนี้ เจ้าคุณพระมงคลเทพมุนี (มุ้ย ปณฺฑิโต) เจ้าอาวาสวัดจักรวรรดิ์ราชาวาส เมื่อเป็นที่พระธรรมวิหารีเถร อยู่วัดพระเชตุพน ฯ เล่าให้นายพรหม ขะมาลา เปรียญ ฟัง

2. ได้ฟังเล่ากัน บางคนว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 บางคนว่าท่านเป็นเชื้อพระราชวงศ์ อ้างหลักฐานประกอบ ด้วยปรากฏในเรื่องประวัติว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้พระราชทานเรือกราบกัญญาหลังคากระแชงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แต่ยังเป็นสามเณร (เรือชนิดนี้สำหรับหม่อมเจ้าทรง) และในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน (เล่ม 3 หน้า 44) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงบันทึกว่า "สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงชีพิตักษัยเวลา 2 ยาม" ดังนี้

3. วัดนี้เดิมเป็นสำนักสงฆ์ เรียกวัดบางขุนพรหมนอก ต่อมาภายหลังเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้จัดการสร้างให้เป็นวัดสมบูรณ์ขึ้น ดังจะกล่าวในที่อื่นข้างหน้า

ตามอัธยาศัย แม้พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงพระเมตตา ครั้นอายุครบอุปสมบทในปีเถาะ พ.ศ. 2350 ทรงพระกรุณาโปรดให้บวชเป็นนาคหลวงที่ในวัดพระศรีรัตน–ศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ฯ เป็นพระอุปัชฌาย์

เรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ อันเนื่องด้วยการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น หนังสือประวัติขรัวโต (พระยาทิพโกษา เรียบเรียง) กล่าวว่า ท่านได้ศึกษาในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (นาค) วัดระฆัง ฯ เป็นพื้น และไปศึกษาในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ฯ บ้าง[1] และว่าเมื่อท่านเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระสังฆราชนั้น ก่อนแต่จะเรียนท่านทูลสมเด็จพระสังฆราชว่า วันนี้ท่านจะเรียนตั้งแต่นี่ถึงนั่น ครั้นถึงเวลาเรียนท่านก็เปิดหนังสือออกแปลตลอดตามที่กำหนดไว้ ท่านทำดังนี้ทุกครั้ง จนสมเด็จพระสังฆราชรับสั่งว่า "ขรัวโตเขามาแปลหนังสือให้ฟัง เขาไม่ได้มาเรียนหนังสือกับฉันหรอก"

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ช้านานอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าท่านรอบรู้ชำนาญพระไตรปิฎกมาก ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานประกอบ ด้วยในหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ว่า "หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด เสนีวงศ์ ณ อยุธยา) วัดพระเชตุพน ฯ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แต่ท่านยังเป็นพระมหาโต เป็นลำดับมา จนสอบได้เป็นเปรียญ 7 ประโยค" และในหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า "ในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีวอก พ.ศ. 2403 โปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ (เริ่มสอบวันศุกร์ ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 9) โปรดให้พระเทพกระวี (โต) วัดระฆัง ฯ เป็นกรรมการองค์ 1 เพราะชำนาญพระไตรปิฎก ต่อมาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์" ดังนี้

อนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯ นอกจากจะได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญชำนาญพระไตร-ปิฎกดังกล่าวมา ท่านยังได้รับเกียรตินิยมว่า "หนังสือดี" ด้วย สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องประวัติวัดเบญจมบพิตรว่า "ผู้ที่ได้รับยกย่องว่าหนังสือดีนั้นไม่จำเป็นจะต้องได้เป็นเปรียญประโยคสูง หรือเป็นเปรียญประโยคสูงจะได้รับยกย่องว่าหนังสือดีไปทุกองค์

---

1. หนังสือประวัติวัดราชสิทธาราม(ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2505)ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ ฯ เมื่อเป็นที่พระพรหมมุนี อยู่วัดหงส์รัตนาราม ด้วย

เพราะแปลหนังสือได้เป็นเปรียญประโยคสูงเป็นสำคัญเพียงว่ารู้ภาษาบาลีดี ความรู้หลักพระศาสนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จะรู้ได้แต่ด้วยอ่านพระไตรปิฎก คุณธรรมที่ยกย่องว่ารู้หนังสือดีนั้นท่านกำหนดว่าต้องบริบูรณ์ด้วยองค์ 2 คือรู้ภาษาบาลีดีจนสามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ถ่องแท้เป็นองค์อัน 1 กับต้องได้อ่านพระไตรปิฎกหมดทุกคัมภีร์ หรือโดยมากเป็นองค์อีกอย่าง 1 จึงนับว่า หนังสือดี"

ทีนี้จะพรรณนาว่าด้วยการศึกษาวิปัสสนาธุระต่อไป อันการเรียนวิปัสสนาธุระนั้นคือเรียนวิธีที่จะชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส (การเรียนคันถธุระ คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัย แต่การเรียนคันถธุระนั้นต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามคธก่อน ต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้) ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถธุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธ และถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจจะทรงคุณวิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่น ตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้นผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียว จึงมักศึกษาวิปัสสนาธุระเป็นประเพณีมาแต่กรุงศรีอยุธยา ถึงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวหรือแม้หลายพรรษาก็นิยมศึกษาวิปัสสนาธุระกันทั่วไป[1] กล่าวโดยเฉพาะรัชกาลที่ 2 การศึกษาวิปัสสนากรรมฐานเจริญแพร่หลายมาก ด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงจัดการฟื้นฟูทะนุบำรุงการศึกษาวิชาประเภทนี้เป็นพิเศษ ความปรากฏในจดหมายเหตุ (ร. 2 ปีมะเส็ง จ.ศ. 1183 พ.ศ. 2364) ดังนี้

"ศุภมัสดุพุทธศักราชสองพันสามร้อยหกสิบสี่ศก สัปปะสังวัจฉระบุศยมาสกาฬปักขอัฏฐมีดิถีภุมมวาร พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรอิศร วโรดมบรมจักรพรรดิรัตนะ

---

1. เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชในรัชกาลที่ 1 ก็ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุฯ ทำอุปัชฌายวัด 3 วัน แล้วเสด็จไปทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาส เมื่อรัชกาลที่ 4) (—หนังสือ "ความทรงจำ" พระราชนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

พาหนะผู้กิริณีสีเสวก (เศวต)เอกอัครราชามหาหรินทรภินทพงศ์ ดำรงกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาสถาน เสด็จออก ณ พระที่นั่งบรมจักรพรรดิพิมาน ถวายสังฆภัตตทานแก่พระราชาคณะคามวาสีอรัญวาสี พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์แลเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระราชอนุสรคำนึงถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง[1] ทรงพระราชศรัทธาสังคายนาพระไตรปิฎกฝ่ายคันถธุระ[2] ที่คลาดเคลื่อนเพี้ยนผิด ก็ถูกต้องตามพระบาลี พระสงฆ์สามเณรได้เล่าเรียนบำรุงพระพุทธศาสนาสืบมา แต่ฝ่ายพระวิปัสสนาธุระ พระสงฆ์สามเณรฆราวาสปฏิบัติวิปลาสต่าง ๆ ตามคติอาจารย์ไม่ต้องด้วยพระบาลีมีเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ เป็นพระราชอานิสงส์ปลงพระทัยหวังดังประทีปแก้ว ส่องสว่างทางสวรรค์นิพพาน จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษ์รณเรศ[3] อาราธนาสมเด็จพระสังฆราช ราชาคณะถานานุกรม เจ้าอธิการ ณ พระอารามหลวง แลอารามนอกกรุง ในกรุง ที่มีศรัทธาบำเพ็ญพระสมถะแลวิปัสสนากรรมฐานถูกต้องตามสมควรด้วยพุทโธวาทานุสาสน์ ทรงอังคาสสังฆภัตตทาน ถวายเครื่องเสนาสนะ บาตร ไตรจีวร กลด แลบริขารอันควรแก่สมณะฝ่ายอรัญวาสิตั้งแต่งไปเป็นพระอาจารย์บอกพระกรรมฐานแก่พระสงฆ์สามเณร ฆราวาส ปะขาว ชี ผู้มีศรัทธาให้ถูกต้องตามคลองพระพุทธานุญาต ทรงพระราชศรัทธาครั้งนี้ พระ(ราช)หฤทัยตั้งหวังพระสรรเพชญ์โพธิญาณเป็นเบื้องหน้า"

ต่อไปนี้เป็นรายนามพระภิกษุที่ทรงแต่งตั้งเป็นพระอาจารย์บอกพระกรรมฐานรวม 76 รูป คือ

ทรงแต่งตั้ง ณ วัน 3 ฯ 12 8 ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก

1. พระอาจารย์ฟัก วัดมหาธาตุ ฯ อายุ 51 พรรษา 28
2. พระอาจารย์จีน วัดบางซื่อ อายุ 46 พรรษา 25
3. พระอาจารย์บัว วัดละมุดสีดา อายุ 44 พรรษา 23
4. พระอาจารย์โช วัดโบสถ์ อายุ 65 พรรษา 4

บอกสมาธิ 8

1. พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
2. ประกอบพิธีสังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ เมื่อปีวอก จ.ศ. 1150 (พ.ศ. 2331)
3. พระองค์เจ้าชายไกรสร (ซึ่งเรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) เป็นต้นสกุล พึ่งบุญ ณ อยุธยา

5. พระอาจารย์จัน วัดทองบางระมาด อายุ 31 พรรษา 11
6. พระอาจารย์ทอง วัดศะกู อายุ 66 พรรษา 40
7. พระอาจารย์ด้วง วัดบางขุนพรหมนอก อายุ 65 พรรษา 40
8. พระปลัดเมือง วัดบางจาก อายุ 43 พรรษา 22

บอกบี่ติ 5

9. พระอาจารย์คำ วัดอรุณ อายุ 53 พรรษา 29
10. พระอาจารย์จัน วัดส้มเกลี้ยง อายุ 69 พรรษา 29
11. พระอาจารย์เมือง วัดอินทาราม อายุ 64 พรรษา 43
12. พระอาจารย์นาม วัดช้าง อายุ 70 พรรษา 21
13. พระอาจารย์แก้ว วัดพระนอน อายุ 61 พรรษา 38
14. พระอาจารย์มี วัดสระบัว เพชรบุรี อายุ 41 พรรษา 20

บอกบี่ติ–ยุคล–สุข

15. พระอาจารย์จัน วัดบางยี่ขัน อายุ 70 พรรษา 50
16. พระอาจารย์บุญ วัดกลาง อายุ 70 พรรษา 16
17. พระอาจารย์จัน วัดบางแขม นครปฐม อายุ 40 พรรษา 16
18. พระอาจารย์มี วัดค้างเลน (เห็นจะเป็นวัดบางเลนซึ่งภายหลังเปลี่ยนนามว่าวัดเกษมสุริยัมนาจ) นครปฐม อายุ 39 พรรษา 10
19. พระอาจารย์แก้ว วัดปากน้ำ สมุทรสงคราม อายุ 38 พรรษา 17
20. พระอาจารย์คำ วัดราชสิทธ อายุ 38 พรรษา 15
21. พระอาจารย์จีน วัดมหาธาตุ ฯ อายุ 36 พรรษา 16
22. พระอาจารย์ควน วัดพระเชตุพน ฯ อายุ 65 พรรษา 43
23. พระอาจารย์สังข์ วัดราชคฤห์ อายุ 31 พรรษา 11

บอกสมถะจบ

24. พระอาจารย์ศรี วัดน้อยสะไก อายุ 31 พรรษา 11

25. พระอาจารย์ดา วัดอัมพวา อายุ 57 พรรษา 35

26. พระอาจารย์จุ้ย วัดบางขุนพรหมนอก อายุ 43 พรรษา 21

27. พระอาจารย์เกิด วัดสระเกศ อายุ 37 พรรษา 16

บอกพุทธคุณ–กายคตาสติ–อานาปานสติ–กสิณ–อสุภ

28. พระอาจารย์บุญ วัดโพธิ์ กรุงเก่า อายุ 38 พรรษา 17

29. พระอาจารย์เกษ วัดหน้าพระเมรุ กรุงเก่า อายุ 36 พรรษา16

30. พระอาจารย์บัว วัดขนอน กรุงเก่า อายุ 70 พรรษา 47

31. พระอาจารย์เหม็น วัดบางว้า (บางหว้า ?) กรุงเก่า อายุ 60 พรรษา 6

บอกพุทธคุณ–กายคตาสติ–กสิณ–อสุภ

32. พระอาจารย์จัน วัดพิชัยธาราม ลพบุรี อายุ 34 พรรษา 13

บอกพุทธคุณ–กายคตาสติ–อานาปานสติ–อสุภ

33. พระอาจารย์คง วัดราษฎร์บุรณะ อายุ 37 พรรษา 10

34. พระอาจารย์เอก วัดพญาเมือง ปทุมธานี อายุ 34 พรรษา 13

35. เจ้าคุณ (วัด)พุทไธ(ศวรรย์) กรุงเก่า อายุ 89 พรรษา 68

36. พระอาจารย์แก้ว วัดธรรมมุสราช (ธรรมิกราช?) กรุงเก่า อายุ 67 พรรษา 47

37. พระอาจารย์อยู่ วัดญาณเสน กรุงเก่า อายุ 64 พรรษา 24

38. พระอาจารย์นาค วัดสุวรรณนาสะบก (วัดท่าสะบก?) สระบุรี อายุ 47 พรรษา 27

39. พระปลัดมา วัดบางขันแตก สมุทรสงคราม อายุ 44 พรรษา 23

40. พระอาจารย์อยู่ วัดแก้วฟ้า สมุทรสงคราม อายุ 66 พรรษา 40

41. พระอาจารย์ศรี วัดบ้านแหลม สมุทรสงคราม อายุ 42 พรรษา 20

42. พระอาจารย์เกษ วัดบางแค สมุทรสงคราม อายุ 43 พรรษา 12

43. พระอาจารย์มี วัดปากง่าม สมุทรสงคราม อายุ 30 พรรษา 10

44. พระอาจารย์รอด วัดปากง่าม สมุทรสงคราม อายุ 31 พรรษา 11

45. พระอาจารย์รอง วัดโพธิ์งาม (วัดโพธิ์โสภาราม?) ราชบุรี อายุ 79 พรรษา 18

46. พระอาจารย์เพช วัดสุวรรณาราม นครปฐม อายุ 63 พรรษา 42

47. พระอาจารย์พร วัดพระทรง เพชรบุรี อายุ 40 พรรษา 20

บอกทางสมาธิ

48. พระอาจารย์สา วัดบางเชือกหนัง อายุ 71 พรรษา 43

49. พระอาจารย์อยู่ วัดดาวดึงส์ อายุ 58 พรรษา 32

50. พระอาจารย์สุก วัดเกาะ อายุ 40 พรรษา 19

51. พระอาจารย์อยู่ วัดสังข์กระจาย อายุ 43 พรรษา 18

52. พระอาจารย์รอด วัดบ้านกลึง (บ้านกลิ้ง?) กรุงเก่า อายุ 84 พรรษา 53

53. พระอาจารย์ชู วัดปากกระจับ กรุงเก่า อายุ 61 พรรษา 15

54. พระอาจารย์ฉุน วัดลอดช่อง กรุงเก่า อายุ 67 พรรษา 26

55. พระอาจารย์ฉุน วัดกะสัง กรุงเก่า อายุ 50 พรรษา 29

56. พระอาจารย์เพชร วัด (พระศรีรัตน) มหาธาตุ ลพบุรี อายุ 39 พรรษา 19

57. พระอาจารย์พุก วัดแม่กลอง อายุ 64 พรรษา 13

58. พระอาจารย์เกษ วัดบางน้อย สมุทรสงคราม อายุ 47 พรรษา 24

59. พระอาจารย์รอด วัดขุนตรา เพชรบุรี อายุ 77 พรรษา 39

60. พระอาจารย์เมือง วัด (ถ้ำ) แกลบ เพชรบุรี อายุ 69 พรรษา 49

61. พระครูศรีปัญญาวิศาลเถร ปราจีนบุรี อายุ 63 พรรษา 41

62. พระอาจารย์รอด วัดเงิน สมุทรปราการ อายุ 57 พรรษา 35

บอกบ์ตจบ

63. พระอาจารย์มา วัดบางโคล่ อายุ 51 พรรษา 18

บอกบี่ติ–ยุคล–สุข–อสุภ

64. พระอาจารย์จุ้ย วัดเกาะ อายุ 35 พรรษา 15

65. พระอาจารย์นาค วัดปากง่าม ลพบุรี อายุ 42 พรรษา 22

บอกสมถะวิปัสสนา

66. พระอาจารย์ทอง วัดนาโคก สมุทรสงคราม อายุ 40 พรรษา 20

บอกพุทธคุณ–กสิณ–อสุภ

67. พระอาจารย์สุก วัดขุนตรา เพชรบุรี อายุ 35 พรรษา 15

บอกบี่ติ–ยุคล

ทรงแต่งตั้ง ณ วัน 4 ฯ 8 3 ปีมะเส็งตรีศก

68. พระสังฆราชา จันทบุรี อายุ 71 พรรษา 44

บอกสมถะวิปัสสนา

69. พระอาจารย์จุ้ย ฉะเชิงเทรา อายุ 45 พรรษา 20

บอกสมถะจบ

70. พระอาจารย์บุญ ฉะเชิงเทรา อายุ 68 พรรษา 38

71. พระครูธรรมราต วัดมหาธาตุ ฯ กรุงเทพ ฯ อายุ 62 พรรษา 13

72. พระอาจารย์รัก พิษณุโลก อายุ 70 พรรษา 11

บอกบี่ติยุคล

73. พระอาจารย์เพชร วัดใหญ่หลังสวน ไชยา อายุ 61 พรรษา 39

74. พระอาจารย์พุทธสร วัดดอนมะพร้าว สุราษฎร์ธานี อายุ 46 พรรษา 26

75. พระอาจารย์เพชร วัดดอนตะโก ชุมพร อายุ 37 พรรษา 17

76. พระอาจารย์เทศ วัดดอนตะโก ชุมพร อายุ 31 พรรษา 7

บอกบี่ติ

เรื่องประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เกี่ยวกับการศึกษาวิปัสสนาธุระนั้น สันนิษฐานว่า ท่านจะได้เล่าเรียนในหลายสำนัก ด้วยในสมัยนั้นโดยเฉพาะในยุครัชกาลที่ 2 การศึกษาวิปัสสนากรรมฐานเจริญแพร่หลาย มีพระคณาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทางพระกรรมฐานมากสำนักดังกล่าวมา แต่ที่ทราบแน่ว่า ท่านได้เล่าเรียนในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก วัดอินทรวิหาร เจ้าคุณพระบวรวิริยเถร (อยู่) วัดสังเวชวิศยาราม (ซึ่งเป็นพระบรรพชาจารย์ของท่าน) และพระอาจารย์แสง จังหวัดลพบุรี [1] และดูเหมือนท่านจะมีความรอบรู้ชำนาญแต่ยังเป็นสามเณร ด้วยปรากฏว่าเมื่อท่านเป็นสามเณรนั้นครั้งหนึ่งท่านได้เอาปูนเต้าเล็ก ๆ ไปถวายเจ้าคุณพระบวรวิริยเถร 1 เต้า กับถวายพระในวัดนั้นองค์ละ 1 เต้า ในเวลานั้นไม่มีใครสนใจ มีพระองค์หนึ่งเก็บปูนนั้นไว้แล้วปั้นเป็นลูกอมสัก 3–4 ลูก ภายหลังกลายเป็นลูกอมขลังศักดิ์สิทธิ์เลื่องลือกันทั่วไป (เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทรงคุณวิเศษในทางวิปัสสนาธุระอย่างไร จะพรรณนาต่อไปในตอนว่าด้วยอภินิหาร)

ตรงนี้จะแทรกเรื่องเกี่ยวกับพระอาจารย์แสงลงไว้ด้วย เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาใน ปีขาล พ.ศ. 2421 เสด็จวัดมณีชลขันธ์ จ. ลพบุรี ทรงพระราชนิพนธ์ว่า "ขรัวแสงคนทั้งปวงนับถือกันว่าเป็นผู้มีวิชา เดินตั้งแต่เมืองลพบุรีเช้าลงไปฉันเพลที่กรุงเทพ ฯ ได้ เป็นคนกว้างขวางเจ้านายขุนนางรู้จักมาก ได้สร้างพระเจดีย์สูงไว้องค์หนึ่งที่วัดมณีชลขันธ์[2] ตัวไม่ได้อยู่ที่วัดนี้[3] น่าเข้าพรรษาไปจำพรรษาอยู่วัดอื่น ถ้าถึงออกพรรษาแล้วมาปลูกโรงอยู่ริมพระเจดีย์องค์นี้ ก่อเองคนเดียวไม่ยอมให้คนอื่นช่วย ราษฎรที่นับถือพากันเรี่ยไรส่งอิฐปูน และพระเจดีย์องค์นี้ เจ้าของจะทำไว้แล้วเสร็จตลอดไปหรือจะทิ้งผู้อื่นช่วยเมื่อตายแล้วไม่ได้ถามดู ของเธอก็ดีอยู่" (พระเจดีย์องค์นี้แบบย่อเหลี่ยมไม้สิบสองสูง 50 เมตร ฐานกว้าง 11 เมตร)

---

1. พระอาจารย์มี (เศรษฐบุตร) วัดตึก ต. ท่าวาสุกรี อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา อายุ 79 ปี (ใน พ.ศ. 2503) เล่าว่า พระอาจารย์สาริกาลิ้นทอง ซึ่งเป็นพระอาจารย์มีชื่อเสียงของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์หนึ่ง เดิมอยู่วัดมหาโลก มาอยู่วัดศาลาปูน แล้วย้ายมาอยู่วัดตึกนี้ (–วารสารศิลปากร ปีที่ 4 เล่ม 1)

2. วัดนี้เดิมชื่อเกาะแก้ว พระอาจารย์แสงและเจ้าพระยายมราช (เฉย ต้นสกุล ยมาภัย) สร้างใหม่ (ในรัชกาลที่ 4 โปรดสถาปนาเป็นวัดธรรมยุตินิกายา) ในรัชกาลที่ 5 พระราชทานนามใหม่ว่า วัดมณีชลขันธ์ (–ตำนานพระอารามหลวง)

3. พระอาจารย์แสง เดิมอยู่วัดชีป่า ตำบลทะเลชุบศร อำเภอเมือง ลพบุรี

การก่อสร้าง

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้มีอัธยาศัยมักน้อยสันโดษ ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ ถึงได้ลาภสักการะมาในทางเทศนาหรือทางอื่นใด ท่านก็จะบริจาคไปในการสร้างวัดและสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณกุศลต่าง ๆ เป็นนิจ และท่านมักชอบสร้างของที่ใหญ่ ๆ โต ๆ กล่าวกันว่าเพื่อให้สมนามของท่านที่ชื่อโต ว่าเฉพาะสิ่งที่สร้างเป็นอนุสรณียวัตถุเนื่องในตัวท่าน คือสร้างพระพุทธไสยา (พระนอนใหญ่) ที่วัดสะตือ (เหนือท่าเรือพระพุทธบาท) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ 1 เป็นอนุสรณ์ว่าท่านได้เกิดที่นั่น สร้างพระนั่งโต (องค์เดิม)[1] ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง องค์ 1 เป็นอนุสรณ์ว่าท่านสอนนั่งได้ที่นั่น และสร้างวัดอินทรวิหาร[2] ที่บางขุนพรม จังหวัดพระนครพร้อมกับสร้างพระโตยืน องค์ 1 เป็นอนุสรณ์ว่าท่านสอนยืนได้ที่นั่น จะพรรณนาว่าด้วยพระโตเหล่านั้นต่อไปโดยลำดับ

พระนอนใหญ่ วัดสะตือ ก่อด้วยอิฐปูน ยาว 1 เส้น 6 วา สูง (แต่พื้นถึงพระรัศมี) 8 วา ฐานยาว 1 เว้น 10 วา กว้าง 4 วา 2ศอก องค์พระโปร่ง เบื้องพระปฤษฎางค์ ทำเป็นช่องกว้าง 2 ศอก สูง 1 ศอก ประดิษฐานอยู่กลางแจ้ง ณ ริมคูวัด ด้านใต้

เจ้าอธิการบัตร จนฺทโชติ เจ้าอาวาสวัดสะตือ เจ้าคณะตำบลจำปา ชี้แจงว่า พระนอนวัดสะตือ สร้างในรัชกาลที่ 5 เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2413 (ตัวท่านเกิดปีขาล พ.ศ. 2409 เวลานั้นอายุได้ 5 ขวบ) ว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ให้พวกทาสในตำบลไก่จ้น และตำบลอื่นช่วยกันสร้างก่อเตาเผาอิฐกันเองที่บริเวณหน้าพระนอน (ยังมีซากเตาปรากฏอยู่) สร้างอยู่ราว 2 ปี จึงสำเร็จ เมื่อสร้างพระเสร็จแล้ว เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ช่วยพวกทาสเหล่านั้นให้พ้นจากความเป็นทาสทุกคน

---

1. องค์ที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดให้สร้างใหม่เป็นของหลวง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

2. วัดนี้ เดิมเป็นสำนักสงฆ์ เรียกกันว่า วัดบางขุนพรหมนอก อยู่ในสภาพทรุดโทรมมาก เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้จัดการสร้างขึ้นมาใหม่หมดทั้งวัด ต่อมาในรัชกาลที่ 4 พระองค์เจ้าอินทวงศ์ ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงปฏิสังขรณ์แล้วขนานนามว่า วัดอินทาราม ถึงรัชกาลที่ 6 ทางการคณะสงฆ์พิจารณาเห็นว่านามพ้องกับวัดอินทาราม (วัดบางยี่เรือใต้) ในคลองบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี จึงเปลี่ยนนามว่า วัดอินทรวิหาร ดังนี้

ถึงปีขาล พ.ศ. 2457 (สร้างพระพุทธไสยาได้ 45 ปี) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการมณฑลกรุงเก่า วันที่ 21 มกราคม เสด็จวัดสะตือ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ และเสด็จกลับออกมานมัสการพระพุทธไสยาแล้ว มีพระดำรัสว่า "พระพุทธไสยานี้ พระลักษณะได้ส่วน งามเป็นสง่าผ่าเผย แต่ชำรุดแล้ว พระกรรณหักข้างหนึ่ง ยังดีข้างหนึ่ง ตามพระองค์บางแห่งปูนกระเทาะ อิฐที่ก่อหักพังลงบ้างแล้ว ประดิษฐาน อยู่กลางแจ้ง มีผู้ปรารภจะสร้างวิหารขึ้นครั้งหนึ่ง แต่ทำไม่สำเร็จก่อไว้ได้แต่เสา (ยังมีซากเสา ปรากฏอยู่จนบัดนี้) ผู้สร้างหาคิดให้รอบคอบไม่ เสานั้นก่อขึ้นใกล้พระองค์บังพระพักตร์ แล เห็นพระพักตร์ไม่ถนัด ทำให้เสียงาม และเสาที่ก่อค้างไว้นั้นกลับให้โทษ หักพังลงมาทับองค์พระ ได้ตรัสแก่พระอธิการบัตร จนฺทโชติ ให้คิดจัดการป้องกัน เพื่อรักษาของเก่าไว้ให้เป็นศรีแก่วัด สืบไป"

ถึงปีจอ พ.ศ. 2465 เจ้าอธิการบัตร จนฺทโชติ ได้จัดการปฏิสังขรณ์พระพุทธไสยา ด้วยตัวท่านเอง อาศัยนายเรืองกับนางแดง ภรรยา บ้านท่าแดง ตำบลจำปา อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นผู้ช่วย ใช้ทุนทรัพย์ส่วนตัวของท่านทั้งสิ้น ไม่ได้บอกบุญเรี่ยไร เป็นแต่ชาวบ้านที่มีศรัทธาได้จัดซื้อหาอิฐปูนทรายมาช่วยท่าน ทำการปฏิสังขรณ์อยู่ 4 ปี จึง สำเร็จสมบูรณ์ (เมื่อปีฉลู 2468) ว่าสิ้นปูนขาวถึง 65 เกวียน (เฉพาะพระเศียรว่าสิ้นปูนขาว 10 เกวียน) แต่สิ้นเงินเท่าไรหาทราบไม่ (เพราะได้เงินมาก็ทำไป ไม่ได้จดไว้) ต่อมาในปีหนึ่ง ท่านได้จัดให้มีการประชุมนมัสการและปิดทองพระพุทธไสยา ในวันขึ้น 13—15 ค่ำ เดือน 12 และวันขึ้น 13–15 เดือน 5 และกำหนดเป็นงานเทศกาลประจำปีแต่นั้นสืบมา

ถึงวันเสาร์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 ปีวอก พ.ศ. 2499 (ตรงกับวันที่ 17 พฤศจิกายน) ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีกับท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม กับคณะ เดินทางมานมัสการและปิดทองพระพุทธไสยา วัดสะตือ เวลานั้นพระพุทธไสยาอยู่ ในสภาพทรุดโทรมมาก ท่านนายกรัฐมนตรีมีจิตกอรปด้วยประสาท ศรัทธาแรงกล้า ได้จัดการ ปฏิสังขรณ์พระนอนใหญ่หมดทั้งองค์ โดยบัญชาให้กรมโยธาเทศบาล (ปัจจุบันนี้เรียกกรมโยธาธิการ) อำนวยการ ปฏิสังขรณ์อยู่ 3 เดือนจึงสำเร็จ (นับเป็นการปฏิสังขรณ์ครั้งที่ 2 ตั้งแต่ สร้างพระมา)

พระโต วัดไชโยวรวิหาร ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้าง (องค์เดิม) เป็นพระก่อด้วยอิฐปูน สร้างในรัชกาลที่ 4 อยู่กลางแจ้ง องค์พระฉาบทาปูนขาวไม่ได้ปิดทอง หนังสือเรื่องเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาในปีขาล พ.ศ. 2421 พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ ความตอนหนึ่งว่า "พระใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ดูหน้าตารูปร่างไม่งามเลย แลดูที่หน้าวัด ปากเหมือนท่านขรัวโตไม่ผิด ถือปูนขาวไม่ได้ปิดทอง ทำนองท่านจะไม่คิดปิดทอง จึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัตถ์ แต่เดี๋ยวนี้มีผู้ไปก่อวิหารขึ้นค้างอยู่ ใครจะทำต่อไปไม่ทราบ"

ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร (รอด กัลยาณมิตร) ที่สมุหนายก มีศรัทธาสร้างวัดไชโยใหม่[1] พร้อมทั้งอุโบสถ[2] และวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหาร พระพุทธรูปใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ทนกระเทือนไม่ได้พังลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ รับสร้างพระโตใหม่เป็นของหลวง[3] ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสร้างพระโต วัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต ต้นสกุลกัลยาณมิตร) ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรมาแต่ก่อน และทรงรับวัดไชโยเป็นพระอารามหลวงแต่นั้นมา[4] (งานเทศกาลประจำปีวัดไชโย เริ่มวันแรม 5–10 ค่ำ เดือน 11)

ตรงนี้จะกล่าววินิจฉัยเรื่อง "พระโต" แทรกลงไว้สักหน่อย อันพระพุทธรูปสร้างขนาดใหญ่อย่างเรียกกันว่า "พระโต" นั้น จะสร้างเป็นพระนั่งขัดสมาธิอย่าง "พระเจ้าพนัญเชิง" ที่พระนครศรีอยุธยาก็ดี เป็นพระนั่งห้อยพระบาทอย่าง "พระป่าเลไลย์" ที่เมืองสุพรรณบุรีก็ดี หรือเป็นพระนอนอย่าง "พระนอนจักรสีห์" ที่เมืองสิงห์บุรีก็ดี ไม่ว่าสร้างในประเทศไหน แม้จนในประเทศญี่ปุ่น แต่โบราณเขาย่อมสร้างไว้กลางแจ้งอย่างเดียวกันกับพระเจดีย์หาทำ

---

1. ได้ฟังเล่ากันว่า วัดไชโย เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้สร้างในที่ดินของตา อุทิศให้มารดากับตา มารดาชื่อเกตุ ตาชื่อไชย จึงตั้งนามว่า วัดเกตุไชโย แต่มักเรียกกันตามสะดวกปากว่า "วัดไชโย" การสร้างค้างอยู่ช้านาน แต่ในหนังสือตำนานพระอารามหลวงว่า เป็นวัดโบราณ

2. ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 ว่า ทำพิธียกเครื่องบนพระอุโบสถวัดไชโย วันที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) เวลาเช้า 3 โมงกับ 32 นาที

3. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ เป็นนายช่าง

4. ฉลองวัดไชโย เดือนตุลาคม ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438) เริ่มวันที่ 25-27 โปรดพระราชทานของช่วย คือดอกไม้เพลิง 1 ละครโรง 1 หนังโรง 1 กัลปพฤกษ์ 2 ต้น ทั้ง 3 วัน (—จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5)

วิหารบังองค์พระไม่ การสร้างวิหารปกคลุมพระโตเป็นความคิดเกิดขึ้นในชั้นหลัง ข้อนี้จะพึงคิดเห็นได้ เช่นพระเจ้าพนัญเชิงก็ดี หรือพระนอนใหญ่ที่ไหล่เขามไหศวรรย์เมืองเพชรบุรีก็ดี เมื่อยังไม่มีวิหารคงเห็นองค์พระพุทธรูปงามเด่นแต่ไกล ที่ทำวิหารบังองค์พาให้เสียงามไป แม้พระโตซึ่งคิดประกอบกับแบบวิหารที่สร้างพร้อมกัน เช่นพระโตวัดกัลยาณมิตร และพระนอนวัดพระเชตุพน ฯ ในกรุงเทพ ฯ เมื่อเข้าไปในวิหารก็ไม่เห็นองค์พระเหมาะตา เพราะเอาวัตถุที่ช่างโบราณเขาคิดสำหรับทำอย่างหนึ่งมาทำเป็นอย่างอื่น จึงพาให้เสียงาม พระโตที่สร้างไว้กลางแจ้งเดี๋ยวนี้ก็มีทั้งเมืองไทยและเมืองพม่า แต่เมืองพม่าดูเหมือนจะเพิ่งคิดสร้างวิหาร เช่นพระนอนที่เมืองหงสาวดีและพระนั่งที่เมืองแปร บางทีจะสร้างที่อื่นอีก สังเกตที่พม่าเอาเสาเหล็กโปร่งอย่างฝรั่งมาทำเสาวิหาร แม้บังองค์พระน้อยกว่าเสาอิฐถือปูน ดูก็ยังขัดตาอยู่นั่นเอง แต่ก็เป็นประโยชน์สำหรับรักษาองค์พระ จะติว่าการทำวิหาร ครอบพระโตไม่ดีทีเดียว ก็ว่าไม่ได้
(—หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ได้เสด็จวัดไชโย ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ดังนี้[1] "วันนี้ (วันที่ 4 ตุลาคม) เวลา 2 โมงเช้า ออกจากพลับพลาเมืองอ่างทอง ถึงวัดไชโย ได้แวะขึ้นที่วัด วิหารทำดี ถึงว่าต่อพระอุโบสถออกมาข้างหน้าดูภายนอกรูปก็เป็นลดหลั่นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำก็อยู่ข้างปราณีต ในพระอุโบสถปูศิลาและเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเป็นแม่ลูกอินอย่างปัจจุบันนี้ ห่มผ้ามีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเป็นพระอย่างราคาแพง พระองค์ใหญ่ (ในพระวิหาร) พระศอเล็ก พระพักตร์ยาว ถ้าหากว่าตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระพักตร์ เห็นจะยาวเกินขนาด แต่ดูก็เป็นการยากที่จะปั้นให้งามได้ เพราะที่แลดูต้องแลเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหาร ปั้นกลางแจ้งจะค่อยหาที่ดูง่ายสักหน่อย"

ถึงปีฉลู พ.ศ. 2456 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ วันที่ 21 ธันวาคม เวลาบ่าย 2 โมง 12 นาที เสด็จถึงวัดไชโย เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินเข้าพระวิหาร ทรงนมัสการพระมหาพุทธพิมพ์[2] รับสั่งว่า

---

1. ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรายงานพระราชทานมายังสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ซึ่งทรงเป็นประธานที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร

2. พระโต วัดไชโย ทรงพระนามว่า "พระมหาพุทธพิมพ์"

พระพุทธรูปใหญ่นี้ หน้าตักกว้าง 8 วา 6 นิ้ว สูง 11 วา 1 ศอก 7 นิ้ว เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย จีนพ่อค้าเรือผ่านไปมาก็จุดประทัดเป็นการคำนับ มีเทศการไหว้ประจำปีของเมืองนี้ ประตูพระวิหารทำไว้สองข้าง ไม่ทำไว้กลางหน้าพระวิหาร และให้ใหญ่เพื่อดูห่าง ๆ ได้เช่นนี้ เมื่อจะดูพระพักตร์ต้องแหงน เห็นไม่ถนัดดี พระพุทธรูปองค์นี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้งรัชกาลที่ 4 เป็นผู้เริ่มสร้าง แต่ค้างไม่สำเร็จ ต่อมาในรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยารัตนบดินทร สมุหนายกสำเร็จราชการกรมมหาดไทย ได้รับพระบรมราชโองการให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ได้ยินว่ากำลังทำ พระพุทธรูปองค์เดิมพังทลายลง เพราะก่อใช้สอดิน จึงต้องก่อใหม่ทั้งองค์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาวรการเป็นนายช่าง ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ ซ้อนพระหัตถ์ ครองจีวรพาดสังฆาฏิกว้างอย่างใหม่ พระพักตร์แลดูยาวลีบไป ท่าทางไม่ผึ่งผาย ฝีมือทำพระ-พุทธรูปใหญ่ในปูนหลัง สู้ครั้งโบราณไม่ได้ นี่ก็ได้ช่างสร้างพระในสมัยแล้ว แม้เช่นนี้ก็งามสู้พระนอกจักรสีห์ไม่ได้ หน้าพระวิหารออกมา สร้างพระอุโบสถที่บังเสียงาม ทำพระวิหารแห่งพระพุทธรูปอันสำคัญให้ลี้ลับ พระประธาน เป็นของหล่อใหม่ ครองจีวรดอกเร่อร่า........"

(—หนังสือเรื่องสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับกรมการศาสนา)

พระพุทธรูปยืน วัดอินทรวิหาร เป็นพระปั้นด้วยอิฐปูน ปางอุ้มบาตร สูง 16 วาเศษ สร้างในรัชกาลที่ 4 แต่สร้างไว้เพียงครึ่งองค์ (สูงเพียงพระนาภี) การสร้างค้างอยู่ช้า-นาน ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ พระครูธรรมานุกูล (ภู) เจ้าอาวาส ได้จัดการสร้างเพิ่มเติม แต่ยังไม่สำเร็จสมบูรณ์ ถึงปีวอก พ.ศ. 2463 พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ทำการสร้างต่อมา แต่ก็สร้างสำเร็จเพียงบางส่วน ความปรากฏในจารึกศิลา[1] ดังนี้

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลล่วงแล้วได้ 2463 ปีวอกโทศก (จุลศักราช 1282) พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ลงมือทำการปฏิสังขรณ์ (พระยืนนี้) เมื่อเดือน 11 ณ วันพฤหัสบดี แรม 1 ค่ำ ประวัติเดิมของพระครูสังฆบริบาล อุปสมบทที่แขวงตะนาว เมื่ออุปสมบทแล้วได้มาสร้างวัดเขาค้นบันได ที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ แล้วได้มาเล่าเรียนศึกษาพระธรรมวินัย ณ สำนักบวรนิเวศ ในพระบารมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 5 พรรษา

---

1. จารึกศิลา เดิมตั้งอยู่แถวบริเวณพระโตวัดอินทรวิหาร ด้านตะวันออก (เจ้าคุณพระอินทรสมาจารย์ (เงิน) แจ้งว่า จารึกศิลานี้สูญหายเสียหลายปีแล้ว)

เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์แล้ว จึงได้มาทำการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์โตนี้ พร้อมด้วยเจ้าฟ้า[1] ทายกทายิการาษฎรจนถึงกาลบัดนี้ สิ้นเงินรายได้รายจ่ายในการปฏิสังขรณ์ เป็นเงินประมาณ 5 หมื่นบาทเศษ ประวัติเดิมของพระพุทธรูปองค์โตซึ่งมี (พระ) นามว่าพระศรีอาริยเมตไตรยนี้ คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เป็นผู้สร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร ได้ครึ่งพระองค์สูง 9 วาเศษ ยังหาสำเร็จไม่ ถึง พ.ศ. 2463 ท่านพระครูธรรมานุกูล (ภู) ผู้ชราภาพ อายุ 91 พรรษา 70 ซึ่งต้องยกเป็นกิตติมศักดิ์ อยู่ในวัดอินทรวิหาร ท่านจึงมอบฉันทะให้พระครูสังฆบริบาล ปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ (แต่บางส่วน เช่นพระเศียร พระกร เป็นต้น) ว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ เดิมองค์พระมีต้นโพธิ์และต้นไทรขึ้นปกคลุม จึงได้จัดการทำเปลี่ยนแปลงให้แข็งแรง ส่วนข้างในองค์พระผูกเหล็กเป็นโครงภายนอก หล่อคอนกรีตด้วยปูนซิเมนต์เบื้องหลังทำเป็นวิหารหล่อคอนกรีตเป็นที่พระยืนพิง พระวิหารสูงเป็นชั้น ๆ ได้ 5 ชั้น ถึงพระเกศขาดยอดพระเมาลี และมีพระจุฬามณีเจดียสถาน เพื่อให้เป็นที่ระลึกแลนมัสการแห่งเทพยดาแลมนุษย์ทั้งหลาย สิ้นกาลนาน ทุกวันเสมอไปในพระพุทธศาสนา

ขออำนาจแห่งพระศรีรัตนตรัย จงบันดาลให้เจ้าฟ้า เจ้านาย อำมาตย์ คฤหบดีแล-ราษฎรที่เป็นศาสนูปถัมภก ซึ่งตั้งจิตเป็นทายกทายิกาทั้งหลาย จงมีความเจริญสิริสวัสดิ์พิพัฒน-มงคลชนมายุสุขทุกประการ มีแต่ความเกษมสำราญนิราศภัยในปัจจุบันแลอนาคตทั่วกันเทอญ''

ถึงปีชวด พ.ศ. 2467[2] พระครูอินทรสมาจาร (เงิน อินฺทสโร)[3] เมื่อยังเป็นพระครูสังฆรักษ์ย้ายจากวัดปรินายกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดอินทรวิหาร ได้จัดการสร้างพระโตต่อมาโดยเป็นประธานบอกบุญเรี่ยไรจากประชาชนทั่วไป ผู้ช่วยเหลือที่เป็นกำลังสำคัญที่ควรกล่าวนามให้ปรากฏ คือเจ้าคุณและคุณหญิงปริมาณสินสมรรถ พระประสานอักษรกิจ สิบเอกอินทร์พันธุเสนา พระครูอินทรสมาจารทำการก่อสร้างปฏิสังขรณ์อยู่ 4 ปี จึงสำเร็จสมบูรณ์ (สิ้นเงินประมาณ 10,000 บาท) มีงานสมโภชเมื่อวันที่ 4—6 มีนาคม พ.ศ. 2471 ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. 2472 ทางวัดได้จัดให้มีงานนมัสการและปิดทองพระโตในเดือนมีนาคม และกำหนดเป็นงานประจำปีสืบมา

---

1. เห็นจะหมายถึงสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
2. ความที่กล่าวต่อไปนี้ คัดจากหนังสือเรื่องประวัติหลวงพ่อโต วัดอินทรวิหาร ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2490
3. ต่อมาได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระอินทรสมาจาร

นอกจากสร้างพระโตเป็นอนุสรณ์ดังกล่าวมา เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้สร้างปูชนียวัตถุสถานต่าง ๆ อีกหลายอย่าง คือ

สร้างศาลาหลัง 1 ที่ปากคลองวัดดาวดึงษ์ อยู่ในน้ำข้างอู่ซุงของหลวง กว้างราว 5 วาเศษ ยาวราว 6 วาเศษ ในศาลานั้นมีอาสน์สงฆ์อยู่ด้านใต้ ที่กลางศาลามีธรรมาสน์ 1 ธรรมาสน์ ศาลานี้อยู่ติดกับบ้านท่านราชพิมล ๆ เป็นอุปัฏฐาก ท่านไปบิณฑบาตที่ไหนมาแล้วก็ไปแวะฉันที่ศาลานี้เนือง ๆ ฉันแล้วก็ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ มีสัปบุรุษมาฟังกันมาก เมื่อท่านราชพิมลถึงแก่กรรมแล้ว ท่านก็ห่างไม่ใคร่ไปที่ศาลานี้ ต่อมาท่านได้ไปสร้างศาลาไว้อีกหลัง 1 อยู่ในละแวกบ้านลาว ข้างตรอกวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม กรุงเทพ ฯ[1] เป็นหอฉันของท่านเหมือนศาลาหลังก่อน นายเถื่อนเป็นอุปัฏฐาก

สร้างวิหารหลัง 1 ใกล้ศาลาหลังที่กล่าวมา วิหารนั้นกว้างประมาณ 3 วา ยาวประมาณ 5 วาเศษ ผนังก่ออิฐถือปูน หลังคามุงจาก ในวิหารนั้นมีพระพุทธรูปปั้นด้วยอิฐปูนองค์ 1 หน้าตักราว 2 ศอก หันพระพักตร์เข้าข้างผนังด้านตะวันออก องค์พระห่างฝาผนัง 1 ศอก ฐานล่างกว้างประมาณ 3 ศอก วิหารนี้ท่านควรจะสร้างไว้ในวัดใดวัดหนึ่งท่านก็ไม่สร้าง ท่านไปสร้างไว้ในละแวกบ้านซึ่งไม่ควรจะมีวิหาร ต่อมาภายหลังทางการได้ตัดถนนสามเสนมาทางวิหาร ๆ ก็ถูกรื้อหมด วิหารมีพระพุทธรูปเป็นเจ้าของ พระพุทธรูปก็หันพระพักตร์เข้าข้างฝาผนังเสีย ดูประหนึ่งว่าท่านจะทราบล่วงหน้า ว่าวิหารนี้จะถูกถนนทับ จึงแกล้งสร้างไว้ดูเล่นฉะนั้น

สร้างพระเจดีย์นอน ที่บริเวณหลังโบสถ์วัดละครทำ[2] ถนนอิสสระภาพ ตำบลบ้านช่างหล่อ อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี 2 องค์ ฐานสี่เหลี่ยมย่อมุม กว้างด้านละ 2 ศอก หันฐานเข้าหากัน ห่างราว 2 ศอก แต่องค์ทางด้านใต้รื้อเสียนานแล้ว ว่ามีผู้ลักลอบทำลาย เพื่อ

---

1. พระเจ้าสิริบุญสารผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตเป็นเอกราช ได้แต่งกองทัพบุกรุกลงมาถึงตำบลดอนมดแดง (คือเมืองอุบลบัดนี้) ให้มาจับพระวอซึ่งได้สามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีขัดเคืองจึงให้กองทัพยกขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อปีจอ พ.ศ. 2321 ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมทัพไปกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทตีได้เมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นราชธานีและเมืองขึ้นของกรุงศรีสัตนาคนหุตกวาดต้อนผู้คนเป็นเชลยมามาก โปรดให้พวกลาวเวียงจันทน์ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางขุนพรหม ซึ่งเดิมเรียกตำบลไร่พริก แต่นั้นจึงเรียกกันว่า ''บ้านลาว'' สืบมา (—ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์)

2. นายบุญยัง นายโรงละครนอกครั้งรัชกาลที่ 1 เล่นละครจนร่ำรวย เป็นผู้สร้างวัดละครทำ

ค้นหาพระเครื่องราง (พระสมเด็จ) ยังคงปรากฏอยู่แต่องค์ทางเหนือ ซึ่งอยู่ในสภาพปรักหักพังทรุดโทรม (ปัจจุบันรื้อทำลายหมดแล้ว)[1]

มีผู้รู้บอกอธิบายว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านมีญาณเห็นการณ์ไกล ว่าต่อไปภายหน้า ธรรมเจดีย์ (เจดีย์บรรจุพระธรรม) จะไม่มีคนสร้าง ท่านจึงได้สร้างพระเจดีย์นอนขึ้นไว้ เป็นนิมิตรแสดงว่า ธรรมเจดีย์จะสูญหมด (นอน หมายถึงตาย คือสูญ)

น่าประหลาด ที่ความคิดคาดของเจ้าประคุณสมเด็จฯนั้นมีมูลความจริง ด้วยในชั้นเดิมพระเจดีย์ที่สร้างกัน จำนงจะให้เป็นที่บรรจุพระธรรม เช่นคาถาแสดงอริยสัจ–เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา ฯลฯ เป็นต้น เป็นข้อสำคัญ เรียกว่า "ธรรมเจดีย์" ประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชา โดยยึดถือพระพุทธบรรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าพระสาวกเมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ว่าพระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไป แต่เจดีย์ที่สร้างกันในชั้นหลังต่อมา ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์ หรืออุทิศให้ผู้ตาย แม้ได้บรรจุปูชนียวัตถุในพระศาสนาไว้ด้วย ก็ไม่นับเป็นพระเจดีย์ในพระพุทธศาสนา จัดเป็นอนุสาวรีย์เฉพาะบุคคล เรียกเจดีย์อนุสาวรีย์ ดังที่นิยมสร้างกันทั่วไป

สร้างกุฏิ 2 หลังเคียงกัน ที่วัดอินทรวิหารด้านใต้ ตัวกุฏิก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องไทย ขนาดเท่ากัน กว้าง 1 วา ยาว 1 วา 2 ศอก มีรูปโยมบิดามารดาของท่านปั้นด้วยปูน รูปโยมบิดาปั้นเป็นรูปพระสงฆ์นั่งขัดสมาธิ หน้าตัก 24 นิ้ว ประดิษฐานอยู่ในกุฏิหลังซ้าย รูปโยมมารดาปั้นเป็นรูปภิกษุณีนั่งขัดสมาธิ หน้าตัก 23 นิ้ว ประดิษฐานอยู่ในกุฏิหลังขวา[2]

สร้างพระโตนั่งกลางแจ้ง ที่วัดพิตเพียน (วัดกุฎีทอง) จังหวัดพระนครศรีอยุธยาองค์ก่ออิฐถือปูน ปางมารวิชัย หน้าตัก 4 วา 3 ศอก พระอธิการสืบสาย อนุจาโร เจ้าอาวาสชี้แจงว่าได้ทำการปฏิสังขรณ์พระโตนี้ถึง 4 ครั้งแล้ว คือครั้งที่ 1 (เข้าใจว่าเดิมสร้างค้างอยู่) นายพลอยนางแตงไทยและนางอู่ร่วมกันปฏิสังขรณ์ เมื่อราวปีระกา พ.ศ. 2440 (สิ้นเงินเท่าไรไม่ทราบ) ครั้งที่ 2 พระพักตร์แบะ พระนาภีเป็นรูทะลุ เนื่องจากอัสนีบาตตกลงในที่ใกล้เคียง ปฏิสังขรณ์

---

1. เมื่อปีขาล พ.ศ. 2481 ที่วัดระฆัง ฯ มีงานปิดทองรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ และประกวดพระเจดีย์ทราย นายเปลื้อง แจ่มใส บ้านช่างหล่อ ธนบุรี ได้ให้บุตรชายคนหนึ่งก่อพระเจดีย์ทรายเข้าประกวด เขียนหนังสือบอกว่า "พระเจดีย์นี้ จำลองแบบอย่างพระเจดีย์นอนของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ที่วัดละครทำ" ได้ยินว่าคณะกรรมการตัดสินให้ได้รางวัลที่ 1 ดูเหมือนจะเป็นในประเภทขบขัน

2. กุฏิ 2 หลังนี้ปัจจุบันรื้อหมดแล้ว ส่วนรูปปั้นชำรุด ปฏิสังขรณ์ใหม่ อยู่ในโรงเก็บพัสดุภัณฑ์ข้างพระโตด้านตะวันออก

เมื่อปีจอ พ.ศ. 2477 สิ้นเงิน 500 บาท ครั้งที่ 3 พระพาหาเบื้องขวาหลุด เนื่องจากฝนตกหนัก ปฏิสังขรณ์เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2483 สิ้นเงิน 300 บาท ครั้งที่ 4 พระศกและพระกรรณหักพัง ปฏิสังขรณ์เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2495 (เริ่มปฏิสังขรณ์วันที่ 1 มีนาคมสำเร็จวันที่ 29 เมษายน) สิ้นเงิน 3,814.90 บาท (เงินที่ใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทุกครั้ง เป็นเงินส่วนเรี่ยไร)

สร้างพระยืน ปางอุ้มบาตร ที่วัดกลาง ตำบลคลองข่อย (ใต้โพธาราม) แขวงจังหวัดราชบุรี องค์ 1 ก่อด้วยอิฐปูน สูง 6 วาเศษ เล่ากันว่า ที่ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างพระยืนนั้นเดิมเป็นป่ารก ท่านเอาเงินเหรียญชนิดกลมมาแต่ไหนไม่ทราบ โปรยเข้าไปในป่านั้น ไม่ช้าป่านั้นก็เตียนโล่งไปหมด ท่านก็ทำการได้สะดวก และว่าในตอนที่จะสร้างพระองค์นี้ ท่านต้องการไม้ไผ่ เผอิญมีผู้ล่องแพไม้ไผ่มาทางนั้น ท่านไม่มีเงิน จึงไปที่ต้นโพธิ์ในบริเวณนั้นก็ได้เงินมาซื้อไม้ไผ่ตามประสงค์ (ว่าต้นโพธิ์นั้นในปัจจุบันนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่) ล่วงกาลนานมา พระโตนี้ชำรุดหักพัง (พระเศียรแตกร้าว พระกรทั้ง 2 หัก) พระอาจารย์อวน พฺรหฺมสโร วัดมหาธาตุ ฯ กรุงเทพ ฯ ซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในถิ่นนั้น ย้ายมาอยู่วัดกลางได้เป็นประธานจัดการบูรณะปฏิสังขรณ์ เมื่อปีมะแม พ.ศ. 2474

สร้างพระพิมพ์ชนิดต่าง ๆ จำนวนมาก (พระพิมพ์ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้าง นิยมเรียกกันว่า "พระสมเด็จ" ดังนั้นในหนังสือนี้จะเรียก "พระสมเด็จ" ต่อไป)

เมื่อจะพรรณนาว่าด้วยพระสมเด็จ จะต้องกล่าวถึงมูลเหตุการณ์สร้างพระพิมพ์ก่อน ในตำนานพระพิมพ์ (ศาสตราจารย์ยอช เซเดส์ เรียบเรียง) ว่า มูลเหตุที่จะสร้างพระพิมพ์นั้นเกิดแต่พวกสัปบุรุษนิยมไปบูชายังที่สังเวควัตถุทั้ง 4 คือ ที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน พากันไปปีละมาก ๆ อย่างเช่นชาวเราขึ้นไปบูชาพระพุทธบาท พวกสัปบุรุษชอบหาสิ่งซึ่งเป็นปูชนียวัตถุพากันกลับไปบูชาที่บ้านเมืองของตน พวกชาวเมือง ณ ที่เจดีย์สถานนั้น ๆ จึงคิดทำพระพิมพ์ขึ้น สำหรับจำหน่ายโดยราคาถูก ๆ ให้ซื้อหาได้ทั่วกัน พวกสัปบุรุษก็พากันนิยมยินดี จึงเกิดชอบสร้างพระพิมพ์ขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่พระพิมพ์ที่มาสร้างกันในเมืองไทยนี้ ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อจะสืบต่ออายุพระศาสนาให้ถาวร จึงสร้างกันคราวละมาก ๆ และมักฝังดินหรือบรรจุไว้ในพระเจดีย์ โดยถือว่าเมื่อไปข้างหน้าช้านานถึงพระเจดีย์

วิหารจะสูญไป ใครไปขุดพบพระพิมพ์ก็จะได้เห็นพระพุทธรูปรู้ว่าพระพุทธเจ้าเคยมี เคยโปรดสัตว์ในโลกนี้ชวนให้ระลึกถึงพระพุทธคุณต่อไป

กล่าวกันว่า เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะสร้างพระสมเด็จนั้น เกิดแต่ท่านได้ปรารภถึงมหาเถระในปางก่อน มักจะสร้างพระพิมพ์บรรจุไว้ในปูชนียสถานต่าง ๆ เพื่อเป็นการสืบต่ออายุพระศาสนา และเพื่อให้คนชั้นหลังได้บูชาเจริญพุทธานุสติ ท่านประสงค์จะทำตามคตินั้น จึงได้สร้างพระสมเด็จขึ้นไว้จำนวนมาก ว่าสร้างถึง 84,000 องค์ เท่าจำนวนพระ-ธรรมขันธ์[1]

ในชั้นเดิม เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ดำริให้ช่างทางบ้านช่างหล่อ[2] จังหวัดธนบุรี ทำแม่พิมพ์ ภายหลังบรรดาผู้ที่เคารพนับถือและสานุศิษย์ที่สามารถทำแม่พิมพ์ได้ ได้ทำถวาย (เพราะเหตุนี้ พระสมเด็จจึงมีรูปลักษณะหลายอย่างต่างชนิด และเรียกชื่อต่างกันตามรูปลักษณะของพระดังจะกล่าวต่อไปในที่อื่นข้างหน้า) และว่าในตอนแรกใช้หินมีดโกนแกะเป็นแม่พิมพ์ ต่อมาจึงใช้หินอ่อนบ้าง ไม้แก่นบ้าง ส่วนวัตถุที่ใช้สร้างพระนั้น ว่าใช้วัตถุหลายอย่างต่างกัน คือผงดินสอ (ที่ได้จากการเรียนมูลกัจจายน์ตามวิธีโบราณ) ดินสอเหลือง ปูนขาว เกสรดอกไม้ เปลือก-กล้วยหอม เปลือกกล้วยน้ำ ชานหมาก ใบลานเผา อาหารสำรวม[3] และน้ำมันตังอิ๊ว (ว่าพระสมเด็จบางชนิดสร้างด้วยวัตถุสิ่งเดียว บางชนิดสร้างด้วยวัตถุหลายอย่างประสมกัน)

---

1. ว่าครั้งแรกเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้สร้างพระสมเด็จ(ชนิด 3 ชั้น) ครบจำนวน 84,000 องค์ ครั้งที่ 2 ท่านจะสร้างอีก 84,000 องค์ เป็นชนิด 7 ชั้น ด้วยประสงค์จะนำไปบรรจุไว้ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง แต่สร้างได้ยังไม่ครบจำนวนที่ต้องการ (จะสร้างได้จำนวนเท่าไรไม่ทราบ) วันหนึ่งท่านบอกกับนายเทศ บ้านถนนดินสอหลังตลาดบ้านขมิ้น ธนบุรี ว่าพระของท่านเห็นจะสร้างไม่สำเร็จ เพราะท่านจะถึงมรณภาพเสียก่อน ท่านจึงให้เอาพระคะแนนร้อยและพระคะแนนพันที่สร้างในครั้งแรก มาเพิ่มเข้ากับพระที่สร้างในครั้งหลังจนครบจำนวน 84,000 แล้วเอาไปบรรจุไว้ที่ในพระเจดีย์วัดไชโย ต่อมาไม่ช้าท่านก็ถึงมรณภาพ เพราะเหตุนี้ พระสมเด็จที่กรุวัดไชโยจึงเป็นพระชนิด 7 ชั้นโดยมาก

2. บ้านช่างหล่อ เดิมเรียกบ้านชาวเหนือ ด้วยเป็นที่อยู่อาศัยของพวกชาวเหนือ ซึ่งเป็นข้าในกรมพระราช-วังหลัง

3. ตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มักฉันอาหารสำรวม คือในเวลาฉันเช้าท่านจะหยิบอาหารคาวหวานทุกชนิดใส่ลงในบาตรคลุกเคล้ากับข้าวสุก แล้วแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ส่วน 1 ให้บูชาพระพุทธรูป ณ ที่บูชา (เรียกกันว่าถวายข้าวพระ) ส่วน 1 ให้ทานสัตว์ อีกส่วน 1 ท่านฉัน ครั้นเวลาเที่ยงแล้วให้เอาอาหารที่บูชาพระพุทธรูปนั้นไปตากแดดเก็บรวบรวมไว้สำหรับสร้างพระสมเด็จต่อไป ว่ากันว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนี้เสมอเป็นอาจิณปฏิบัติเว้นแต่ไปฉันในกิจนิมนต์

เจ้าประคุณพระราชธรรมภาณี (ลมูล สุตาคโม[1] วัดระฆังฯ บอกอธิบายว่า[2] ลักษณะการสร้างพระสมเด็จนั้น ในตอนแรกเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ฉันกล้วย แล้วเอาเปลือกกล้วยใส่ภาชนะเก็บไว้ ท่านมีดินสอเหลืองใหญ่อยู่ก้อน 1 จึงให้นายน้อยผู้เป็นง่อยซึ่งอยู่กับท่าน เอาเลื่อย ๆ ดินสอเหลืองเป็นชิ้นเล็ก ๆ ประสมกับเปลือกกล้วยนั้น เจือด้วยน้ำผึ้งบ้าง น้ำอ้อยเคี่ยวบ้าง ตำจนละเอียดเข้ากันดีแล้ว จึงให้นายน้อยกับเจ้าคุณพระธรรมถาวร[3] (ซึ่งเวลานั้นเป็นพระสมุห์ถานานุกรมของท่าน) ช่วยกันพิมพ์พระด้วยแม่พิมพ์ขนาดเล็ก เป็นรูปหลังเบี้ยฐาน 3 ชั้น เสร็จแล้วให้เก็บเข้าไว้ในกุฏิชั้นใน แล้วให้ทำโดยวิธีนั้นต่อไปอีกจนพอแก่ความต้องการ ท่านได้ทำพิธีปลุกเสกวันละ 3 ครั้ง คือเวลาเช้ากลางวันและเย็นมิได้ขาด แล้วเอาออกแจกจ่ายแก่ผู้ต้องการทุกคน ต่อมาได้ทำโดยวิธีนั้นอีก แต่วิธีพิมพ์แปลกออกไป คือเมื่อประสมผงได้ที่แล้วเอาออกมาปั้น แล้วคลึงให้เป็นท่อนยาวคล้ายพื้นเทียนแล้วตัดเป็นข้อ ๆ ผ่ากลางเอากดในแม่พิมพ์ เมื่อแกะออกมาจากแม่พิมพ์แล้ว ท่านเอามีดเจียนหัวและท้ายกับข้าง ๆ ให้มนเข้า แล้วทำพิธีปลุกเสกเช่นเคย ว่าท่านเอาไปแจกชาววังเมื่อเวลาไปบิณฑบาตเสมอ ท่านทำดังนี้จนหมดดินสอเหลือง (ว่าเมื่อทำพระได้ร้อยองค์ ให้ทำพระชนิดหลังเบี้ยขนาดเท่าปลายนิ้วก้อยองค์ 1 เรียกว่าพระคะแนนร้อย เมื่อทำได้พันองค์ ให้ทำพระขนาดใหญ่กว้างราว 4.2 ซม. ยาวราว 6.1 ซม. องค์ 1 เรียกว่าพระคะแนนพัน ดังจะกล่าวต่อไปในที่อื่นข้างหน้า) ต่อมาท่านใช้ดินสอขาว ที่ทำเป็นแท่งแล้ว ลงอักขระลบเอาผงเก็บประสมไว้จนพอแก่ความต้องการ ท่านจึงให้ไปแกะกะเทาะปูนขาวที่ล่อน ๆ ตามกำแพงโบสถ์บ้าง สีมาบ้าง ซึ่งมีตะไคร่น้ำติดอยู่เป็นส่วนมาก แล้วเอามาตำประสมกับดินสอขาวที่ท่านทำไว้แล้วจึงพิมพ์ ทีนี้พิมพ์เป็นรูป4เหลี่ยมผืนผ้าเป็นพระชนิดปรกโพธิ์ ชนิดทรงเจดีย์ และชนิดอื่น ๆ จึงได้ความว่า พระสมเด็จบางองค์เนื้อเหลือง ก็เพราะท่านประสม

---

1. ปัจจุบันเป็นที่พระเทพญาณเวที

2. ว่าได้รับคำบอกเล่าจากนางเปลื้อง พุธจำเนียร (คนทำครัวของเจ้าคุณพระธรรมถาวร) บ้านเลขที่ 714 หลังวัดระฆัง ฯ ธนบุรี (อายุ 70 ปี ใน พ.ศ. 2495) ซึ่งอ้างว่าเจ้าคุณพระธรรมถาวรเล่าให้ฟัง

3. เจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง จนฺทโชติ) เป็นชาวบ้านตำบลบางระมาด จังหวัดธนบุรี มาอยู่กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่ออายุ 13 ปี ใน พ.ศ. 2399 ศึกษาพระปริยัติธรรมต่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่ออุปสมบท เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ และเป็นถานานุกรมของท่าน ได้รู้เห็นพฤติการณ์ต่างๆของเจ้าประคุณสมเด็จฯ อย่างใกล้ชิด เป็นผู้หนึ่งที่ได้ทำแม่พิมพ์และช่วยพิมพ์พระสมเด็จ และได้พยายามรวบรวมพระสมเด็จไว้มากที่สุดเกือบจะทุกชนิด (ถึงมรณภาพเมื่อปีจอ พ.ศ. 2477 อายุ 91 ปี)

ดินสอเหลืองนั่นเอง บางองค์เนื้อขาวเจือเขียวเล็กน้อย เมื่อหักออกดูจะเห็นผงสีดำ ๆ ติดอยู่ประปราย จึงให้ได้ความสันนิษฐานว่า ที่เนื้อติดจะเขียวเล็กน้อยนั้น ก็เพราะกะเทาะปูนขาวที่เอามาตำนั้น เมื่อส่วนประสมที่เจือด้วยของเหลว ตะไคร่น้ำก็คลายความดำของมันออกประสมกับผงที่ประสมนั้น ๆ ที่เนื้อมีผงดำติดอยู่ประปราย ก็เพราะตะไคร่น้ำนั้นไม่ได้ถูกย่อยจนละเอียดโดยสิ้นเชิงนั่นเอง

ในตอนหลัง เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างและปลุกเสกพระสมเด็จเสร็จแล้ว ท่านให้ใส่บาตร กระบุงและสัดไปตั้งไว้ที่ในหอสวดมนต์ตรงหน้าพระพุทธรูป แล้วโยงสายสิญจน์จากพระพุทธรูปไปวงที่พระสมเด็จนั้น บอกพระสงฆ์ที่มาประชุมเจริญพระพุทธมนต์ในพรรษาว่า ขอให้ช่วยปลุกเสกพระของท่านด้วย (นัยว่าที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนั้นด้วยประสงค์จะแสดงให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายโดยปริยายหนึ่งว่าพระของท่านได้ทำพิธีปลุกเสกแล้ว) ครั้นถึงวันฤกษ์งามยามดี ท่านก็ให้รวบรวมพระสมเด็จไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์วัดต่าง ๆ คือวัดชีปะขาว (วัดศรีสุดาราม) วัดตะไกร (แขวงกรุงเก่า) วัดระฆังฯ[1] วัดไชโย ฯลฯ (ที่ที่บรรจุพระพิมพ์ เรียกกันว่า "กรุ")

ตรงนี้จะแทรกอธิบายว่าด้วยพระพิมพ์แบบพระสมเด็จที่ผู้อื่นสร้างลงไว้ด้วย พระสมเด็จที่ผู้อื่นสร้างนั้น ว่ามีที่กรุวัดใหม่อมตรส กรุวัดระฆัง ฯ และกรุวัดพลับ (วัดราชสิทธาราม) พระอาทรภัตรพิสิฐ (เล็ก อุณหนันท์) กล่าวว่าเหตุที่จะมีพระสมเด็จ ที่กรุวัดใหม่อมตรส สืบเนื่องมาจากเสมียนตราเจิม บิดาพระอักษรสมบัติ บ้านตำบลบางขุนพรหม (บางคนว่าเนื่องมาจากเสมียนตราด้วง) ได้สร้างพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นองค์ 1 ที่วัดนั้น สำหรับเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์ ประสงค์จะสร้างพระสมเด็จบรรจุไว้ในพระเจดีย์นั้นด้วย จึงไปขอผงทำพระจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นัยว่าได้ผงมาครึ่งบาตร ประกอบพิธีสร้างที่วัดอินทรวิหารว่าเอาผงนั้นเคล้ากับปูนขาวและน้ำมัน ใส่ครกโขลกต่อหน้าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ซึ่งนิมนต์มาฉันเพลในงานนั้น แล้วนำพระที่สร้างทั้งหมดไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์ใหญ่นั้น จึงเรียกกันว่า "พระสมเด็จกรุวัดใหม่

---

1. กล่าวกันว่า พระสมเด็จกรุวัดระฆัง ฯ เป็นพระฐาน 3 ชั้น ชนิดปรกโพธิ์ ปรกเมล็ดโพธิ์ เศียรบาตรโดยมาก

อมตรส" หรือ "พระสมเด็จกรุวัดใหม่บางขุนพรหม" ดังนี้ (พระสมเด็จกรุนี้ ฐาน 3 ชั้นสีขาวดุจงาช้าง)

เจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง จนฺทโชติ) วัดระฆัง ฯ ว่า หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) วัดพระเชตุพน ฯ เมื่อดำรงสมณศักดิ์ที่พระพุทธุปบาทปิลันธน์ อยู่วัดระฆัง ฯ ทรงขอผงสีขาวจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปประสมกับผงดำของท่านสร้างพระพิมพ์ขึ้น พระนั้นเรียกกันว่า "พระสมเด็จพระพุทธุปบาทปิลันธน์" บรรจุไว้ในพระเจดีย์มุมพระอุโบสถด้านตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งทางวัดระฆัง ฯ ได้เปิดกรุเมื่อ 25 ปีล่วงแล้ว[1] พระสมเด็จพุทธุปบาทปิลันธน์ เป็นพระปางสมาธิ มีชนิดพระนั่งองค์เดียว พระนั่ง 2 องค์ พระนั่ง 3 องค์ พระนั่งในม่านแหวกระหว่างเจดีย์ 2 องค์ พระทุกชนิดสีดำเจือขาว (สีดุจปูนซิเมนต์)

เล่ากันว่า มีพระภิกษุรูปหนึ่ง (ไม่ทราบนาม) อยู่วัดพลับ (วัดราชสิทธาราม) ไปธุดงค์ได้ว่านชนิดต่าง ๆ มามากแล้วไปขอผงทำพระจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่าได้ผงเพียงเล็กน้อยมาประสมกันสร้างพระพิมพ์ขึ้น พระนั้นเรียกกันเป็นสามัญว่า "พระสมเด็จกรุวัดพลับ" (พระวัดพลับสีขาวเนื้อแข็ง นั่งขัดสมาธิ มีทั้งขนาดใหญ่และเล็กอย่างเล็กประมาณเท่าเบี้ยจั่น เป็นพระนอนก็มี(แต่หายาก)ที่ทำเป็น 2 หน้าก็มี (หายาก) และว่าทำด้วยตะกั่วก็มี แต่มักทำขนาดเล็ก

ทีนี้จะพรรณนาว่าด้วยพระสมเด็จต่อไป พระสมเด็จที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างนั้นว่ามีถึง 73 ชนิด แต่ในเวลาที่เรียบเรียงเรื่องประวัตินี้สืบทราบเพียง 29 ชนิด คือ[2]

1. พระคะแนนพัน (รุ่นแรก) 3 ชั้น มี 3 อย่าง คือสีดำ (อยู่คงกระพันชาตรี) อย่าง 1 สีขาว มีกลิ่นหอม (แก้โรคต่าง ๆ) อย่าง 1 สีขาว ไม่มีกลิ่น (ทางเมตตามหานิยม)

---

1. เจ้าคุณพระราชธรรมภาณีว่า ได้ค้นพบพระสมเด็จพระพุทธุปบาทปิลันธน์ดีบ้างชำรุดบ้างจำนวนมาก อยู่บนบนเพดานหอไตร ท่านจึงเลือกคัดเอาพระที่ชำรุดมาสร้างเป็นพระพิมพ์แบบพระสมเด็จ ประกอบพิธีปลุกเสกที่ในพระอุโบสถวัดระฆัง ฯ โดยพระอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ ในทางวิทยาคม 108 รูป เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2495

2. ความที่กล่าวต่อไปนี้ เป็นคำบอกอธิบายของพระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐ วัดระฆัง ฯ ซึ่งอ้างว่าเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง) และพระครูธรรมราต (เที่ยง) บอกเล่าชี้แจงให้ฟัง

พระครูธรรมาต ถานานุกรมในสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) เป็นนักสะสมพระเครื่องรางชนิดต่าง ๆ ผู้หนึ่ง โดยเฉพาะมีความชำนาญดูพระสมเด็จเป็นพิเศษ ว่ากันว่าไม่ต้องหยิบพระมาพิจารณา เพียงแต่มองดูห่าง ๆ ก็สามารถบอกได้ถูกต้องว่า เป็นพระสมเด็จแท้หรือมิใช่

อย่าง 1 (ขนาดเดียวกัน กว้าง 4.2 ซม. ยาว 6.1 ซม.)[1]

2. ขอบกระด้ง (หลังกาบกล้วย) 3 ชั้น (เป็นพระคะแนนกรุวัดไชโย) รูปไข่ (กว้าง 5.5 ซม. ยาว 8.5 ซม.)

3. พระคะแนนพัน (รุ่นหลัง) 7 ชั้น (กว้าง 2.3 ซม. ยาว 5.5 ซม.)

4. หูบายศรี (พระกรรณยาวงอนดุจบายศรี) 6 ชั้น (กว้าง 2.2 ซม. ยาว 3.3 ซม.)

5. หูบายศรี 7 ชั้น (กว้าง 2.4 ซม. ยาว 3.5 ซม.) (ว่าหูบายศรี 6 ชั้น หายากกว่า 7 ชั้น)

6. เศียรบาตร (พระเศียรโต เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "ทรงไกเซอร์") 3 ชั้น ด้านหลังมีรอยนิ้วหัวแม่มือ 2 รอย (กว้าง 2.5 ซม. ยาว 3.8 ซม.)

7. หลวงพ่อโต (สีอิฐเจือดำ) มี 3 อย่าง คือที่ใต้ฐานมีรอยเล็บหัวแม่มือสองรอยอย่าง 1 ที่ด้านหลังมีรูหนึ่งรูอย่าง 1 ที่ด้านหลังมีรูสองรูอย่าง 1 (ขนาดเดียวกัน กว้าง 2.5 ซม. ยาว 3 ซม.)[2]

8. เศียรกระแต (พระพักตร์เรียว) 3 ชั้น (กว้าง 2.2 ซม. ยาว 3.4 ซม.)

9. ทรงเจดีย์ (ลักษณะพระงาม) 3 ชั้น (กว้าง 2.2 ซม. ยาว 3.5 ซม.)

10. พระประจำวัน (ว่ามีครบทั้ง 7 วัน พระประจำวันพุทธ (อุ้มบาตร) กว้าง 2 ซม. ยาว 4 ซม. พระประจำวันนอกจากนี้มีขนาดอย่างไรหาทราบไม่)

11. ขุนแผน (หลังกาบกล้วย กว้าง 2.5. ซม. ยาว 4.7 ซม.)

12. ใบลานเผา สีดำ 3 ชั้น (กว้าง 2 ซม. ยาว 3.2 ซม.)

13. ชานหมาก สีดำ 3 ชั้น (กว้าง 2.2 ยาว 3.4 ซม.)

---

1. กล่าวกันว่า นายเทศ บ้านถนนดินสอ หลังตลาดบ้านขมิ้น ธนบุรี เป็นผู้ทำแม่พิมพ์พระคะแนนพันรุ่นแรกและว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้เอาพระนี้ให้นางเอี่ยม ผู้ซึ่งขายน้ำพริกเผาและกุ้งแห้งที่ในตลาดนั้นเป็นคนแรก นางเอี่ยมติว่าใหญ่นัก เจ้าประคุณสมเด็จฯว่าทำครั้งแรกต้องใหญ่หน่อย ภายหลังคิดเห็นว่า ทำพระขนาดใหญ่ต้องเปลืองผงโดยใช่เหตุ ท่านจึงให้ทำแต่พระขนาดเล็กต่อมา

2. เจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง) ว่า หลวงพ่อโตมีอยู่ในทุกกรุพระสมเด็จ และว่ายังมีพระสมเด็จอีกอย่างหนึ่งเรียกกันว่า "หลวงพ่อโบ้" รูปลักษณะเป็นอย่างเดียวกันกับหลวงพ่อโต แต่ขนาดเล็กกว่า และมักเป็นดินเผา ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้สร้างพระชนิดนี้ เมื่อท่านขึ้นไปพักผ่อนที่กรุงเก่า ในปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสวยราชย์ (ปีกุล พ.ศ. 2394)

14. นางพญา รูปหน้าจั่ว ไม่มีฐาน มี 2 อย่าง คือสีแดงหม่น (ค่อนดำ) และสีขาว (ขนาดเดียวกัน ขอบล่างสุดกว้าง 1.8 ซม. ยาว 2.5 ซม.)

15. ปรกเมล็ดโพธิ์ (ที่บริเวณพระเศียร มีปุ่มกลมเล็กหลายปุ่ม) สีเขียวคล้ำ เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "สมเด็จเขียว" 3 ชั้น (กว้าง 2 ซม. ยาว 3.4 ซม.)[1]

16. พระเจ้าสิบทิศ (มีพระนั่งเรียงลำดับบนแผ่นกระเบื้องไทย 10 องค์) สีดำมี 2 อย่าง คือพระปางมารวิชัย และพระปรางสมาธิ (ขนาดเดียวกัน กว้าง 10.5 ซม. ยาว 17.2 ซม.)

17. ปรกโพธิ์ใบ (บริเวณเบื้องบนพระเศียรมีกิ่งและใบโพธิ์) 3 ชั้น (กว้าง 2.4 ซม. ยาว 3.6 ซม.)

18. อกร่องหูยาน (คือพระอุระเป็นร่อง พระกรรณยาวงอน) สีเหลือง 7 ชั้น(หนา)[2]

19. พระคะแนนร้อย (รุ่นแรก) หลังเบี้ย ขนาดเท่าปลายนิ้วก้อย

20. รูปใบโพธิ์ (รูปลักษณะเหมือนใบโพธิ์)

21. ไข่ผ่าซีก (รูปลักษณะเหมือนไข่ผ่าซีก ว่ามีอยู่ที่กรุวัดชีปะขาว)

22. หัวแม่มือ (รูปลักษณะเหมือนนิ้วหัวแม่มือ สีอย่างเดียวกับสมเด็จเขียว ว่าเป็นพระหมอ เมื่อจะรักษาโรค ให้เอาพระนี้ใส่บาตรที่มีน้ำ ถ้าพระจมว่าคนไข้ตาย ถ้าพระลอยว่าคนไข้หาย ว่าพระชนิดนี้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มักให้แก่ผู้เป็นหมอ)

23. รูปเจดีย์ (คือทำเป็นรูปพระเจดีย์ในม่านแหวก ว่าพระชนิดนี้ใครจับต้องขนลุก)

24. ฐานแซม (คือฐานมีชั้นเล็กแซมชั้นใหญ่ ว่าทางเมตตามหานิยมดีนัก)

25. เม็ดขนุน (รูปลักษณะกลมรีดุจเม็ดขนุน ว่าพระชนิดนี้เก็บรักษายาก มักจะสูญหายเสียโดยมาก)

26. ปิดทอง (คือปิดทองทึบทั้งด้านหน้าและด้านหลัง)

---

1. ว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานแจกพระปรกเมล็ดโพธิ์ เมื่อคราวเกิดโรคอหิวาต์ครั้งใหญ่ ในปีระกา พ.ศ. 2416 ดังจะกล่าวต่อไปในตอนว่าด้วยอภินิหาร

2. ยังมีพระพิมพ์ชนิดอกร่องหูยานอีกอย่างหนึ่ง สีขาวเหลืองดุจใบลาน บาง 9 ชั้น(ใหญ่กว่า 7 ชั้นเล็กน้อย) ด้านหลังมีรอยนิ้วหัวแม่มือ ว่าพระครูธรรมมานุกูล (ภู จนฺทสโร มักเรียกกันว่า"หลวงปู่ภู") วัดอินทรวิหาร เป็นผู้สร้าง ท่านผู้นี้เกิดในรัชกาลที่ 3 เมื่อ ณ วันเสาร์ ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 6 ปีฉลู พ.ศ.2372 ที่บ้านตำบลวังหิน จังหวัดตาก เป็นศิษย์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทรงคุณในทางวิปัสสนาธุระ ผู้คนนิยมนับถือมาก ถึงมรณภาพเมื่อปีวอก พ.ศ. 2425 อายุ 104 ปี

27. ดินสอเหลือง หลังเบี้ย 3 ชั้น (รุ่นแรก)

28. เปลือกกล้วยน้ำ (คือสร้างด้วยเปลือกกล้วยน้ำ)

29. เกสรดอกไม้ (คือสร้างด้วยเกสรดอกไม้ต่าง ๆ)

พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐ วัดระฆัง ฯ บอกอธิบายว่า พระสมเด็จที่เจ้าประคุณ-สมเด็จ ฯ สร้าง (พระสมเด็จแท้) มีลักษณะเป็นดังนี้.–

ก. มีสีดำ ดำปนแดงเจือเหลือง เหลืองอ่อน (ดุจงาช้าง) และสีอิฐ

ข. มีน้ำหนักเบา (กว่าพระพิมพ์ชนิดอื่น)

ค. เนื้อละเอียดอ่อน (เนื้อชิ้นคล้ายเปียกน้ำ) แต่แข็งแกร่ง (ว่ามักมีวัตถุชนิดหนึ่งขนาดเล็กสีดำหรือสีแดงฝังอยู่ที่ส่วนใดส่วนหนึ่งของพระ)

ฆ. เนื้อแตกเป็นลายงาช้าง หรือลายสังคโลก (เมื่อใช้ไปนาน ๆ)

ง. เมื่อหยิบพระมาเพ่งพินิจด้วยการสำรวมจิต จะเกิดญาณหยั่งรู้ว่าเป็นพระสมเด็จแท้

สมณศักดิ์

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านไม่ปรารถนายศศักดิ์ เมื่อเรียนรู้พระปริยัติธรรม ก็ไม่เข้าแปลหนังสือเป็นเปรียญ และไม่รับเป็นถานานุกรม ประหลาดที่ท่านไม่เข้าสอบเป็นเปรียญ แต่เรียกกันว่าพระมหาโตแต่แรกบวชมา[1] บางคนก็เรียกว่าขรัวโต เพราะท่านมักประพฤติแปลกๆ จะทำอย่างไรก็ทำตามใจของท่าน ไม่ถือความนิยมของผู้อื่นเป็นใหญ่ ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ ท่านทูลขอตัวเสีย กล่าวกันว่าในรัชกาลนั้น ท่านมักหลบหนีไปพักแรมในถิ่นห่างไกลเนือง ๆ (ว่าท่านมักธุดงค์) ด้วยท่านเกรงจะต้องรับสมณศักดิ์ ถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่าคุณ

---

1. ปรากฏนามเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในบัญชีรายนามพระสงฆ์รับพระราชทานฉันและสดับปกรณ์รายร้อยในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา รัชกาลที่ 3 ลงวันแรม 2 ค่ำ เดือน 6 (แต่ไม่ลงปี) เขียนว่า "พระมหาโตเปรียญยก" และในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ตอนว่าด้วยตั้งพระราชาคณะ ว่า "ตั้งมหาโตเปรียญ 4 ประโยคยกเป็นพระ-ธรรมกิติ"

ได้ฟังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ โปรดให้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ลองแปลปริยัติธรรมถวาย ณ ที่รโหฐาน ท่านได้แปลถวายตามพระราชประสงค์ ดำรัสว่าท่านมีความรู้สูงถึงเปรียญเอก จะพระราชทานพัดเปรียญ 9 ประโยค แต่ท่านทูลขอให้ทรงระงับไว้ก่อน ด้วยยังไม่ได้เข้าสอบไล่ในที่ประชุมคณะกรรมการ

ธรรมของท่านยิ่งหย่อนเพียงไร จึงทรงตั้งท่านเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิติ เมื่อปีชวด พ.ศ. 2395 (เวลานั้นท่านมีอายุได้ 65 ปี)

เล่ากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงตั้งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นที่พระธรรมกิตินั้น มีพระราชดำรัสถามว่า "ในรัชกาลที่ 3 หนีไม่รับสมณศักดิ์ คราวนี้ทำไมจึงรับไม่หนีอีกล่ะ" ท่านถวายพระพรว่า "รัชกาลที่ 3 ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า[1] เป็นแต่เจ้าแผ่นดิน จึงหนีได้ ส่วนมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้า เป็นทั้งเจ้าฟ้าและเจ้าแผ่นดิน จะหนีไปข้างไหนพ้น" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงพระสรวล ไม่ตรัสว่ากระไร เมื่อเสร็จพระราชพิธีพระราชทานสมณศักดิ์ ท่านก็ถือพัดยศหอบเครื่องไทยธรรมออกจากพระบรมมหาราชวัง ใครจะรับก็ไม่ยอมส่งให้พอถึงวัดระฆัง ฯ ท่านก็เดินร้องบอกดัง ๆ ว่า "ในหลวงให้ฉันมาเป็นสมภารวัดระฆัง ฯ จ้ะ" บรรดาพระเณรและคฤหัสถ์ชายหญิงที่มาคอยรับ ต่างก็เดินตามท่านไปเป็นขบวน เมื่อบอกกล่าวเขารอบวัดแล้ว ท่านจึงได้ขึ้นกุฏิ

ต่อมาอีก 2 ปี ถึงปีขาล พ.ศ. 2397 ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พระเทพกระวี ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ ถึงมรณภาพ จึงทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น 9 ค่ำ ปีชวด พ.ศ. 2407 มีสำเนาประกาศที่ทรงตั้งดังนี้

คำประกาศ

ศิริศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว 2407 พรรษา ปัจจุบันกาล มุสิกสังวัจฉรปุษยมาส สุกกปักษ์นวมีดิถีครุวารปริจเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเทพกระวีมีพรรษายุกาล ประกอบด้วยรัตตัญญูมหาเถรธรรมยั่งยืนนานแลมีปฏิภาณปรีชา ปีฎกกลาโกศล แลฉลาดในโวหารนิพนธ์เทศนาปริวัติวิธี แลทำกิจในสุดนั้นด้วยดีไม่ย่อหย่อนอุตสาหะสั่งสอนพระภิกษุสามเณรโดยสมควร อนึ่งไม่เกียจคร้านในราชกิจบำรุงพระบรมราชศรัทธาฉลองพระเดชพระคุณเวลานั้น ๆ สมควรเป็นที่อรัญญิกมหาสมณคณิศราจารย์พระราชาคณะผู้ใหญ่ มีอิศริยยศยิ่งกว่าสมณนิกรฝ่ายอรัญวาสี เป็นอธิบดีครุฐานิยพิเศษ ควรสักการบูชาแห่งนานาเนกบรรพสัชบรรดานับถือพระบรมพุทธศาสนาได้ จึงมี

1. คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ เป็นพระองค์เจ้า ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า

พระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาพระเทพกระวี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎกปรีชามหาคณฤศร บวรสังฆารามคามวาสี เลื่อนที่ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ อเนก-สถานปรีชา วิสุทธศีลจรรยาสมบัตินิพัทธธุตคุณ ศิริสุนทรพรตจาริก อรัญญิกคณิศร สมณนิกร มหาปรินายก ตรีปิฎกโกศล วิมลศีลขันธ์ สถิตย์ ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตรราคาเดือนละ 5 ตำลึง มีถานานุศักดิ์ควรตั้งถานานุกรมได้ 8 รูป คือ

พระครูปลัด มีนิตยภัตรเดือนละ 1 ตำลึง 2 บาท 1

พระครูวินัยธร 1

พระครูวินัยธรรม 1

พระครูสัทธสุนทร 1

พระครูอมรโฆสิต 1

พระครูสมุห์ 1

พระครูใบฎีกา 1

พระครูธรรมรักขิต 1

ในวันนั้น เวลา 3 โมงเช้า โปรดเกล้า ฯ พระราชทานหิรัญบัฏ[1] ความปรากฏในหมายรับสั่ง ดังนี้

"ด้วยพระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรด-เกล้า ฯ สั่งว่า จะได้พระราชทานหิรัญบัฏสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 9 ค่ำ เดือนยี่ ปีชวด ฉศก จ.ศ.1226 (พ.ศ. 2407) เวลา 3 โมงเช้า อนึ่ง ให้ราชยานจัดเสลี่ยงงา 2 เสลี่ยง ไปคอยรับหิรัญบัฏที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ไปลงเรือม่านที่ท่าขุนนางเสลี่ยง 1 ให้ทันเวลา อนึ่งให้อภิรุมจัดสัปทนไปกั้นหิรัญบัฏที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ วันไปส่งที่ท่าเรือให้ทันเวลา อนึ่งให้พันพุฒ พันเทพราช จ่ายเลกให้ฝีพาย ๆ เรือม่านลายส่งหิรัญบัฏให้พอลำ 1 อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง"

---

1. ประเพณีทรงตั้งสมณศักดิ์แต่ก่อน เป็นแต่พระราชทานพัดยศ ส่วนสัญญาบัตรนั้นพระราชทานต่อภายหลัง (—หนังสือมหาชาติพระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส)

การปกครอง

มีเรื่องเล่ากันอยู่ข้างจะขบขัน ว่าในสมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆัง ฯ มีพระเณรทำผิดกติกาของวัดหรือประพฤติผิดล่วงวินัย (มีโทษสถานเบา) แทนที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะว่ากล่าวตักเตือนห้ามปรามหรือลงโทษทัณฑ์อย่างใด ท่านกลับใช้วิธีการอย่างอื่นที่แปลกไม่ซ้ำแบบใคร (หรือไม่มีใครทำ) ดังเช่นคราวหนึ่งพระวัดระฆัง ฯ 2 องค์ จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ เกิดเป็นปากเสียงทุ่มเถียงกันที่หน้าวัด (ตรงบริเวณที่ตั้งโรงเรียนสตรีวัดระฆัง ฯ ปัจจุบัน องค์ 1 ว่า "เฮ้อ พ่อก็ไม่กลัว" อีกองค์ 1 ว่า "พ่อก็ไม่กลัววะ" ในชั้นแรกคำทะเลาะทุ่มเถียงก็เป็นอย่างเบา ๆ แล้วก็ดังขึ้น ๆ โดยลำดับ จนได้ยินถึงเจ้าประคุณสมเด็จฯ (กุฏิของท่านอยู่ริมคลองวัด ไม่ห่างที่เกิดเหตุนัก) ท่านจึงเอาดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปหาพระที่ทะเลาะกันนั้น นั่งประนมมือพูดว่า "พ่อคุณ ฉันรู้แล้วว่าพ่อเก่ง ฉันกลัวพ่อแล้ว ฉันขอฝากตัวกับพ่อด้วย" แล้วท่านก็ลุกขึ้นเดินกลับกุฏิ พระ 2 องค์ได้ฟังดังนั้นก็เลิกทะเลาะต่างแยกย้ายกันไปขึ้นกุฏิ ว่าต่อมาพระ 2 องค์นึกถึงเรื่องที่ตนทำไปนั้น เกิดความละอายโทมนัสใจ ได้เข้าไปกราบเรียนปฏิญาณกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่าจะไม่ประพฤติผิดล่วงพระวินัยอีกต่อไป

เรื่องยังมีอีก คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระกับนายเทศ (ศิษย์) ขณะเดินผ่านหลังพระอุโบสถ พบพระหมู่หนึ่งกำลังเตะตะกร้อกัน ท่านได้เอาพัดด้ามจิ้วคลี่ยกขึ้นทำเป็นทีว่าไม่เห็น พอท่านเดินเลยไปแล้วนายเทศจึงกราบเรียนถามว่า "ทำไมหลวงพ่อจึงไม่บอกห้ามพระเหล่านั้น" ท่านตอบว่า ถึงเวลาเลิกเขาเลิกกันเอง ถ้าไม่ถึงเวลาเลิก แม้เราจะห้ามเขา ๆ ก็ไม่เลิก" ต่อมาพระเหล่านั้นเล่นตะกร้อกันอีก มีผู้นำความไปกราบเรียนท่านนิ่งไม่พูดว่ากระไร ต่อถึงเวลาค่ำท่านจึงให้ไปตามพระเหล่านั้นมาฉันน้ำชากับน้ำตาลทราย แล้วถามเป็นทำนองอยากรู้ว่า การเตะตะกร้อต้องฝึกหัดกันนานไหม ลูกข้างลูกหลังเตะยากง่ายอย่างไร ดังนี้เป็นต้น ว่าพระเหล่านั้นจะรู้สึกนึกคิดอย่างไรไม่ทราบ ต่างก็เลิกไม่เตะตะกร้อกันแต่นั้นมา

ตรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องสามเณรเตะตะกร้อที่ชาลาพระมหาปราสาท แทรกลงไว้สักหน่อย ความปรากฏในเรื่องประวัติวัดมหาธาตุ ฯ ว่า ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ 3 สามเณรที่มาคอยเรียนหนังสือที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เตะตะกร้อกันในชาลาพระมหาปราสาท เจ้าพนักงานห้ามปรามแล้วนำความขึ้นกราบทูล ดำรัสว่า "เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด" กล่าวกันว่า เรื่องนี้

เป็นมูลให้พระวัดต่าง ๆ นิยมเตะตะกร้อกันทั่วไป ด้วยถือว่าแม้พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงตำหนิห้ามปราม

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระ ณ ที่แห่งหนึ่ง ขากลับท่านได้เดินผ่านมาทางวัดตองปุ (วัดชนะสงคราม) พบพระวัดระฆัง ฯ กำลังสวดตลกคะนองที่ในวัดนั้น ท่านจึงแวะเข้าไป นั่งยอง ๆ ตรงหน้าพระนักสวด ประนมมือกล่าวว่า "สาธุ ๆ ๆ" แล้วก็ลุกขึ้นเดินหลีกไป นั้นต่างรู้สึกว่าตนมีผิดเกิดความละอายใจ บางองค์ก็ลาสิกขา องค์ที่อยู่ก็ตั้งใจสังวรไม่ประพฤติเช่นนั้นอีก[1]

คราวหนึ่งพระวัดระฆัง ฯ เกิดวิวาทตีกันศีรษะแตก องค์ที่ถูกตีมาฟ้องเจ้าประคุณ-สมเด็จ ฯ (ซึ่งในเวลานั้นท่านยังเป็นที่พระเทพกระวี) ท่านว่าคุณตีเขาก่อนนี่จ๊ะ พระองค์ที่ถูกตีก็เถียงว่าไม่ได้ตี ท่านก็ยังยืนคำอยู่ดังนั้น พระองค์นั้นไม่พอใจไปฟ้องสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) วัดอรุณ ฯ ให้ไปตามท่านมาสอบถาม ท่านก็ยังยืนคำอยู่อย่างนั้น สมเด็จพระวันรัตจึงถามว่าเจ้าคุณเทพ ฯ รู้ได้อย่างไรว่าพระองค์นี้ตีก่อน ท่านตอบว่าท่านรู้ได้ตามพุทธฎีกาว่า "เวรไม่ระงับเพราะจองเวร เวรต่อเวรมันตอบแทนกัน" (หมายความว่า พระองค์ที่ถูกตีนั้นในอดีตชาติได้ตีเขาก่อน) สมเด็จพระวันรัตจึงว่า ถ้าเช่นนั้นเจ้าคุณเทพ ฯ จงระงับอธิกรณ์นี้อย่าให้เป็นเวรกัน ท่านจึงให้โอวาทสั่งสอนพระฝ่ายโจทย์ฝ่ายจำเลย ความสังเขปว่า "ให้ตั้งอยู่ในสมณสัญญามีหิริ-โอตตัปปะ และไม่พึงจองเวรอาฆาตมาทร้ายกันต่อไป" แล้วท่านเอาเงินทำขวัญให้แก่โจทย์ 3 ตำลึง (12 บาท) และว่า "คุณทั้ง 2 ไม่มีความผิด ฉันเป็นผู้ผิด เพราะฉันปกครองไม่ดี"

กล่าวกันว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านเป็นคนเจ้าระเบียบรักสวยงาม เมื่อไปพบเห็นที่ใดซึ่งพระเณรทำสกปรก เช่นทิ้งเปลือกหรือเมล็ดผลไม้ไปทางหน้าต่างกุฏิ ท่านก็เก็บกวาดจนสะอาดเรียบร้อย พระเณรรู้เข้าก็ไม่กล้าทำเช่นนั้นอีก ว่าบางครั้งพระเณรไม่ลงทำวัตร ท่านก็ลงไปทำแต่องค์เดียว ไม่ช้าพระเณรก็พากันลงทำวัตรหมด

---

1. สมัยก่อนพระสวดตลกคะนองเป็นที่นิยมกันทั่วไป บางครั้งพระนักสวด ๆ ตลกหยาบโลนจนเสียสมณสารูปถึงต้องถูกลงโทษก็มี ดังจมื่นก่งศิลป์ (หรุ่น) จดลงไว้ในปูมโหร (พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 8) ว่า "ปีมะเมีย จ.ศ. 1232 (พ.ศ. 2413) ณ วันอาทิตย์ แรม 11 ค่ำ เดือนอ้าย มีพระบรมราชโองการให้ชำระพระนักสวดรำต่าง ๆ ส่งมาเป็นทหาร" อีกแห่งหนึ่งว่า "ณ วันอังคาร ขึ้น 6 ค่ำ เดือนยี่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกริ้วพระสงฆ์นักสวด สึกเอาเป็นไพร่หลวง"

(กณะสงฆ์มีประกาศห้ามมิให้เทศน์สวดหยาบโลน ทำนองโลดโผนและทำตลกคะนองต่างๆ จนเสียสมณสารูป ลงวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2479)

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไม่ใคร่มีเวลาว่าง เพราะไปในกิจนิมนต์บ้าง ไปดูแลควบคุมการก่อสร้างบ้าง บางปีก็ไปธุดงค์ เนื่องด้วยเหตุนี้ ท่านจึงมอบการวัดให้พระครูปลัดดูแลแทน และท่านได้สั่งพระเณรในวัดว่า ถ้ามีกิจไปนอกวัดให้บอกลาพระครูปลัดก่อน แม้ตัวท่านจะไปไหนก็บอกลาพระครูปลัดเหมือนกัน ว่าครั้งหนึ่งท่านไปไม่ทันงานพระราชพิธี พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่มาล่าช้า ท่านถวายพระพรว่า เพราะท่านคอยลาพระครูปลัด ซึ่งจำวัดยังไม่ตื่น เล่ากันมาดังนี้

มีการ 2 อย่าง ซึ่งนับเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สมัยครองวัด คือการสวดพิธีธรรมและการยืนสวดกฐิน จะกล่าวถึงการสวดพิธีธรรมก่อน ได้ยินว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ชำนาญในการสวดพิธีธรรมมาก ท่านได้ฝึกหัดพระวัดระฆัง ฯ ที่สนใจจนสามารถสวดภาณยักษ์พิธีตรุษได้ดี[1] ถึงได้รับคำยกย่องชมเชยว่า พระวัดระฆัง ฯ ชำนาญสวดพิธีธรรมยิ่งกว่าวัดอื่น ดังปรากฏในเรื่องประวัติวัดมหาธาตุ ฯ ว่า "การสวดพิธีธรรมนั้น เดิมวัดระฆัง ฯ สวดจบแรก ด้วยอยู่วัดสมเด็จพระสังฆราช การสวดภาณยักษ์จบแรกนั้น ผิดกับจบหลังที่ต้องตั้งนโมและสรณาคม สวดตามทำนองภาณยักษ์ ทำนองก็ยาก และต้องใช้เสียงมากกว่าจบหลัง ๆ สวดจบแรกมาได้แต่พิธีธรรมวัดระฆัง ฯ จึงนับถือกันว่า พระพิธีธรรมวัดระฆัง ฯ ชำนาญในการสวดพิธีตรุษยิ่งกว่าพระพิธีธรรมวัดอื่น" ดังนี้

การสวดกฐินที่วัดระฆังฯนั้น ในสมัยที่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เป็นอธิการสงฆ์ในรัชกาลที่ 1 โปรดให้พระคู่สวดนั่งสวด เริ่มแต่นโมเป็นต้นไป ถึงบทว่า **ทินฺนํ อิทํ สงฺเฆน ฯลฯ เอวเมตํ ธารยามิ** โปรดให้ยืนสวด (ทำนองจะประกาศให้สงฆ์ได้ยินทั่วกัน) ถึงยุคเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นเจ้าอาวาส ท่านให้พระคู่สวดยืนสวดเริ่มแต่นโมจนจบบทกรรมวาจา (เสียงสวดเป็นทำนองแบบสวดภาณยักษ์) ถึงสมัยหม่อมเจ้าพระพุทธุปบาทปิลันธน์[2] ครองวัด ก็โปรดให้ปฏิบัติตามแบบอย่างเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สืบมา ปรากฏในหนังสือ Court ข่าวราชการตอนกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับการยืนสวดกฐินว่า "เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน 12 ขึ้น 1 ค่ำ ปีกุล พ.ศ.

---

1. นายเป้า เป้าเพชร บ้านตำบลบางอ้อ จังหวัดธนบุรี เมื่อบวชเป็นพระพิธีธรรมอยู่วัดระฆัง ฯ เล่าว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯเอาใจใส่แนะนำฝึกซ้อมการสวดพิธีธรรมเนือง ๆ ว่าบางคราวท่านเข้าร่วมวงซ้อมด้วยก็มี

2. ต่อมาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ครองวัดพระเชตุพน ฯ

2418 พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินยังวัดระฆังฯ แล้วพระราชทานผ้าพระกฐิน พระสงฆ์ทั้งปวงก็รับสาธุแล้วก็กระทำอปโลกน์สงฆ์ทั้งปวง พร้อมกันเห็นสมควรแก่หม่อมเจ้าพระพุทธุปบาทบีลันธน์ (ทัด) ถานา 2 องค์ จึงยืนขึ้น สวดญัตติทุติยกรรม" ดังนี้ ว่าต่อมาหม่อมเจ้าพระพุทธุปบาทบีลันธน์ ทรงดำริจะเปลี่ยนการสวดกฐินเป็นนั่งสวดเช่นอย่างวัดทั้งหลาย ในปีหนึ่งถึงเวลาซ้อมจึงโปรดให้พระคู่สวดนั่งสวดซ้อม เผอิญเวลานั้นประจวบกับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์เสด็จไปที่วัดระฆัง ฯ มีรับสั่งให้ยืนสวดเพื่อรักษาแบบอย่างเดิมไว้ จึงเกิดประเพณียืนสวดกฐินมีแต่ที่วัดระฆัง ฯ สืบมาจนทุกวันนี้

เรื่องเทศน์

ในหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทรกล่าวว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่อเป็นสามเณรเทศน์เพราะนัก พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดมาก เมื่ออุปสมบทแล้วเป็นนักเทศน์มีชื่อเสียง คนทุกชั้นบรรดาศักดิ์นิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 2–3–4 และที่ 5 ก็ทรงพระเมตตาทุกพระองค์ ว่าท่านเทศน์ดียอดเยี่ยมทั้งในทางธรรมวัตรและมหาชาติ ถึงได้รับยกย่องว่าเป็นพระธรรมกถึกเอกองค์หนึ่งในสังฆมณฑล

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อในรัชกาลที่ 4 ครั้งหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ (สันนิษฐานว่ายังเป็นที่พระธรรมกิติ) ได้ถวายเทศนาที่ในพระราชฐาน 3 วันติดต่อกัน (3 วันยก) เนื่องในการเสด็จออกทรงธรรมตามพระราชานุกิจ[1] วันที่ 1 ผ่านไปแล้ว ถึงวันที่ 2 พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสดับพระธรรมเทศนาแต่เพียงสังเขป ด้วยมีพระราชกิจอย่างหนึ่ง (นัยว่าเจ้าจอมประสูติ) แต่หาได้มีรับสั่งอย่างไรไม่ เห็นจะทรงเกรงอัธยาศัย จึงประทับฟังจนจบ ว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถวายเทศน์วันนั้นพิสดารยืดยาวมาก ครั้นถึงวันที่ 3 พอเสด็จออก ท่านก็ขึ้นธรรมาสน์ถวายศีลบอกศักราชถวายพระพร ตั้งนโมว่าอรรถแล้วแปลสัก 2-3 คำ ท่านก็กล่าวขึ้นว่า จะถวายพระธรรมเทศนาหมวดใด ๆ ก็ทรงทราบอยู่หมดแล้ว แล้วลงเอวัง

1. มีกิจอันหนึ่งที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบำเพ็ญ คือทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน เป็นประเพณีมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 ที่ 4 และที่ 5 ก็ทรงประพฤติพระราชานุกิจข้อนี้

ก็มี จบเทศนาลงจากธรรมมาสน์ มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ในวันก่อนถวายเทศน์มากวันนี้ถวายน้อย ท่านถวายพระพรว่า "เมื่อวานนี้มหาบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีพระราชหฤทัยขุ่นมัว จะดับความขุ่นมัวได้ด้วยทรงสดับพระธรรมเทศนาให้มาก วันนี้มีพระราชหฤทัยผ่องใสจะทรงไม่สดับก็ได้" ว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแย้มพระโอษฐ์ ไม่ตรัสว่ากระไร

เรื่องเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ หนีไม่รับสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ 3 และเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถวายเทศน์ย่อ ๆ ดังกล่าวมา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือมหามกุฎราชคุณานุสรณ์ดังนี้

"มหาโตหรือขรัวโต ประพฤติพิลึกอโข
หนียโสสมณศักดิ์ แต่สวามิภักดิ์พระจอมเกล้า
เหตุมหัยะเผ้า เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน
รับทินนามสูงสุด สมเด็จพุทฒาจารย์
เจ้าโวหารเทศนา ลือชาประสาทะพิเศษ
ครั้นถวายเทศน์ถวายศีล จนรบินบอกศักราช
ถวายเทศน์ปลาด เริ่มบรมะนาถบรมะครู
รู้พุทโธวาทหมด สุดเผยพจน์เผยอแหวก
เรื่องแปลกแปลกควรฟัง ลงเอวังดังใจ
ก็โปรดอภัยไร้เวร ยกเป็นเถรปาปะมุติ"[1]

ต่อมาถึงปีขาล พ.ศ. 2397 โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าคุณพระธรรมไตรโลก (รอด) วัดโมลีโลกยาราม[2] จังหวัดธนบุรี ถวายเทศนาเนื่องในงานบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุสรณ์ อุทิศถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อ ณ วันศุกร์ ขึ้น 9 ค่ำ เดือนอ้าย ปีฉลู พ.ศ. 2396 เจ้าคุณพระธรรมไตรโลกได้ถวายเทศน์ย่อ ๆ ตามอย่างเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ กริ้ว ดำรัสว่า "เหมือนขรัวโตหรือ จึงเอาอย่างยกให้แต่ขรัวโตเท่านั้น"

---

1. ตัวสกดการันต์เขียนตามต้นฉบับ

2. เดิมชื่อวัดท้ายตลาด ภายหลังเปลี่ยนชื่อว่า วัดพุทไธศวรรยาวาส ในรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปฏิสังขรณ์และพระราชทานนามใหม่ว่า วัดโมลีโลกยาราม (—ตำนานพระอารามหลวง)

ภายหลังเจ้าคุณพระธรรมไตรโลกได้ถวายหนังสือขอพระราชทานอภัยโทษ ความปรากฏในจดหมายเหตุ (ร. 4 จ.ศ. 1216) ดังนี้

"อาตมภาพพระธรรมไตรโลก ขอพระราชทานทำคำสารภาพรับผิดถวาย ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่โดยความสัตย์ความจริง ด้วยอาตมภาพถวายพระธรรมเทศนาจบเร็วมักทำให้เสียกิริยาไป ไม่สมกับที่ทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินไป หวังพระราชหฤทัยจะทรงบำเพ็ญกุศล อุทิศถวายในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้น ด้วยรับพระราชทานเรียงความมาน้อยแต่เพียงนั้น เพราะสำคัญผิดคิดเห็นว่าจะถวายไปตามความที่เรียงไว้นั้น เห็นจะไม่โปรด จึงได้คิดตัดความถวายว่า รับพระราชทานถวายได้แต่นัยสังเขปดังนี้ ซึ่งจะถวายให้พิสดารนั้น ทรงทราบอยู่แล้วจึงได้จบลง โทษในถ้อยคำอันนี้ไม่ทันได้พิจารณาเลยเป็นความสัตย์จริง ครั้นทรงพระกรุณาโปรดให้ราชบุรุษมาเผดียงให้ถวายต่อไปนั้น ก็มีความตกใจครั่นคร้ามพระเดชพระคุณเป็นที่สุด จึงรับพระราชทานถวายต่อไปอีกหน่อยหนึ่งก็สิ้นสติปัญญาเท่านั้น ครั้งนี้ได้ทราบกระแสพระราชดำริ ก็รู้สึกโทษตนว่ามีความผิดเป็นอันมาก เพราะทำให้เสียพระเกียรติยศพระราชศรัทธาไป ถ้าเป็นคฤหัสถ์ควรจะรับพระราชอาญาจงหนัก ไม่ควรที่จะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงต่อไป ก็แต่ครั้งนี้พระราชอาญาเป็นที่สุด ขอรับพระราชทานอภัยโทษไว้สักครั้งหนึ่ง ถ้าสืบไปเบื้องหน้าทำความเช่นนี้อย่างนี้ให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยต่อไปอีกแล้ว อาตมภาพขอลาสิกขาออกมารับพระราชอาญาตามโทษานุโทษแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดฯ ขอถวายพระพร" (จะพระราชทานอภัยโทษหรือไม่อย่างไรไม่ปรากฏ)

และในปีขาล ฉศก จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) นั้นเจ้าประคุณสมเด็จฯ แต่ยังเป็นที่พระธรรมกิติ ได้ถวายเทศนาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ท่านถวายศักราชว่าปีขาลฉศก[1] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรด ว่าท่านถวายถูกตามอักขรวิธีภาษาไทย ได้รับพระราชทานกัปปิยภัณฑ์เป็นมูลค่า 6 บาท ความที่กล่าวนี้มีปรากฏในหมายรับสั่ง พิมพ์ไว้ในหนังสือประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาคปกิรณกะ ส่วนที่ 1 ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

ประกาศให้ใช้คำว่าฉศกแทนฉ้อศก

"ด้วยพระธรรมการบดีศรีวิสุทธสาสนวโรประการ จางวางกรมพระธรรมการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ สั่งว่า ณ วันเสาร์ เดือน 7 ขึ้น 15 ค่ำ ปีขาลฉศก เพลา 4 ทุ่ม

1. คำว่า ฉศก คนโบราณมักอ่านกันว่า ฉ้อศก

เศษ พระธรรมกิติ วัดระฆังโฆสิตาราม เข้าไปถวายเทศนาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย[1] แล้วถวายศักราชว่าปีขาลฉศกนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า คำที่พระธรรมกิติถวายว่าปีขาลฉศกเป็นคำถูกตามอักษรภาษาไทย ที่เล่าเรียนกันต่อ ๆ มา จึงทรงพระกรุณาหมายใช้แทนเงิน ถวายบูชาคำที่ว่าปีขาลฉศกแก่พระธรรมกิติหมายละสลึง 24 หมาย เป็นเงินตรา 6 บาท แล้วทรงพระดำริเห็นว่า พระธรรมกิติอายุวัสสามาก ได้ถวายเทศนาในหลวง แลได้เทศนาให้เจ้าต่างกรมเจ้ายังมิได้ตั้งกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทแลราษฎรทั้งปวง มีผู้นับถือโดยมาก ซึ่งพระธรรมกิติถวายศักราชว่าปีขาลฉศกครั้งนี้ ควรจะเป็นแบบฉบับสำหรับแผ่นดินต่อไป ได้ ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าปีใดเป็นฉศกแล้วก็ให้ใช้ว่าปี.......ฉศกทุกปี ตามอย่างพระธรรมกิติถวายศักราชนั้นเถิด ให้พระครูอมรวิไชย[2] ประกาศกับพระราชาคณะ พระครู ถานานุกรม เปรียญเจ้าอธิการแลพระสงฆ์อนุจร ถวายศักราชและถวายพระพรว่า ปีขาลฉศกจงได้ อย่าให้ถวายศักราชถวายพระพรว่า ปีขาลฉ้อศกเลยเป็นอันขาดทีเดียว

หมายมาณวันอาทิตย์ เดือน 7 ปีขาลฉศก (พ.ศ. 2397)''

เมื่อในรัชกาลที่ 4 ปีวอก พ.ศ. 2403 เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ แต่ยังเป็นพระเทพกระวีได้ถวายเทศนาที่ในพระบรมมหาราชวัง จะเป็นงานพระราชพิธีอะไรหาทราบไม่ ในเทศนานั้นความตอนหนึ่งกล่าวถึงพระอานนท์ ท่านได้ถวายว่า "สมเด็จพระพุทธอนุชานนท์" จึงโปรดให้เผดียงถามเหตุที่ท่านใช้คำ "สมเด็จ" นำหน้าพระอานนท์ ความที่กล่าวนี้ มีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ ดังคัดสำเนามาลงไว้ต่อไปนี้

"ด้วยขุนประสิทธิ์อักษรศาสตร์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งให้เผดียงถามพระเทพกระวีว่า คำว่า "สมเด็จ" เป็นภาษาอะไร แปลว่ากระไร[3]

---

1. ในพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประพฤติพระราชานุกิจ คือเวลา 2 ทุ่ม (ถ้ามีพระราชธุระมากก็ดึกกว่านั้น) เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 ทุกวัน

2. ถานานุกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

3. ในหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า คำว่า "สมเด็จ" หมายความว่า "เป็นอย่างยอด" ใช้ประกอบกับยศบุคคลชั้นสูงสุด เช่นว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จเจ้าพระยา สมเด็จพระราชาคณะ เป็นต้น ล้วนหมายความว่าเป็นยอดในบุคคลชนิดนั้น คำ "สมเด็จ" มิใช่ภาษาไทย และไม่ปรากฏว่าไทยพวกอื่นใช้นอกจากไทยกรุงศรีอยุธยา จึงสันนิษฐานว่าได้คำสมเด็จมาจากเขมร ปรากฏใช้นำหน้าพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกฎหมายมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอู่ทอง

ซึ่งพระเทพกระวีถวายเทศนาว่าสมเด็จพระพุทธอนุชานนท์นั้น พระเจ้าพิมพิสารหรือพระเจ้าปเสนทิโกศลหรือกษัตริย์พระองค์อื่นใดตั้งให้ท่านเป็นสมเด็จ อนึ่งเป็นสมเด็จด้วยคุณธรรมในพระพุทธศาสนา หรือเป็นสมเด็จด้วยท่านเป็นเชื้อสายพระญาติอสัมภินพงศ์กับด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้า ถ้าจะว่าเป็นด้วยอำนาจคุณธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว พระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน์ ท่านทั้ง 2 นี้ปรากฏว่าเลิศกว่าพระสาวกทั้งสิ้นมิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เป็นสมเด็จพระสารีบุตร สมเด็จพระโมคคัลลานเล่า ถ้าจะว่าท่านเป็นสมเด็จด้วยอำนาจที่ท่านเนื่องในพระราชวงศ์แล้ว พระนนท์เป็นบุตรพระเจ้าน้าแลร่วมพระบิดาด้วยพระผู้มีพระภาคใกล้ชิดกว่าพระอานนท์ ควรจะเป็นสมเด็จมิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เป็นเล่า อนึ่งพระเทวทัตต์ พระอนุรุทธ์ พระภัคคุ พระกิมพิละ พระสาวกเหล่านี้ท่านก็เป็นพระญาติวงศ์ของพระผู้มีพระภาคเช่นอย่างเดียวกับพระอานนท์มิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เฉลิงยศขึ้นว่า "สมเด็จ" เล่า พระเทพกระวีได้เห็นที่มาในพระบาลีคัมภีร์ไหนอย่างไร ก็ให้แก้พระราชปุจฉาเข้ามา จะนำทูลเกล้า ฯ ถวายตามรับสั่ง จดหมายมาณวัน 1 ฯ 5 10 ค่ำ จ.ศ. 1222 (ปีวอก พ.ศ. 2403)"

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะแก้พระราชปุจฉาหรือไม่อย่างไร ไม่ปรากฏในจดหมายเหตุ ได้ฟังเล่ากันว่า ท่านได้ถวายพระพรสนองพระราชปุจฉา โดยอ้างถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่) วัดประยุรวงศาวาส เป็นตัวอย่าง ว่าท่านเหล่านั้นเป็นลูกชาวบ้านธรรมดายังเรียกสมเด็จได้ แม้ตัวท่านเองซึ่งเป็นลูกชาวนาต่อไปก็จะต้องเรียกสมเด็จ[1] ส่วนพระอานนท์ท่านเป็นถึงพระอรหันต์ขีณาสพ ไฉนจะเรียกสมเด็จไม่ได้ เล่ากันมาดังนี้

มีหญิงคนหนึ่งชื่อแฟง (แต่มักเรียกกันว่า ยายแฟง) มีอาชีพเป็นหัวหน้าคุมซ่องหญิงนครโสเภณีถึงร่ำรวยเงินทองมาก ได้สร้างวัดขึ้นไว้ที่ตำบลป้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร วัด 1 เรียกกันว่า "วัดใหม่ยายแฟง" (ภายหลังเปลี่ยนนามว่า วัดคณิกาผล) เมื่อสร้างวัดเสร็จยายแฟงได้จัดการฉลอง นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์บอกอานิสงส์ตอนหนึ่งท่านว่า ยายแฟงสร้างวัดครั้งนี้ได้ผลานิสงส์บกพร่องไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เพราะเงินที่สร้างวัดเป็นเงินที่เกิดจากน้ำพักน้ำแรงของคนอื่นที่ไม่ชอบด้วยธรรมนิยม ถ้าจะเปรียบอานิสงส์ด้วยเงินเหรียญบาท

---

1. ต่อมาถึงปีชวด พ.ศ. 2407 ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

ยายแฟงก็ได้ไม่เต็มบาท จะได้สักสลึงเฟื้อง[1] (ราว 37 สตางค์) เท่านั้น ท่านว่า "นี่เทศน์อย่างเกรงใจกันนะ" ตรงนี้คนฟังนึกเห็นขบขันต่างหัวเราะกันใหญ่ เขาว่ายายแฟงเคืองมาก แต่ภายหลังเมื่อตรองเห็นจริงตามที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เทศน์ ยายแฟงก็หายเคือง

ตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ชอบเอาว่านทองคำมาโขลกศีรษะ จนศีรษะเหลืองอ๋อยปรากฏแก่คนทั้งหลายอยู่เสมอ ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมอุดม (ถึก) วัดพระเชตุพน ฯ นั้น ศีรษะล้านเป็นนักเทศน์มีชื่อเสียง คราวหนึ่ง (ระหว่าง พ.ศ. 2395–2396) มีการทำบุญอายุของคุณท้าวผู้หนึ่ง พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกะให้สังฆการีวางฎีกาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เทศน์คู่กันกับเจ้าคุณพระธรรมอุดม เป็นส่วนพระองค์ทรงช่วยเจ้าภาพ และประทับฟังอยู่ในพระวิสูตร ไม่ทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ พอเทศน์ไปได้พักหนึ่ง รับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอองค์เล็ก ๆ ทรงยกเชิงเทียนย่อม ๆ ออกมาตั้งระหว่างธรรมาสน์ทั้งสอง บนเชิงนั้นติดเงินสลึงอัน 1 เงินเฟื้องอัน 1 (รวมเป็นสลึงเฟื้อง) พอเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เหลือบเห็นเข้าเท่านั้น ท่านก็ถามเจ้าคุณพระธรรมอุดมว่า "นั้นแน่ะ เห็นไหม มาไร ๆ แล้ว" เจ้าคุณพระธรรมอุดมว่า "ก็เห็นน่ะซี" เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถามว่า "ท่านตีความว่ากระไร" เจ้าคุณพระธรรมอุดมตอบว่า "ก็ทรงติดกัณฑ์เทศน์เท่านั้นเอง จะตีความอะไรอีก" เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ บอกว่า ไม่ใช่เท่านั้น นี่แน่ะจะตีความให้ฟัง ท่านน่ะหัวล้าน ฉันน่ะหัวเหลือง ได้พระราชทานคนละเฟื้องสองไพรวมเป็นสลึงเฟื้อง ดังนี้ว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระสรวลงออยู่ในพระ-วิสูตรนั้นเอง ตอนหนึ่งกล่าวถึงภัตตทาน เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่า ผู้ที่ทำอาหารถวายพระต้องล้างมือล้างไม้ให้สะอาด อาหารที่ทำก็ดีพิเศษกว่าอาหารที่ตนบริโภค และถวายด้วยอาการเคารพเช่นนี้จึงจะได้บุญมาก เจ้าคุณพระธรรมอุดมถามว่า "ที่ให้ล้างมือนั้นก็ทราบแล้ว แต่ที่ให้ล้างไม้นั้น จะให้ล้างไม้อะไร" เจ้าคุณสมเด็จ ฯ ตอบทันทีว่า "ล้างไม้จวักซิจ๊ะ" ทีนี้ทรงพระสรวลอีก

ในสมัยก่อน วัดสระเกศมีพระราชาคณะที่พระธรรมวิโรจน์ 2 องค์ เจ้าคุณธรรมวิโรจน์องค์แรกเทศน์คู่กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มาครั้งหนึ่ง ได้เอาเรื่องวิญญาณมาถามว่าเวลาคนตายนั้นวิญญาณไปอย่างไร เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นฝ่ายวิสัชนา แก้เท่าไรก็ไม่ตกลงกันได้ เลยเป็นเรื่องค้างเลิกกันไป ครั้นเจ้าคุณพระธรรมวิโรจน์องค์นั้นถึงมรณภาพแล้ว มีเจ้าคุณพระธรรม

---

1. สมัยโบราณใช้อัฐ คือ 2 อัฐเป็น 1 ไพ 4 ไพเป็น 1 เฟื้อง 2 เฟื้องเป็น 1 สลึง 4 สลึงเป็น 1 บาท

วิโรจน์องค์ใหม่ในวัดนั้น ต่อมาอีกได้เทศน์คู่กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ อีก และได้เอาเรื่องวิญญาณมาถามอย่างนั้นอีก เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เอือมระอาเรื่องนี้มาตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว ท่านก็วิสัชนาว่า "ธรรมวิโรจน์เข้าโกศอยู่วัดสระเกศ นี่ไอ้...ยังเอามาถามอีกได้" ท่านยั้งไว้ที่ไอ้...ให้คนฟังต่อกลอนเอาเอง คนฟังต่อได้ก็ฮากันครืน

ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ 4 เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เข้าไปถวายเทศน์ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย (เสด็จออกทรงธรรมตามพระราชานุกิจ) เมื่อท่านขึ้นธรรมาสน์ตั้งนโมถวายศีลแล้วจะถวายเทศน์ต่อไป จึงทราบว่าไม่มีหนังสือเทศน์ ด้วยศิษย์เอาไปแต่ห่อผ้าหาได้เอาหนังสือเทศน์ไปไม่ ครั้นท่านจะถวายโดยปฏิภาณ ก็เป็นการขัดข้องไม่ต้องด้วยพระราชนิยม เพราะประเพณีการถวายเทศนาในสมัยนั้น ผู้เทศน์จะต้องเขียนคำเทศนาลงในใบลาน และเขียนลงในสมุดไทยถวายด้วย ท่านไม่รู้ที่จะทำอย่างไร จึงทำเป็นหยิบแก้วน้ำขึ้นมาบ้วนปากแล้ว ๆ เล่า ๆ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ทำดังนั้น ท่านถวายพระพรว่า วันนี้เสียงอยู่ข้างจะคล่อง ถ้าจะโปรดให้เทศน์กัณฑ์กุมารก็ได้ เมื่อได้รับพระราชทานอนุมัติ ท่านจึงได้ถวายเทศน์กัณฑ์กุมารจนจบ ว่าโปรดนัก

มีหญิงหม้ายคนหนึ่ง บ้านอยู่ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ได้นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ ก่อนแต่จะเทศน์ หญิงนั้นไว้เอาเงินมาติดกัณฑ์เทศน์ 100 บาท พร้อมกับกราบเรียนว่า "ขอให้พระเดชพระคุณเทศน์ให้เพราะ ๆ สักหน่อยนะเจ้าคะ วันนี้ดิฉันมีศรัทธาติดกัณฑ์เทศน์ 100 บาท" พอได้เวลาท่านก็ขึ้นธรรมาสน์ ให้ศีลบอกศักราช ตั้งนโมแล้วว่า "พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆํ" ลงเอวังก็มีว่ายถา สัพพี แล้วลงจากธรรมาสน์ เขาว่าหญิงคนนั้นขัดเคืองมาก มิรู้ที่จะว่ากระไร ได้แต่นึกอยู่ในใจว่า "เทศน์อะไรฟังไม่รู้เรื่องรู้ราว เสียแรงติดกัณฑ์เทศน์ตั้ง 100 บาท" ครั้นวันรุ่งขึ้นท่านได้ไปเทศน์ที่บ้านนั้นอีกโดยมิได้ถูกนิมนต์ ก่อนเทศน์ท่านได้บอกหญิงนั้นว่า "เมื่อวานนี้ฉันรับจ้างเทศน์จ้ะ วันนี้ฉันจะมาให้ธรรมเป็นทานนะจ๊ะ" แล้วท่านก็เทศน์ต่อไปจนจบกัณฑ์ ว่าวันนั้นท่านเทศน์แจ่มใสไพเราะจับใจคนฟังมาก

บางคราวเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ รับนิมนต์เทศน์ในวัน 1 หลายกัณฑ์ ถึงวันกำหนดท่านก็ไปเทศน์ตามลำดับบ้านที่นิมนต์ก่อนและหลัง ถึงบ้านสุดท้ายเป็นเวลาดึกมาก ต้องปลุกกันให้

ลุกขึ้นฟังเทศน์ก็มี บางครั้งมีเทศน์มหาชาติที่วัดระฆัง ฯ ถ้าพระองค์ไหนเทศน์ไม่ดี ท่านบอกให้ลงจากธรรมมาสน์แล้วขึ้นเทศน์แทนก็มี

มีพระยาผู้หนึ่ง ใคร่จะฟังเทศน์อริยสัจ จึงสั่งบ่าวด้วยปากไม่มีฎีกา ว่าให้ไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มาเทศน์อริยสัจที่บ้านค่ำวันนี้ บ่าวนึกชื่อเรื่องเทศน์ไม่ออก (จำได้แต่ชื่อข้างท้ายว่า–สัจ) นึกคาดเอาว่าเป็น 12 นักษัตร จึงไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เทศน์ 12 นักษัตร ท่านก็มาเทศน์ตามที่นิมนต์ เทศน์กัณฑ์นี้มีผู้จดบันทึกไว้ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า-สายสนิทวงศ์ ทรงค้นพบอยู่ในพวกหนังสือเก่า ภายหลังมีผู้จัดพิมพ์เป็นเล่มสมุดแจกจ่าย ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

เทศน์ 12 นักษัตร

"ท่านพระยาผู้หนึ่งเคยนิมนต์พระมาแสดงพระธรรมเทศนาให้ฟังอยู่เนือง ๆ ที่บ้านของท่าน วันหนึ่งท่านคิดมากจะฟังเทศน์จตุราริยสัจ จึงใช้บ่าวคนหนึ่งว่าเจ้าจงไปนิมนต์เจ้า-ประคุณสมเด็จ ฯ ที่วัดมาเทศน์จตุราริยสัจสักกัณฑ์หนึ่งในค่ำวันนี้ ท่านหาได้เขียนกาฎีบอกชื่ออริยสัจให้บ่าวไปไม่ บ่าวก็รับคำสั่งไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ที่วัดว่า เจ้าคุณที่บ้านให้มาอาราธนาเจ้าประคุณไปแสดงธรรมที่บ้านค่ำวันนี้ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงถามว่า ท่านจะให้เทศน์เรื่องอะไร บ่าวลืมชื่ออริยสัจเสีย จำไม่ได้ นึกคะเนได้แต่ว่า 12 นักษัตร จึงกราบเรียนว่า 12 นักษัตรขอรับผม แล้วก็กราบลามา

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็คิดว่า เห็นท่านพระยาจะให้เทศน์อริยสัจ แต่บ่าวลืมชื่อไป่จึงมาบอกว่า 12 นักษัตร ดังนี้ พอถึงเวลาค่ำท่านก็มีลูกศิษย์ตามไป เข้าไปแสดงธรรมเทศนาที่บ้านท่านพระยาผู้นั้น มีพวกอุบาสกอุบาสิกามาคอยฟังอยู่ด้วยกันมาก

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงขึ้นธรรมมาสน์ ให้ศีลบอกพุทธศักราช แลตั้งนโม 3 หน จบแล้ว จึงว่าจุณณียบทสิบสองนักษัตรว่า มุสิโก อุสโภ พยคฺโฆ สโส นาโค สปฺโป อสฺโส เอฬโก มกฺกโฏ กุกฺกุโฏ สุนโข สุกโร แล้วแปลเป็นภาษาไทยว่า มุสิโก หนู อุสโภ วัวผู้ พยคฺโฆ เสือ สโส กระต่าย นาโค งูใหญ่ สปฺโป งูเล็ก อสฺโส ม้า เอฬโก แพะ มกฺกโฏ ลิง กุกฺกุโฏ ไก่ สุนโข สุนัข สุกโร สุกร ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับพวกสัปบุรุษทายกทายิกาก็มีความสงสัยว่าทำไมเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงมาเทศน์ 12 นักษัตรดังนี้เล่า แลสงสัยว่าบ่าวจะไป

นิมนต์ท่านเรียกชื่ออริยสัจผิดไปดอกกระมัง ท่านพระยาจึงเรียกบ่าวคนนั้นเข้ามาถามว่า เจ้าไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เทศน์เรื่องอะไร บ่าวก็กราบเรียนว่านิมนต์เทศเรื่อง 12 นักษัตร ขอรับผม ท่านพระยาจึงว่านั่นประไรเล่า เจ้าลืมชื่ออริยสัจไปเสียแล้ว ไปคว้าเอา 12 นักษัตรเข้าท่านจึงมาเทศน์ตามเจ้านิมนต์นั่นซี

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็เป็นผู้ฉลาดเทศน์ ท่านจึงอธิบายบรรยายหน้าธรรมมาสน์ว่า อาตมภาพก็นึกอยู่แล้วว่าผู้ไปนิมนต์จะลืมชื่ออริยสัจเสีย ไปบอกว่าท่านให้นิมนต์เทศน์ 12 นักษัตร อาตมภาพก็เห็นว่า 12 นักษัตรนี้ คือเป็นต้นทางของอริยสัจแท้ทีเดียว ยากที่บุคคลจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง 12 นักษัตรสักครั้งสักหน เทศน์ที่ไหน ๆ ก็มีแต่เทศน์อริยสัจทั้งนั้น ไม่มีใครจะเทศน์ 12 นักษัตรสู่กันฟังเลย ครั้งนี้เป็นบุญลาภของมหาบพิตรเป็นอัศจรรย์เทพยเจ้าผู้รักษาพระพุทธศาสนาจึงได้ดลบันดาลให้ผู้รับใช้เคลิบเคลิ้มไปให้บอกว่าเทศน์ 12 นักษัตรดังนี้ อาตมภาพก็มาเทศน์ตามผู้นิมนต์ เพื่อจะให้สาธุชนแลมหาบพิตรเจ้าของกัณฑ์ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง 12 นักษัตร อันเป็นต้นทางของอริยสัจทั้ง 4 จะได้ธรรมสวนานิสงส์อันล้ำเลิศซึ่งจะได้ให้ก่อเกิดปัจจเวกขณญาณในอริยสัจทั้ง 4

แท้ที่จริงธรรมเนียมนับปี เดือน วัน คืน นี้ นักปราชญ์ผู้รู้โหราศาสตร์ แต่ครั้งโบราณต้นปฐมกาลในชมพูทวีปบัญญัติตั้งแต่งขึ้นไว้ คือกำหนดหมายเอาชื่อดวงดาราในอากาศเวหามาตั้งเป็นชื่อปี เดือน วัน ดังนี้ คือ

(1) หมายเอาชื่อ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวอังคาร ดาวพุธ ดาวพฤหัสบดี ดาวศุกร์ ดาวเสาร์ รวม 7 ดวง มาตั้งเป็นชื่อวันทั้ง 7 วัน แลให้นับเวียนไปเวียนมาทุกเดือนทุกปี

(2) หมายเอาชื่อดวงดาวรูปสัตว์ แลดาวรูปสิ่งอื่น ๆ มาตั้งเป็นชื่อเดือนทั้ง 12 เดือน มีดังนี้ คือ

เดือนเมษายน	ดาวรูปเนื้อ
เดือนพฤษภาคม	ดาวรูปวัวผู้
เดือนมิถุนายน	ดาวรูปคนคู่หนึ่ง
เดือนกรกฎาคม	ดาวรูปปูป่าหรือปูทะเล

เดือนสิงหาคม	ดาวรูปราชสีห์
เดือนกันยายน	ดาวรูปนางสาวที่น่ารักใคร่
เดือนตุลาคม	ดาวรูปคันชั่ง
เดือนพฤศจิกายน	ดาวรูปแมลงป่อง
เดือนธันวาคม	ดาวรูปธนู
เดือนมกราคม	ดาวรูปมังกร
เดือนกุมภาพันธ์	ดาวรูปหม้อ
เดือนมีนาคม	ดาวรูปปลา (ตะเพียน)

รวมเป็น 12 ดาว หมายเป็นชื่อ 12 เดือน

(3) หมายเอาดาวรูปสัตว์ 12 ดาวที่ประทับอยู่ในท้องฟ้าอากาศ เป็นชื่อปีทั้ง 12 ปี ดังนี้ คือ

ปีชวด	ดาวรูปหนู
ปีฉลู	ดาวรูปวัวตัวผู้
ปีขาล	ดาวรูปเสือ
ปีเถาะ	ดาวรูปกระต่าย
ปีมะโรง	ดาวรูปงูใหญ่ คือ นาค
ปีมะเส็ง	ดาวรูปงูเล็ก คือ งูธรรมดา
ปีมะเมีย	ดาวรูปม้า
ปีมะแม	ดาวรูปแพะ
ปีวอก	ดาวรูปลิง
ปีระกา	ดาวรูปไก่
ปีจอ	ดาวรูปสุนัข
ปีกุน	ดาวรูปสุกร

รวมเป็นชื่อดาวรูปสัตว์ 12 ดวง ตั้งชื่อเป็นปี 12 ปี ใช้เป็นธรรมเนียมเยี่ยงอย่างนับปีเดือนวันคืนนี้ เป็นวิธีกำหนดนับอายุกาลแห่งสรรพสิ่งสรรพสัตว์ในโลกทั่วไป ที่นับของใหญ่ ๆ ก็คือนับ

อายุโลกธาตุ นับเป็นอันตรกัลป มหากัลปภัทรกัลปเป็นต้น แลนับอายุชนเป็นรอบ ๆ คือ 12 ปี เรียกว่ารอบหนึ่ง แล 12 รอบ เป็น 144 ปี แต่มนุษย์เราเกิดมาในกลียุคนี้ กำหนดอายุเป็นขัย เพียง 100 ปี แลในทุกวันนี้อายุมนุษย์ก็ลดถอยลงน้อยกว่า 100 ปีก็มีมาก ที่มีอายุกว่า 100 ปี ขึ้นไปถึง 150 ปี หรือ 200 ปีก็มีบ้างในบางประเทศ ตามจดหมายเหตุของประเทศต่าง ๆ ได้กล่าวมา แต่มีเป็นพิเศษแห่งละ 1 คน 2 คนหรือ 3 คน 4 คน เท่านั้น หาเสมอทั่วกันไปไม่ แต่ที่อายุต่ำกว่า 100 ปีลงมานั้น มีทั่วกันไปทุกประเทศ จึงเป็นที่สังเกตได้ว่า คำเรียกว่ากลียุคนี้เป็นภาษาพราหมณ์ชาวชมพูทวีปแปลว่าคราวชั่วร้าย คือว่าสัตว์เกิดมาภายหลัง อันเป็นครั้งคราวชั่วร้ายนี้ย่อมทำบาปกุศลมาก จนถึงอายุสัตว์ลดน้อยถอยลงมาก ด้วยสัตว์ที่เกิดในต้นโลกต้นกัลปนั้นเห็นจะมากไปด้วยเมตตากรุณาแก่กันและกัน ชักชวนกันทำบุญกุศลมาก อายุจึงยืนหลายหมื่นหลายพันปี แลยังจะต่อลงไปข้างปลายโลก บางทีสัตว์จะทำบาปอกุศลยิ่งกว่านี้ อายุสัตว์บางทีก็จะเรียวน้อยถอยลงไปจนถึง 10 ปีเป็นขัย แลสัตว์มีอายุเพียง 5 ปี จะแต่งงานเป็นสามีภรรยาต่อกันก็อาจจะเป็นไปได้ แลในสมัยเช่นนั้น อาจจะเกิดมิคสัญญี ขาดเมตตาต่อกันแลกัน อย่างประหนึ่งว่านายพรานสำคัญในเนื้อ จะฆ่าฟันกันตายลงเกลื่อนกลาด ดังมัจฉาชาติต้องยาพิษทั่วไปในโลก แต่สัตว์ที่เหลือตายนั้นจะกลับบ่ายหน้าเข้าหาบุญก่อสร้างการกุศล ฝูงคนในครั้งนั้นจะกลับมีอายุยืนยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนอายุตลอดอสงขัยซึ่งแปลว่านับไม่ได้นับไม่ถ้วน ภายหลังสัตว์ทั้งปวงก็กลับตั้งอยู่ในความประมาทก่อสร้างบาปอกุศลครุ่น ๆ ไปอีกเล่า อายุสัตว์ก็กลับลดน้อยถอยลงมาอีก ตามธรรมดาของโลกเป็นไปดังนี้

สมเด็จพระพุทธเจ้าของเรา ผู้เป็นพระสัพพัญญูตรัสรู้แจ้งในธรรมทั้งปวง พระองค์จึงทรงแสดงธรรมที่จริง 4 ประการไว้ให้สัตว์ทั้งหลายรู้แจ้ง คือ

(1) ความทุกข์มีจริง

(2) สิ่งให้เกิดทุกข์มีจริง

(3) ธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง

(4) ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง นี่แลเรียกว่าอริยสัจ 4 คือเป็นความจริง 4 ประการ ซึ่งเพิ่มอริยเข้าอีกคำหนึ่งนั้น คืออริยแปลว่าพระผู้รู้ประเสริฐอย่างหนึ่ง พระผู้ไกลจากกิเลสอย่างหนึ่ง รวมอริย สัจจะ สองคำเป็นนามเดียวกัน เรียกอริยสัจ แลเติมจตุร-

สังขยานามเข้าอีกคำหนึ่ง แลแปลงตัว ะ เป็นตัว า เพื่อจะให้เรียกเพราะสละสลวยแก่ลิ้นว่า จตุราริยสัจ แปลว่าความจริงของพระอริยเจ้า 4 อย่าง

ซึ่งท่านอ้างว่าความจริง 4 อย่างนี้เป็นของพระอริยนั้น อธิบายว่าต่อเป็นพระอริยเจ้าจึงจะเห็นจริง คือพระอริยเจ้าเห็นว่า ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ซึ่งสัตว์เวียนว่ายทนรับความลำบากอยู่ในวัฏสงสารนั้น ให้เกิดความทุกข์จริง

ตัณหาคือความอยากความดิ้นรนของสัตว์นั้น ให้เกิดความทุกข์จริง

พระอมตมหานิพพาน ไม่มีเกิดแก่เจ็บตายเป็นที่ดับทุกข์จริงแลสุขจริง

ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง

พระอริยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเห็นจริงแจ้งประจักษ์ในธรรม 4 อย่างดังนี้ แลสั่งสอนสัตว์ให้รู้ความจริง เพื่อจะให้ละทุกข์ เข้าหาความสุขที่แท้จริง

แต่ฝ่ายปุถุชนนั้นเห็นจริงบ้างแต่เล็กน้อย ไม่เห็นความจริงแจ้งประจักษ์เหมือนอย่างพระอริยเจ้าทั้งปวง พวกปุถุชนเคยเห็นกลับไปว่า เกิดแล้วตาย ๆ แล้วเกิดก็ดี ไม่เป็นทุกข์อะไรนัก บ้างก็ว่าเจ็บก็เจ็บ สนุกก็สนุก ทุกข์ก็ทุกข์ สุขก็สุข จะกลัวทุกข์ทำไม

บ้างว่าถ้าตายแล้วเกิดใหม่ ได้เกิดที่ดี ๆ เป็นท้าวพระยามหาเศรษฐีมั่งมีทรัพย์สมบัติมากมายแล้ว ก็หากลัวทุกข์อะไรไม่ ขอแต่อย่าให้ยากจนเท่านั้น

บ้างว่าถ้าตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ได้เสวยทิพยสมบัติ มีนางฟ้านับพันแวดล้อมเป็นบริวาร เป็นสุขสำราญชื่นอกชื่นใจดังนั้นแล้ว ถึงจะตายบ่อย ๆ ก็ไม่กลัวทุกข์กลัวร้อนอะไร

บ้างก็ว่า ถ้าไปอมตมหานิพพาน ไปนอนเป็นสุขอยู่นมนานแต่ผู้เดียว ไม่มีคู่เคียงเรียงหมอนจะนอนด้วยแล้วเขาก็ไม่อยากจะไป เขาเห็นว่าอยู่เพียงเมืองมนุษย์กับเมืองสวรรค์เท่านั้นดีกว่า เขาหาอยากไปหาสุขในนิพพานไม่ พวกปุถุชนที่เป็นโลกียชนย่อมเห็นไปดังนี้

นี่แลการฟังเทศน์อริยสัจ จะให้รู้ความจริง แลเห็นธรรมที่ดับทุกข์เป็นสุขจริงของพระอริยเจ้าทั้ง 4 อย่างนั้นก็ควรฟังเทศน์เรื่อง 12 นักษัตรเสียก่อน จะได้เห็นว่า วัน คืน เดือน ปี ซึ่งเป็นอายุของเราย่อมล่วงไปทุกวันทุกเวลา ประเดี๋ยวก็เกิด ประเดี๋ยวก็แก่ ประเดี๋ยวก็เจ็บ ประเดี๋ยวก็ตาย เราเวียนวนทนทุกข์อยู่ด้วยความลำบาก 4 อย่างนี้แลไม่รู้สิ้นรู้สุด

เมื่อเราสลดใจเบื่อหน่ายต่อความเกิดแก่เจ็บตายในโลกแล้ว เราก็ควรรีบเร่งก่อสร้างบุญกุศลจนกว่าจะได้มีบารมีแก่กล้า จะได้ความสุขในสวรรค์ แลความสุขในอมตมหานิพพานในภายหน้า ซึ่งไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสุขเที่ยงแท้ถาวรอย่างเดียว ไม่มีทุกข์มาเจือปนเลย

แลเรื่อง 12 นักษัตร คือ ดาวชื่อเดือน 12 ดาว แลดาวชื่อปี 12 ปี แลดาวชื่อวันทั้ง 7 วันนี้ เป็นที่นับอายุของเราไม่ให้ประมาท แลให้คิดพิจารณาเห็นความจริงในอริยสัจทั้ง 4 ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเราไว้ ให้รู้ตามนั้นทีเดียว

สาธุชนทั้งหลายผู้มาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่อง 12 นักษัตรกับอริยสัจ 4 ด้วยในเวลานี้ ไม่ควรจะโทมนัสเสียใจต่อผู้ไปนิมนต์ ควรจะชื่นชมโสมนัสต่อผู้รับใช้ไปนิมนต์อาตมภาพมาเทศน์ด้วย ถ้าไม่ได้อาศัยผู้นิมนต์เป็นต้นเป็นเหตุดังนี้แล้ว ที่ไหนจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง 12 นักษัตรเล่า ควรจะโมทนาสาธุการอวยพรแก่ผู้ไปนิมนต์จงมาก เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับสัปบุรุษทายกทั้งปวงได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง 12 นักษัตรกับอริยาสัจ 4 ของเจ้าประคุณสมเด็จฯแล้ว ต่างก็ชื่นชมยินดีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสบ้างก็ยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ไม่ใคร่จะวายยิ้มเลยแทบทุกคน ท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์จึงว่า ข้าขอบใจเจ้าคนไปนิมนต์ ขอให้เจ้าได้บุญมาก ๆ ด้วยกันเถิดฯ

เรื่องใบ้หวย

ก่อนที่จะเล่าเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ ใบ้หวย จะต้องย้อนไปกล่าวถึงเรื่องหวย ก.ข. ที่มีขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทรนี้ ให้ผู้อ่านทราบความเป็นเค้าเงื่อนเสียก่อน เมื่ออ่านเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จฯใบ้หวย จึงจะเข้าใจได้ตระหนัก[1]

มูลเหตุที่จะตั้งอากรหวยขึ้นในเมืองไทยนั้น มีใน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้ดังนี้ว่า เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. 2374) น้ำมาก เมื่อปี มะโรง (พ.ศ. 2375) น้ำน้อยข้าวแพง ต้องซื้อข้าวต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อข้าวกิน ต้องมารับจ้างทำงานคิดเอาข้าวเป็นค่าแรง

1. ความที่กล่าวต่อไปนี้ คัดจากตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยแลเลิกหวย พระนิพนธ์สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ คัดมาลงไว้เฉพาะบางตอน

เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจนจีนผูกปี้ก็ไม่มีเงินจะให้ ต้องเข้ามารับทำงานในกรุงฯ จึงทรงพระราชดำริแคลงไปว่า เงินตราบัว เงินตราครุฑ เงินตราปราสาท (คือเงินบาทพดด้วงที่ทำเมื่อในรัชกาลที่ 1–2—3) ได้ทำใช้ออกไปก็มาก หายไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อฝิ่นมาเก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับฝิ่นเผาฝิ่นเสียเป็นอันมาก ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา แลจีนหงพระศรีชัยบาล (ตำแหน่งเป็นนายอากรสุรา เรียกกันว่าเจ๊สัวหง) จึงกราบทูลว่าเงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มากไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนี้ที่เมืองจีนตั้งหวยขึ้นจึงมีเงินมา จึงโปรดฯ ให้จีนหงตั้งหวยขึ้น"[1] ดังนี้ แลมีในจดหมายเหตุอีกแห่ง 1 (นายกล่ำกล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวกำเนิดหวย) ว่าเจ๊สัวหงแรกออกหวยเมื่อเดือนยี่ ปีมะแม ก็ต้องกระแส พระราชนิพนธ์ จึงยุติได้เป็นแน่ว่า การเล่นหวยแรกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีมะแม จุลศักราช 1197 ตรงกับ พ.ศ. 2378

เมื่อแรกเจ๊สัวหงทำอากรนั้น โรงหวยตั้งอยู่ในกำแพงเมืองใกล้สะพานหัน (ภายหลังย้ายโรงหวยมาตั้งอยู่ริมสะพานข้ามคลองหลอดเหนือประตูสามยอด) ออกหวยเวลาเช้าวันละครั้ง ต่อมาไม่ช้าพระศรีวิโรจน์ดิศ เห็นเจ๊สัวหงมีกำไร จึงกราบบังคมทูลขอตั้งโรงหวยอีกโรง 1 อยู่บางลำภู (บน) ออกหวยเวลาค่ำวันละครั้งหวยจึงมีเป็น 2 โรง เรียกกันว่าโรงเช้าโรง 1 โรงค่ำโรง 1 ต่อมาหวยโรงพระศรีวิโรจน์ทำการไม่เรียบร้อย ที่สุดอากรหวยจึงไปรวมอยู่ที่โรงเจ๊สัวหงแห่งเดียว เป็นต้นเหตุที่จะออกหวยเป็น 2 เวลา และคงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่า หวยโรงเช้าเวลา 1 หวยโรงค่ำเวลา 1 มาจนกระทั่งเลิกอากรหวย[2]

เมื่อแรกจะเกิดหวยขึ้นในเมืองจีน มีผู้เอาชื่อคนมาตั้งเป็นตัวหวย 34 ตัว ครั้นต่อมามีผู้คิดเพิ่มเติมหวยขึ้นอีก 2 ตัว เมื่อแรกห้วยมีเข้ามาในเมืองไทย จึงมีจำนวนหวยเป็น 36 ตัวด้วยกัน และหวย 36 ตัวนั้น ในเมืองจีนเขาเรียกตามชื่อคนที่สมมติเอามาเป็นตัวหวย ที่โรงหวยทำเป็นฉากเขียนเครื่องหมายไว้หลายอย่าง เพื่อจะให้คนแทงรู้จักหัวหวย คือ

---

1. ผู้ที่ได้เป็นนายอากรหวย มีบรรดาศักดิ์เป็นที่ขุนบานเบิกบุรีรัตน์ คนทั้งหลายจึงพากันเรียกนายอากรหวยว่า "ขุนบาล" เหมือนเรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์" ฉะนั้น

2. อากรหวย ก.ข. แรกตั้งขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีมะแม พ.ศ. 2378 เลิกในรัชกาลที่ 6 เมื่อวันที่ 1 เมษายน ปีมะโรง พ.ศ. 2459 ประมวลเวลาอายุของอากรหวย ก.ข. ตั้งแต่เกิดขึ้นในเมืองไทยจนกระทั่งเลิกลับดับสูญ พอได้ 81 ปี

เขียนภาพรูปคนซึ่งสมมติเป็นตัวหวยอย่าง 1

เขียนหนังสือจีนกำกับรูปภาพ บอกชื่อคนที่เป็นตัวหวยอย่าง 1

เขียนรูปสัตว์อันสมมติว่า เป็นชาติก่อนของคนที่เป็นตัวหวย กำกับไว้ให้เป็นที่สังเกตด้วยอีกอย่าง 1

แต่เมื่อเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองไทย ไทยอ่านหนังสือจีนไม่ออกและพูดจีนไม่ได้ เห็นแต่ฉากรูปหวยก็รู้ไม่ได้ว่าเป็นตัวไหน ๆ เจ๊สัวหงจึงคิดอ่านเอาตัวอักษรไทยเข้าหมายกำกับ เพื่อให้ไทยรู้จักตัวหวย ดังนี้ คือ

อักษร ก หมายตัวอุปราช ชื่อสามหวย ชาติเป็นชะนี

อักษร ข หมายตัวนายทหาร ชื่อง่วยโป๊ ชาติเป็นเต่า

อักษร ฃ หมายตัวขุนนางผู้ใหญ่ที่จอหงวน ชื่อเจียมกวย ชาติเป็นปลา

อักษร ค หมายตัวผู้หญิงชาวตลาด 2 คน ชื่อหะตั๋ง ชาติเป็นหอยแครง

อักษร ฅ หมายถึงตัวภรรยาเจ้าเมือง ชื่อเม่งจู ชาติเป็นปลาตะเพียน

อักษร ฆ หมายตัวหลวงจีน ชื่อยิดซัว ชาติเป็นไก่

อักษร ง หมายตัวนายทหารโจร ชื่อจีเกา ชาติเป็นสิงโต

อักษร จ หมายตัวนางชี ชื่ออันสือ ชาติเป็นแมวป่า

อักษร ฉ หมายตัวคนฆ่าหมูขาย ชื่อจีติด ชาติเป็นแมวลาย

อักษร ช หมายตัวพลเมือง ชื่อฮกซุน ชาติเป็นสุนัข

อักษร ซ หมายตัวคนโซ ชื่อแชหงวน ชาติเป็นไก่

อักษร ฌ หมายตัวขุนนาง ชื่อฮวยกัว ชาติเป็นไก่ฟ้า

อักษร ญ หมายตัวคนใช้ของเจ้าเมือง ชื่อย่องเซ็ง ชาติเป็นห่าน

อักษร ด หมายตัวหลวงจีนเป็นที่ปรึกษา ชื่อกวางเหม็ง ชาติเป็นม้า

อักษร ต หมายตัวคนแจวเรือจ้าง ชื่อบี๊ดติด ชาติเป็นหมู

อักษร ถ หมายตัวขุนนาง ชื่อพันกุ้ย ชาติเป็นหอยสังข์

อักษร ท หมายตัวนางงาม ชื่อเซี่ยงเจียว ชาติเป็นนกอีแอ่น

อักษร ธ หมายตัวเจ้าเมือง ชื่อไท้เผ็ง ชาติเป็นมังกร

อักษร น หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนสิน ชาติเป็นปู

อักษร บ หมายตัวหลวงจีน ชื่อแจหลี ชาติเป็นตะพาบน้ำ

อักษร ป หมายตัวพลเมือง ชื่อกังสือ ชาติเป็นงู

อักษร ผ หมายตัวคนตกเบ็ด ชื่ออิวหลี ชาติเป็นเหยี่ยว

อักษร ฝ หมายตัวคนโซ ชื่อง่วนกุ้ย ชาติเป็นกุ้งฝอย

อักษร พ หมายตัวคนโซ ชื่อกิดปึ้น ชาติเป็นแกะ

อักษร ฟ หมายตัวลูกเขยเจ้าเมือง ชื่อเกากัว ชาติเป็นกา

อักษร ภ หมายตัวโจรที่เป็นแม่ทัพ ชื่อคุนซัว ชาติเป็นเสือ

อักษร ม หมายตัวขุนนางนายทหาร ชื่อหันหุน ชาติเป็นควาย

อักษร ย หมายตัวขุนนาง ชื่อฮ่องชุน ชาติเป็นนกยูง

อักษร ร หมายตัวน้องสาวเจ้าเมือง ชื่อกินเง็ก ชาติเป็นผีเสื้อ

อักษร ล หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนเหลียง ชาติเป็นปลาไหล

อักษร ว หมายตัวหลวงจีน ชื่อแชหุน ชาติเป็นนกกระสา

อักษร ส หมายตัวขุนนาง ชื่อฮะไฮ้ ชาติเป็นกบ

อักษร ห หมายตัวคนขายถ่าน ชื่อบ้องหลิม ชาติเป็นผึ้ง

อักษร ฬ หมายตัวคนโซ ชื่อง่วนกิด ชาติเป็นเนื้อทราย

อักษร อ หมายตัวนักเรียน ชื่อบ้วนกิม ชาติเป็นงูดิน

อักษร ฮ หมายตัวขุนนางนายทหารรักษาด่าน ชื่อเจี๊ยสูน ชาติเป็นหมูป่า

เพราะเหตุที่อาศัยอักษรไทยเข้ากำกับดังนี้ รัฐบาลจึงเรียกว่า "อากรหวย ก.ข." และพวกไทยที่เล่นหวย จึงมักเรียกตัวหวยด้วยชื่ออักษรและชื่อจีนกำกับกัน ดังเช่นว่า "กอสามหวย ข้อง่วยโป๊ สอฮะไฮ้" เป็นต้น บางตัวก็เอาคำไทยใช้แทนชื่อจีน เช่นว่า "จอหลวงชี ฉอขายหมู ตอเรือจ้าง" บางตัวก็เอาภาษาไทยเข้าแทนทีเดียว ดังเช่น "ผอผี ฝอฝน ฟไฟ" ฉะนี้ก็มี แต่ส่วนจีนถึงจีนในเมืองนี้เขาเรียกชื่อตัวหวยแต่ตามภาษาจีนว่า "สามหวย และ ง่วยโป๊" เป็นต้น หาได้เรียกตัวอักษรไทยด้วยไม่

อนึ่งเมื่อแรกเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองนี้ เล่นเต็มตามแบบจีนคือในหวย 36 ตัวนั้น ถ้าออกตัวใดแล้วต้องเว้นหวยตัวนั้นและตัวอื่นที่มีชื่อพ้องกันเสีย 3 วัน จึงจะเอากลับมาออกได้อีก จะยกตัวอย่างดังออกตัว บ. แจหลีแล้ว ต้องเว้นตัว บ. แจหลี ตัว ผ. อิวหลี จะออกภายใน 3 วัน ไม่ได้ ฉะนี้เป็นต้น เล่ากันว่าเมื่อหวยยังมี 2 โรง เจ๊สัวหงออกตัว ง. จีกา มีคนแทงไม่ยอมให้เงิน ทำนองจะหาว่าเป็นตัวพ้องกับ ฟ. เกากัว หรือ ฉ จีดิดที่ได้ออกแล้วหรืออย่างไรอย่างหนึ่ง เกิดวิวาทถึงจะตีรันฟันแทงกันครั้ง 1 ฝ่ายข้างโรงพระศรีวิโรจน์ก็เกิดเหตุด้วยเรื่องออกตัว ธ. ไท้เผ็งครั้ง 1 แต่จะเป็นเหตุอย่างไรหาปรากฏไม่ ถึงรัฐบาลต้องว่ากล่าวจึงตกลงลดตัวหวยเสีย 2 ตัว คงให้มีแต่ 34 ตัว แต่ยอมให้ออกติดต่อกันได้ ไม่ต้องเว้น 3 วันตามแบบจีน จึงได้ยกตัว ง. จีเกา และตัว ธ ไท้เผ็ง อันเป็นตัวเกิดความเสีย ไม่ได้ออกแต่นั้นมา [1]

ข้อใหญ่ใจความอันสำคัญของคนแทงหวย ก็คือที่จะคิดให้ถูกว่าหวยจะออกตัวใด แล้วดักแทงหวยตัวนั้น การเลือกตัวหวยที่จะแทงนี้เรียกว่าหาหวยดี มีวิธีของนักเล่นหวยหลายอย่าง บางคนก็คิดเดาใจขุนบาลว่าจะออกหวยตัวใดตามตำราการพนันที่เรียกว่าคิดโสฬส บางทีก็สืบถามตรวจตราหาเค้าเงื่อนว่าขุนบาลจะออกหวยตัวไหนในวันหนึ่งวันใด มีวิธีหลายอย่างเหมือนกัน เบื้องต้นก็คือพยายามที่จะถามตัวขุนบาลเอง ขุนบาลถูกถามรำคาญจึงจ้างคนคิดใบ้หวยลวงบอกไว้ที่หน้าโรงหวยทุกวัน[2] แต่บางคราวขุนบาลถูกผู้ที่อยู่ใกล้ชิดอ้อนวอนถามบอกใบ้ให้จริง ๆ เขาแทงถูกก็มีบ้าง ยังพวกที่หาหวยดีโดยทางวิทยาคม เช่นบนบานขอหวยต่อวัตถุ และบุคคลที่นับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ก็มี แม้ที่สุดจนพระพุทธรูปหรือต้นไม้ก็มีคนไปอธิษฐาน ขัดถูรอยตัวหวยเผื่อจะผุดโผล่มาให้บ้าง ยังมีการขอหวยดีโดยวิธีอื่น ๆ อีกจะงดไว้ จะยกตัวอย่างแต่ที่ขอต่อบุคคล และไม่กล่าวถึงพวกอสัจอลัชชีที่ให้หวยเขาโดยมิจฉาชีพ บางทีคนดี ๆ เช่นพระสงฆ์ซึ่งคนทั้งหลายนับถือคุณวุฒิถ้าองค์ไหนชอบประพฤติแปลก ๆ ก็มักมีคนเลยเข้าใจไปว่าท่านใบ้หวยให้เป็นทาน ดังเช่นเจ้า-ประคุณสมเด็จ ฯ ท่านมักชอบประพฤติแปลก ๆ เมื่อพวกนักเลงหวยเห็นท่านประพฤติแปลก ๆ อย่างนั้น ก็จับเลศนัยมาคิดแทงหวยถูกกันเนือง ๆ จึงเกิดเลื่องลือว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ใบ้หวย

---

1. หวยครั้งเจ๊สัวหงนั้น กำหนดให้แทงได้ตัวละบาทเป็นอย่างมาก ใครแทงถูกก็เอาโพยไปขึ้นเอาเงินที่เสมียนใช้ให้ 30 ต่อ แต่ไม่คืนทุนเดิมให้ เพราะฉะนั้นผู้ที่ถูกคงได้แต่ 29 ต่อ

2. กล่าวกันว่า อาจารย์หวยเมื่อจะบอกหวยให้ผู้ใด ต้องบอกใบ้ให้ผู้นั้นคิดเอาเอง ว่าถ้าบอกให้ตรง ๆ วิชานั้นจะเสื่อมความขลัง

แม่นด้วยประการฉะนี้ อันเรื่องเกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ใบ้หวยนั้น ได้ฟังเล่ากันมาหลายเรื่อง จะเขียนลงไว้แต่บางเรื่อง ดังต่อไปนี้

เรื่อง 1 ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้จัดสิ่งของเครื่องกฐินแล้วลงเรือแจวขึ้นไป ว่าจะไปทอดกฐินที่วัดแขวง จังหวัดอ่างทอง ไปจอดพักนอนอยู่ ณ ที่แห่ง 1 ขะโมยขึ้นลักเอาเครื่องกฐินนั้นไปหมด ท่านตื่นขึ้นแล้วดีใจเลยให้กลับล่องมา ใครถามท่านว่าทอดกฐินแล้วหรืออย่างไร ท่านตอบว่า "ฉันได้บริจาคแล้ว ฉันขอแบ่งส่วนบุญให้นะจ๊ะ" ครั้นมาถึงบ้านบางตะนาวศรี แขวงจังหวัดนนทบุรี ท่านได้ซื้อหม้อบรรทุกเต็มเรือมา ใครถามท่านว่าซื้อไปทำไม ท่านตอบว่า "เอาไปแจกชาวบางกอกเขาจ้ะ" แล้วก็แจกหม้อนั้นเรื่อยไป เข้าคลองบางลำภูออกคลองสะพานหัน แล้วแจวขึ้นไปจนถึงวัดระฆัง ฯ เขาว่าวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ม. หันหุนเชิด (คือออกตัว ม. ทั้งเช้าค่ำ)

เรื่อง 1 ว่า เขาอาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเป็นอุปัชฌาย์บวชนาคที่วัดสาม-ปลื้ม (วัดจักรวรรดิ ฯ) ว่านาคนั้นชื่อกรุด โยมบิดาเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (อยู่)[1] วัดสระเกศ ถึงเวลาท่านก็ข้ามไป เขาเอาคานหามมารับท่านที่ท่า ท่านขึ้นคานหามมีคนกั้นสัปทนถวายไปตามทาง เวลานั้นเผอิญมีลมพัดแรง พัดเอาสัปทนที่กั้นหมุนไป ท่านก็ทำหมุนไปบนคานหามตามสัปทนนั้น ท่านจะบอกใบ้หวยหรืออย่างไรไม่มีใครทราบ ว่าในวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ม. หันหุนด้วย

เรื่อง 1 ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มาที่วัดมหาธาตุ ฯ ด้วยธุระ มีพระองค์ 1 ไปคอยอยู่ที่ประตูวัดทางที่ท่านจะออก พอท่านออกไปถึง พระองค์นั้นก็กราบเรียนว่า "กระผมจะมาขอหวยหลวงพ่อ เขาลือกันว่าหลวงพ่อให้หวยแม่น" ท่านตอบว่า "จะมายอฉันเลยจ้ะ" แล้วท่านก็หลีกไป เขาว่าวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ย. ฮ่องชุน และตัว จ. อันสือ แต่พระองค์นั้นก็ไม่ถูก

เรื่อง 1 ว่า มีเด็กหญิงรุ่นสาวคน 1 พายเรือเข้าไปขายขนมจีนในคลองวัดระฆัง ฯ (กุฏิเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ อยู่ริมคลองนั้น) ท่านได้ให้ศิษย์ซื้อขนมจีนมาฉัน 2 จาน เสร็จแล้วจะชำระเงิน เด็กหญิงนั้นบอกว่า "หนูไม่รับเงิน หนูถวายหลวงปู่ค่ะ" ท่านว่า "ขนมจีน 2 จานน่ะแม่หนู" แม้เด็กหญิงนั้นจะกล่าวอย่างไร ๆ ท่านก็ยังพูดย้ำอยู่ว่า "2 จานน่ะแม่หนูๆ" จนเด็กหญิงนั้นพายเรือเลยกุฏิไปแล้ว ท่านก็ยังร้องบอกไปดังนั้นอีก เมื่อกลับถึงบ้านเด็กนั้นได้เล่าเรื่องให้

---

1. ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ 4 พฤษภาคม 2506 สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2508 พระชนมายุ 91 พรรษา

บิดามารดาฟัง ฝ่ายบิดามารดาจะคิดกันอย่างไรไม่ทราบได้แทงหวยตัว จ. อันสือ ทั้งเช้าค่ำก็ถูก ว่าได้เงินหลายร้อยบาท

เรื่อง 1 ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ที่วัดบางปะกอก จังหวัดธนบุรี โดยเรือเก๋ง ก่อนที่ท่านจะไปเทศน์นั้น หวยได้ออกตัว ฆ. ยิดซัว และตัว พ. กิดปั๋น มาแล้วขากลับพอมาถึงปากคลองบางกอกใหญ่ ท่านได้ออกมายืนที่หน้าเก๋งเรือ มือหนึ่งถือพานหมาก (ทองเหลือง) อีกมือหนึ่งเอาสากตำหมากเคาะพานนั้น พร้อมกับร้องบอกว่า "ฉันกลับมาแล้วจ้ะ ๆ" ตลอดทางจนถึงวัดระฆัง ฯ ในวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ฆ. ยิดซัว กับตัว พ. กิดปั๋นซ้ำอีก

เรื่อง 1 ว่า ในปีหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้แต่งวัดรับเสด็จกฐิน เอาตุ๊กตากระดาษที่เขาทำเป็นรูปช้างมาตั้งเรียงรายตามกำแพงแก้วพระอุโบสถ พวกนักเลงหวยที่ไปในกระบวนพระกฐินนั้น เอาช้างเป็นนิมิตแทงตัว ฉ ช ฌ ในวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ฌ. ฮวยกัว ว่ามีคนถูกกันมาก

เรื่อง 1 ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ข้ามฟากไปฝั่งพระนครด้วยกิจธุระอย่างหนึ่ง พบชายหญิง 2 คนผัวเมียนั่งอยู่ในเรือ ซึ่งบรรทุกแตงโมเต็มลำจอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวงทั้ง 2 คนนั้นมีอาการส่อว่ามีความทุกข์ใจอย่างใดอย่างหนึ่งถามได้ความว่า บรรทุกแตงโมมาขายหลายวันแล้วก็ยังขายไม่ได้ เป็นทุกข์กลัวจะขาดทุน ท่านจึงรับซื้อแตงโมนั้นทั้งหมด เมื่อให้ศิษย์ชำระเงินแล้ว ท่านได้บอกคืนแตงโมให้เป็นสิทธิ์แก่ชายหญิงนั้นแล้วหลีกไป ข่าวเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ซื้อแตงโมได้แพร่สะพัดไปโดยรวดเร็วราวกับไฟไหม้ป่า ว่าพวกนักเลงหวยถือเอาแตงโมเป็นนิมิตแทงตัว ม. หุนหันก็ถูก

เรื่อง 1 ว่า มีชายคน 1 อยากแทงหวย จะไปขอกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็เกรงท่าน จึงให้บุตรชายอายุราว 7–8 ขวบไปขอ พอเด็กนั้นบอกขอหวย ท่านก็ทำหน้าตาถมึงทึง จนเด็กนั้นตกใจกลัว กลับไปเล่าให้บิดาฟังว่าท่านไม่ให้หวย แต่ท่านทำหน้าเหมือนยักษ์ เขาว่าบิดาเด็กนั้นได้แทงหวยตัว ย. ฮ่องชุนก็ถูกรวยมาก

เรื่อง 1 ว่า หลวงสวัสดิ์นคเรศ (กล่อม จันทนบุบผา) เล่าว่า เมื่อเป็นเด็กอยู่วัดระฆัง ฯ วันหนึ่งไปเล่นกับเพื่อนเด็ก ๆ ที่ในลานโบสถ์ ได้เห็นเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มือถือย่ามใบเล็ก อีกมือหนึ่งถือย่ามใบใหญ่ลากไปรอบๆโบสถ์ ทั้งตัวหลวงสวัสดิ์ ฯ และเด็กอื่นๆต่างเห็นแปลก

และขบขัน ได้ไปบอกเล่าให้ใครต่อใครอีกหลายคนฟัง ในวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ย. ย่องเซ็ง และตัว ย. ฮ่องชุน ว่ามีคนถูกกันหลายคน

อีกเรื่อง 1 ว่า นางพุก สวัสดิ์นคเรศ เล่าว่า เมื่อยังเป็นเด็กไว้จุก อายุอยู่ในราว 12 ขวบ ได้ไปกับมารดาในงานฉลองศาลาพึ่งธรรมที่ในตรอกเจ๊สัวเนียม (ตรอกอิศรานุภาพ) เจ้าประคุณสมเด็จฯไปเทศในงานนั้นด้วย แต่ก่อนจะเทศน์ เจ้าภาพได้ถวายไตรให้ครองไตร 1 ขณะที่กำลังครองไตรนั้น มีหลายคนได้เห็นท่านคาดเชือกปอแทนรัดประคดเอว ต่างรู้สึกนึกขบขันที่เข้าใจว่าท่านใบ้หวยให้ก็มี ในวันรุ่งขึ้นหวยออกตัว ป. กังสือ แต่จะมีใครถูกบ้างหาทราบไม่

เรื่องพยากรณ์

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ศึกษาวิชาโหราศาสตร์ต่อผู้ใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าท่านรอบรู้ชำนาญในศาสตร์นี้ดังจะเห็นได้ในเรื่องเทศน์ 12 นักษัตร ที่ท่านอธิบายลักษณะการจัดแบ่งดวงดาวเป็นชื่อวันเดือนปี ตามตำราโหราศาสตร์โดยละเอียดแจ่มแจ้ง แต่ดูเหมือนท่านจะไม่ใช้ตำรานี้พยากรณ์ กล่าวกันว่า เมื่อมีผู้มาขอให้พยากรณ์ท่านไม่ใช้วิธีผูกดวงชาตา เพียงแต่ท่านนั่งนิ่งอยู่สักประเดี๋ยวท่านก็พยากรณ์ ว่าท่านใช้วิธีการทางญาณศาสตร์ (คือหยั่งรู้เหตุการณ์ด้วยญาณทัศนะ) ดังที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "ดูทางใน"[1] ว่าท่านพยากรณ์แม่นยำมีชื่อเสียงเลื่องลือกันมากในสมัยนั้น มีผู้จดจำเรื่องราวที่ท่านพยากรณ์มาเล่ากันหลายเรื่อง ที่นับเป็นเรื่องสำคัญ คือเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เรื่องเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายของข้าราชการในรัชกาลที่ 5 และเรื่องเกี่ยวกับการเมือง ดังจะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

ความปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่าในปีมะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ. 1230 (พ.ศ. 2411) จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ ณ วันอังคารขึ้นค่ำ 1 เดือน 10 และทางโคจรของดวงอาทิตย์ จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงโปรดฯให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวง

1. ว่ากันว่า ผู้ที่ขาดความชำนาญทางญาณศาสตร์ จะเป็นนักพยากรณ์ที่ดีเด่นไม่ได้

ที่ตำบลหว้ากอนั้น เล่ากันว่า ก่อนที่จะเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงนั้น พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณทราบว่าพระชาตาจะถึงฆาตในปีนั้นด้วย[1] วันหนึ่งจึงมีพระราชดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จฯ ณ ที่รโหฐานว่า พระองค์จะเสด็จกลับมาสวรรคตที่กรุงเทพฯ) ทันหรือไม่ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถวายพระพรว่า เสด็จกลับทัน ครั้นถึง ณ วันศุกร์เดือน 9 แรม 4 ค่ำ จึงเสด็จทรงเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดชออกจากกรุงเทพฯ ประทับแรมอยู่ที่หว้ากอ 9 วัน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯเมื่อวันศุกร์ เดือน 10 ขึ้น 4 ค่ำ ต่อมาอีก 5วันถึงวันพุธ เดือน 10 ขึ้น 9 ค่ำ ก็เริ่มมีพระอาการประชวรไข้จับ ทรงประชวรอยู่ 37 วันเสด็จสวรรคตเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน 11 ขึ้น 15 ค่ำ เวลา 3 ทุ่ม[2]

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2413 พระบาทสมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกฐินที่วัดระฆังฯ เจ้าประคุณสมเด็จฯเอาผ้าพันเท้าทั้งสองลงรับผ้าพระกฐิน มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ทำดังนั้น ท่านถวายพระพรพยากรณ์ว่า ปีหน้าก็จะต้องเป็นอย่างนี้ (คือข้าราชการจะต้องสวมถุงเท้ารองเท้า) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯทรงแย้มพระโอษฐ์ ไม่ตรัสว่ากระไร ครั้นถึงเดือน 4 ในปีมะเมียนั้น ได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งพิทยัมรณยุทธ์ไปประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองบะตาเวีย และเมืองสมารัง กล่าวไว้ในจดหมายเหตุว่า เสด็จออกจากกรุงเทพฯเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน 4 แรม 4 ค่ำ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯเมื่อวันเสาร์ เดือน 5 แรม 11 ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น 37 วัน เมื่อเสด็จกลับมาแล้ว ก็เริ่มทรงจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมในราชสำนักหลายอย่าง จะกล่าวเฉพาะแต่อย่างหนึ่ง คือโปรดฯ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง เวลาเสด็จเที่ยวประพาส ก็โปรดฯ

---

1. ความที่กล่าวข้อนี้มีหลักฐานประกอบ ด้วยปรากฏในจดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระนิพนธ์สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตอนหนึ่งว่า "ตั้งแต่พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวรครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร" อีกตอนหนึ่งว่า "ครั้น ณ วันพุธ เดือน 11 ขึ้น 14 ค่ำ โปรดฯให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ์) เชิญพระกระแสไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯกรมขุนพินิตประชานาถ (คือพระบาทสมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นประชวรไข้และเกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ) ว่าถ้าพระอาการประชวรค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ให้เสด็จเสียก่อนวันขึ้น 15 ค่ำ ถ้ารอไปถึงวันแรม 1 ก็จะได้แต่สรงพระบรมศพไม่ทันได้สั่งเสียอันใด" ดังนี้

2. ในจดหมายเหตุโหรของจมื่นก่งศิลป์ (หรุ่น) ว่า เสด็จสวรรคตเวลา 2 ทุ่ม 9 บาท (คือเวลา 20.54น.)

ให้แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าเสื้อเบิดคอและยืนเผ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมาถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนี้ดูก็เป็นการเล็กน้อยแต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาด ถึงจมื่นก่งศิลป์ (หรุ่น) เขียนลงในจดหมายเหตุใน "ปูมโหร" เมื่อวันเสาร์เดือน 7 ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะแม (พ.ศ. 2414) ว่า "ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก" และปรากฏในจดหมายเหตุของหมอบรัดเลว่า "วันที่ 1 กรกฎาคม (ตรงกับวันเสาร์เดือน 8 ขึ้น 14 ค่ำ ปีมะแม) พ.ศ. 2414 ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเป็นอย่างใหม่ (คือสวมถุงเท้ารองเท้าเข้าเผ้าฯ และยืนเผ้าฯ เวลาเสด็จออกไปรเวต" ดังนี้

เรื่องพยากรณ์เกี่ยวกับบ้านเมืองนั้น เรียกกันว่า "พยากรณ์สมเด็จ" มี 10 ข้อคือ

1. มหากาฬ
2. พาลยักษ์
3. รักมิตร (รักบัณฑิต)
4. สนิทธรรม
5. จำแขนขาด
6. ราษฎร์โจร
7. ชนร้องทุกข์
8. ยุคทมิฬ
9. ถึนตาขาว
10. ชาว (สิ) วิไลซ์[1]

เหตุที่จะพบพยากรณ์สมเด็จนั้น ว่าเมื่อปีวอก พ.ศ. 2415 เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงมรณภาพเวลาเที่ยงคืน ครั้นวันรุ่งขึ้นนายอาญาราช (อิ่ม) บิดาพระยาอารักษ์นัฏกาภรณ์ (ผล ผลวัฒนะ) ซึ่งเป็นศิษย์ต้นกุฏิได้ช่วยขนย้ายสิ่งของและทำความสะอาดเพื่อจัดที่ประดิษฐานศพ ไปพบพยากรณ์สมเด็จจดลงไว้ในเศษกระดาษ อยู่ใต้ที่นอนเจ้าประคุณสมเด็จฯจึงเก็บรักษาไว้ ภายหลังได้บอกให้ผู้หลักผู้ใหญ่ทราบ มีหลายคนได้พิเคราะห์ดูเหตุการณ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับบ้าน

---

1. กล่าวกันว่า พยากรณ์สมเด็จข้อ 1-2 เป็นของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังฯ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์ (สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 1 เมื่อปีขาล พ.ศ. 2337) นอกนั้นเป็นของเจ้าประคุณสมเด็จฯ

เมืองในสมัยรัตนโกสินทรที่เกิดขึ้นในรัชกาลหนึ่ง ๆ เห็นว่าถูกต้องตรงกับคำพยากรณ์ จึงได้จดจำบอกเล่ากันต่อ ๆ มาดังนี้ พยากรณ์สมเด็จนี้ โหรแฉล้ม เลี่ยมเพ็ชรรัตน์ นักพยากรณ์นามอุโฆษได้เขียนคำอธิบายลงไว้ในหนังสือชื่อ "เคล็ดลับโหราศาสตร์" พิมพ์เมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2489 ผู้ประสงค์จะทราบความพิสดาร จงค้นหาหนังสือนั้นอ่านเถิด ในที่นี้จะคัดมาลงไว้เฉพาะในรัชกาลที่ 1 พอเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้

"ในรัชกาลที่ 1 ได้ทรงปราบดาภิเษก เกี่ยวแก่ปราบพรรคพวกของกษัตริย์เดิมเกือบ 82 ครัวเรือน และทำสงครามกับพม่าหลายครั้ง (ปรากฏในเรื่องไทยรบพม่าว่าไทยกับพม่าทำศึกสงครามกันเมื่อในรัชกาลที่ 1 รวม 7 ครั้ง) และตีเมืองทวายเป็นต้น จำต้องประกาศกฎสำคัญ เช่น กฎปราบกบฏ กฎมนเฑียรบาล และกฎอัยการศึก พร้อมด้วยเหตุการณ์หลายอย่างเป็นที่น่าหวาดเสียวเกรงกลัวมาก จึงเรียกยุคนี้ว่า 'ยุคทมิฬ' แล"

เรื่องเกี่ยวกับการพยากรณ์ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ยังมีต่อไป พระอาจารย์เทศ วัดชนะสงคราม เล่าว่า คราวหนึ่งท่านเกิดพ้องหมองใจกับเจ้าคุณพระอุดมญาณ[1] เจ้าอาวาส มีความร้อนใจอยากจะหาที่สบาย คิดว่าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านเถิด บางทีท่านจะให้โอวาทในการที่จะทำตนให้สบายได้ คิดแล้วก็ข้ามไปวัดระฆัง ฯ ท่านถามว่ามีธุระอะไรจ๊ะ พระอาจารย์เทศกราบเรียนว่า หมู่นี้เกล้ากระผมไม่ใคร่จะสบายเลย จะทำอย่างไรจึงจะได้ความสบายบ้าง ท่านตอบว่า อ้อ อยากจะสบายก็ให้ทำเหมือนดังหมาซิจ๊ะ ธรรมดาหมาเมื่อกัดกันขึ้นแล้ว ถ้าตัวหนึ่งทำแพ้แล้วนอนหงายเสีย เจ้าตัวชนะก็ขึ้นคร่อมอยู่ข้างบนแล้วคำรามทำอำนาจ เจ้าตัวข้างล่างนั้นบางทีมันแหนบกัดเอาได้บ้างเสียอีก ไปทำดังนั้นซิจ๊ะ[2] พระอาจารย์เทศว่า น่าอัศจรรย์นักหนา ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านมีญาณพิเศษล่วงรู้ได้ว่า เรามีเรื่องทะเลาะวิวาทกัน

นายแจ่ม แจ่มใส บ้านช่างหล่อ ธนบุรี เล่าว่า เมื่อเยาว์วัยได้เป็นศิษย์อยู่กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ร่วมกับนายจ่าง พี่ชาย (ซึ่งภายหลังได้เป็นที่ขุนธารกำนัล) ตามปรกติทั้ง 2 คน

---

1. พระอุดมญาณ ชื่อ ศรี เป็นเชื้อรามัญ ในรัชกาลที่ 5 (ปีใดไม่ได้ความแน่) ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธาจารย์ ต่อมามีความผิดด้วยลงทัณฑกรรมพระปลัดวัดปรมัยยิกาวาส เกินความผิดต้องลดยศเป็นพระอุดมญาณอย่างเดิมคราว 1 ถึงปีชวด พ.ศ. 2431 จึงทรงตั้งกลับเป็นพระสุเมธาจารย์อีกต่อมา

2. ข้ออุปมาของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นี้ เห็นจะหมายความว่าให้ยอมแพ้เสียฝ่ายหนึ่ง เรื่องก็สงบใจสบาย ดังพระพุทธภาษิตบรรยายว่า "อกฺโกเธน ชิเน โกธํ พึงชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ"

ผลัดเปลี่ยนเวรกันนวดเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในเวลาค่ำเสมอ ขณะที่กำลังนวดอยู่นั้น เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านมักพูดว่า พรุ่งนี้หวยจะออกตัวนั้นตัวนี้ ทั้ง 2 คนนั้นสังเกตเห็นว่า หวยมักออกตรงตามที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ พูดเสมอ จึงไปบอกเล่าให้ญาติผู้ใหญ่ฟัง วันหนึ่งญาติ 2 คน ได้บอกนายแจ่ม (วันนั้นเป็นเวรนายแจ่ม) ว่า คืนวันนี้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ บอกว่าพรุ่งนี้หวยจะออกตัวใด ให้จดลงในเศษกระดาษแล้วทิ้งลอดล่องไป ตนจะไปคอยรับอยู่ที่ใต้ถุนกุฏิ แต่น่าประหลาดที่ในคืนวันนั้น เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นิ่งเฉยไม่พูดถึงเรื่องหวยเช่นเคยมา นายแจ่มจึงกราบเรียนถามว่า "หลวงพ่อพรุ่งนี้หวยจะออกตัวอะไรครับ ?" เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ตอบว่า "วันนี้ฉันบอกไม่ได้ เพราะฉันกลัวหวยของฉันจะลอดล่องจ้ะ" ญาตินายแจ่ม 2 คน ที่คอยอยู่ใต้ถุนกุฏิได้ยินดังนั้นเห็นขันกลั้นหัวเราะไม่ได้ ต่างพากันหัวเราะดังคิกคัก ๆ เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงชี้มือไปที่ล่องพร้อมกับพูดว่า "นั่นอย่างไรล่ะจ๊ะ" (ทั้งสองเรื่องที่กล่าวมานี้ส่อให้เห็นว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านชำนาญในญาณศาสตร์เป็นอย่างยอดเยี่ยม)

ได้ฟังเล่ากันมาอีกเรื่องหนึ่ง ว่าคราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เอาหนังสือใบลานกับกากะเยีย[1] เข้าไปในพระบรมมหาราชวัง กางกากะเยียเอาหนังสือวางบนนั้นเปิดหนังสือออกแล้วพยากรณ์ถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าคำพยากรณ์นั้นเกี่ยวกับดินฟ้าอากาศหรือเหตุการณ์เกี่ยวกับบ้านเมือง เช่นว่าปีนี้ฝนจะแล้ง ข้าวแพง เกิดโรคระบาด พลเมืองเดือดร้อน ดังนี้เป็นต้น และเพราะลักษณะอาการที่ถวายพยากรณ์นั้นเป็นทำนองแปลหนังสือ จึงเลยเรียกกันว่า "แปลหนังสือในวัง" แต่นั้นสืบมา

ในตอนแก่ชรา เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เห็นจะเบื่อหน่ายที่จะพยากรณ์ให้ใคร ๆ ว่าท่านมักเอาน้ำปัสสาวะราดตามพื้นกุฏิ และประตูหน้าต่างกุฏิก็เปิดพอมีแสงสลัว ด้วยประสงค์จะให้ผู้ที่มาหาเมื่อเสร็จธุระแล้วจะได้รีบกลับ แม้การทายท่านก็ทายแต่น้อย เช่นดูคนป่วย ถ้าท่านว่า "ให้รีบกลับไป" ว่าคนป่วยตาย ถ้าหากท่านว่า "ไม่เป็นไร" ว่าคนป่วยไม่ตาย เล่ากันมาดังนี้

เรื่องเบ็ดเตล็ด

เรื่องเกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ประพฤติปฏิบัติแปลก ๆ ยังมีอีกมากมายหลายเรื่อง จะเลือกสรรนำมาเขียนลงไว้ในตอนนี้ให้เสร็จสิ้นกระแสความ

1. เครื่องสำหรับวางหนังสือใบลาน ทำด้วยไม้แปดอันร้อยไขว้กัน

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นอนอยู่ มีโจรขึ้นล้วงกุฏิ โจรล้วงหยิบตะเกียงลานไม่ถึง ท่านช่วยเอาเท้าเขี่ยส่งให้โจร แล้วท่านเล่าเรื่องนี้ให้ใครต่อใครฟัง มีคนหนึ่งถามท่านว่าทำไมท่านจึงทำดังนั้น ท่านว่า "ก็โจรมันอยากได้นี่"

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ในต่างจังหวัดโดยทางเรือ ได้เครื่องกัณฑ์เทศน์หลายอย่างมีเสื่อหมอนเป็นต้น ขากลับมาพักแรมคืนกลางทาง ตกเวลาดึกมีโจรพายเรือเข้าเทียบเรือของท่าน พอโจรล้วงหยิบเสื่อได้แล้ว เผอิญท่านตื่นจึงร้องบอกว่า "เอาหมอนไปด้วยซิจ๊ะ" โจรได้ยินตกใจกลัวรีบพายเรือหนี ท่านจึงเอาหมอนโยนไปทางโจรนั้น โจรเห็นว่าท่านยินดีให้ จึงพายเรือกลับมาเก็บเอาหมอนนั้นไป

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ที่บ้านทางฝั่งพระนคร (ว่าแถววัดสามปลื้ม) โดยเรือพาย ท่านนั่งกลาง ศิษย์ 2 คนพายหัวท้าย ขากลับมาตามทาง ศิษย์ 2 คนคิดแบ่งเครื่องกัณฑ์เทศน์กัน คนหนึ่งว่า "กองนี้ของเอ็ง กองโน้นของข้า" อีกคนหนึ่งว่า "กองนี้ข้าเอาเอ็งเอากองโน้น" ท่านเอ่ยถามขึ้นว่า "ของฉันกองไหนล่ะจ๊ะ" ว่าเมื่อถึงวัดศิษย์ 2 คนได้ขนเอาเครื่องกัณฑ์เทศน์กันไปหมด ท่านก็มิได้บ่นว่ากระไร

คราวหนึ่ง มีบ่าวของท่านพระยาคนหนึ่ง บ้านอยู่หลังตลาดบ้านขมิ้น ธนบุรี เสพสุรามึนเมาเข้าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถามว่า "นี่หรือคือสมเด็จ ฯ ที่เขาเลื่องลือกันว่ามีวิชาอาคมขลัง อยากจะลองดีนัก" พอพูดขาดคำก็ตรงเข้าชกแต่ท่านหลบเสียก่อนหาทันถูกชกไม่ แล้วท่านบอกให้บ่าวคนนั้นรีบหนีไปเสีย ด้วยเกรงว่ามีผู้พบเห็นจะถูกจับกุมมีโทษ ความนั้นได้ทราบถึงท่านพระยาผู้เป็นนาย จึงจัดการลงโทษบ่าวคนนั้น โดยเอาโซ่ล่ามไว้กับขอนไม้ที่สนามหญ้าหน้าบ้าน ท่านทราบเรื่องได้ไปเยี่ยม เอาเงิน 1 สลึงกับอาหารคาวหวานไปให้บ่าวคนนั้นทุกวัน ฝ่ายท่านพระยาคิดเห็นว่า การที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนั้น ชะรอยท่านจะมาขอให้ยกโทษโดยทางอ้อม จึงให้แก้บ่าวนั้นปล่อยไป

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถูกนิมนต์ไปในงานพิธีโกนจุก ณ บ้านตำบลบางพลัด จังหวัดธนบุรี บ้านของเขาอยู่ในสวน มีคลองเข้าไป ขณะที่ศิษย์พายเรือเข้าไปในคลองนั้น ศิษย์คนพายท้ายได้เห็นปลาตีนตัว 1 จึงเอาพายตี แต่ตีหาถูกไม่ ปลานั้นได้วิ่งไปทางหัวเรือ ศิษย์คนหัวเรือจึงเอาพายตีแต่ก็ไม่ถูกอีก โคลนได้กระเด็นเปื้อนจีวรของท่านหมด ท่านนั่งเฉย ไม่พูด

ว่ากระไร เมื่อไปถึงบ้านงานเจ้าภาพและคนอื่น ๆ ต่างมารุมกันถาม ท่านตอบว่า "โยมสองคนนี้เขาตีปลาตีนกันจ้ะ"

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯไปสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง ขณะที่กำลังสวดมนต์อยู่นั้น เด็กศิษย์ได้หลบไปเที่ยวเล่นในที่อื่น จนสวดมนต์จบแล้ว ศิษย์นั้นก็ยังไม่กลับมา ท่านจึงถือพัดกับย่ามออกจากวังมานั่งคอยอยู่ในเรือ ซึ่งจอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวง สักครู่หนึ่งศิษย์ก็กลับมา ท่านจึงให้ศิษย์นั้นแก้โซ่ลงเรือพายกลับวัดระฆัง ฯ ท่านนิ่งเฉยมิได้บ่นว่าอย่างไร

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะไปในกิจนิมนต์ด้วยเรือเก๋ง พอท่านก้าวลงเรือยังไม่ทันจะนั่งเรียบร้อยดี ศิษย์ก็ถอยเรือรีบแจวด้วยกำลังแรง ก้นท่านถึงกับกระแทกกับพื้นเรือ แทนที่ท่านจะขัดเคือง ท่านกลับพูดว่า "พ่ออย่าอวดว่าพ่อแรงแต่คนเดียวนะ คนอื่นที่เขาแรงกว่าพ่อยังมีอีกถมไป"

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯไปเทศน์ที่วัดศรีประวัติ จังหวัดนนทบุรี จะเป็นงานอะไรไม่ทราบแน่ ก่อนเทศน์ท่านได้นั่งพักบนศาลาอาสน์สงฆ์ในศาลาการเปรียญ สนทนากับพวกอุบาสกอุบาสิกา มีอุบาสกคนหนึ่งกราบเรียนถามท่านว่า "ตัวทิฐินั้นอย่างไร ?" ท่านตอบว่า "ถ้าอยากรู้ตัวทิฐิเดี๋ยวก็รู้" ครั้นถึงเวลาเทศน์ เจ้าภาพจึงจุดเทียนที่ธรรมาสน์ ปี่พาทย์ก็เริ่มบรรเลงเพลงสาธุการ แต่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ยังคงนั่งนิ่งเฉยอยู่ มีใครคนหนึ่งกราบเรียนว่า "ถึงเวลาแล้ว ขออาราธนาพระเดชพระคุณ" ท่านจึงว่า "นี่แหละตัวทิฐิละจ้ะ" แล้วลงจากอาสน์สงฆ์ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ต่อไป

คราวหนึ่ง พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งถามเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ณ ที่รโหฐาน ว่าการเสพเมถุนธรรมเพียงครั้งเดียวจะเกิดบุตรได้หรือไม่ ท่านถวายพระพรว่า "การเสพเมถุนธรรมแม้ครั้งเดียวย่อมจะมีบุตรได้ อุปมาว่าหินดีประกอบกับเชื้อดีด้วย ตีทีเดียวไฟก็ติด" แล้วท่านได้ยกกัฏฐหาริชาดกมาถวายวิสัชนาเป็นอุทาหรณ์[1] ความสังเขปว่า ในอดีตกาลมีพระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้าพรหมทัต เสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสีวันหนึ่งเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ทอดพระเนตรเห็นหญิงสาวคนหนึ่งกำลังเก็บฟืน และร้องเพลงอยู่ ต้องพระราชหฤทัย ได้เสด็จอยู่ร่วมเพียงครู่ (ครั้ง) เดียว ขณะนั้นพระโพธิสัตว์ ได้ถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งหญิงนั้น นางก็เริ่มมีครรภ์แต่นั้นมา ดังนี้

---

1. ดูกัฏฐหาริชาดก ในหนังสือเอกนิบาตชาดก เล่ม 1 หน้า 84

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปในกิจนิมนต์ที่บ้านแห่งหนึ่งในปลายคลองบางแวก จังหวัดธนบุรี ท่านกำหนดว่าจะไปฉันเพลที่วัดโตนด จึงให้จัดเตรียมอาหารคาวหวานไปพร้อม สั่งศิษย์ว่า เมื่อถึงวัดโตนดให้ปลุกท่านด้วย พอออกเรือท่านก็จำวัดมาตลอดทาง เมื่อเรือย่างเข้าเขต วัดโตนดก็ประจวบกับตีกลองเพลพอดี ศิษย์ที่แจวเรือทั้ง 2 คน นั้นไม่สันทัดในหนังสือ จึงอ่าน นามวัดนั้นที่ป้ายว่า "วัดโต–นด"[1] และคิดเห็นกันว่า วัดโตนดคงจะอยู่ข้างหน้า จึงแจวเรือกัน ต่อไป พอเรือเลยวัดโตนดไปไม่ไกลนัก เผอิญเจ้าประคุณสมเด็จฯตื่นขึ้น ถามศิษย์ได้ความว่า "เวลานี้ 5 โมงเช้า ที่วัดโต–นดตีกลองเพลแล้ว" ท่านจึงให้ศิษย์แจวเรือกลับไปฉันเพลที่วัดนั้น (ว่าการที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนั้น ด้วยประสงค์จะทำโทษศิษย์โดยปริยาย ในข้อที่อ่านนาม วัดไม่ถูก)

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯไปบิณฑบาตรเวรในพระบรมมหาราชวัง[2] วันนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบาตรด้วยแตงโม (เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เห็นจะทราบ ว่าจะทรงบาตรด้วยแตงโมในวันนั้น) ท่านได้เอาย่ามใหญ่ตัดก้นย่ามเป็นช่องโตถือไปด้วย เมื่อทรง หยิบแตงโมใส่ย่าม แตงโมนั้นก็ลอดช่องย่ามตกลงยังพื้นดิน รับสั่งว่า "ฟ้ารู้ทันแล้วๆ" ท่านถวาย พระพรว่า "โลกนั้นพร่องอยู่เสมอ ไม่รู้จักเต็มอย่างนี้" เขาว่าพวกชาววัง เลยเรียกเจ้าประคุณ สมเด็จฯว่า "พระย่ามใหญ่" แต่นั้นมา

คราวหนึ่ง พวกฝรั่งมิชชันนารีไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สนทนากันในตอนหนึ่ง ฝรั่งถามว่า "ใจกลางโลกอยู่ที่ไหน ?" ท่านย้อนถามว่า "ก็โลกกลมหรือแบนล่ะจ๊ะ ?" ฝรั่งตอบ ว่า "โลกกลม" ท่านจึงเอาไม้ปักลงที่พื้นดิน บอกว่า "นี่แหละใจกลางโลก ถ้าไม่เชื่อก็เชิญ วัดดูซิจ๊ะ" ฝรั่งต่างพากันยกย่องสรรเสริญ ว่าท่านมีปฏิภาณว่องไวเฉียบแหลมมาก (เปรียบว่า โลกกลมดังลูกบอลล์ เมื่อเอาเข็มหมุดปักลงที่ใด ที่ตรงนั้นก็เป็นจุดศูนย์กลางของลูกบอลล์แล)

---

1. สอบถามท่านผู้ใหญ่ได้ความว่า แต่เดิมมาบางวัดมีป้ายบอกนามวัด บางวัดไม่มี ต่อมาถึงปีกุล พ.ศ. 2478 ทางการคณะสงฆ์ จึงประกาศให้วัดทั่วราชอาณาจักร เขียนป้ายบอกนามวัดเป็นภาษาไทยติดไว้ที่หน้าวัด หรือในที่อันสมควรแห่งใดแห่งหนึ่ง (ดูแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 24 พ.ศ. 2478)

2. ในสมัยรัชกาลที่ 1–5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกๆพระองค์ ทรงประพฤติพระราชานุกิจข้อหนึ่ง คือเสด็จออกบิณฑบาตรเวลาเช้าทุกวัน พระสงฆ์ที่รับบิณฑบาตรนั้นนิมนต์เป็นเวรกันมารับ จึงเรียกว่า "บิณฑบาตรเวร" และพระที่เข้ามารับบิณฑบาตรนั้น จะเป็นธรรมยุติกาหรือมหานิกายก็ต้องสบายบาตรและมีย่ามเหมือนกัน ต่อเข้าไปรับบิณฑบาตรพิเศษ พระธรรมยุติกาจึงอุ้มบาตร (–พระราชพงศาวดาร ร. 5)

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปครองไตรแพรที่ไหนมาไม่ทราบ ท่านแวะเข้าทอดผ้าบ่า เจ้าคุณพระบวรวิริยเถร (อยู่) วัดสังเวชฯ ซึ่งกำลังจำวัดอยู่ ท่านเปลื้องจีวรของท่านออกคลุมเท้าเจ้าคุณพระบวร ฯ แล้วออกมาบอกกับพระข้างนอกว่า ให้ช่วยเรียนเจ้าคุณด้วยว่า "ฉันได้มาทอดผ้าบ่าจ้ะ ทีนี้ฉันก็จะเป็นงั่งไปละจ้ะ (คือมีแต่ผ้าอังสะ ไม่มีจีวรห่มไป)"

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ รับนิมนต์ไปในงานวัดแห่งหนึ่ง นัยว่าเป็นเทศกาลสารท (ทำบุญสิ้นเดือน 10) เมื่อพระสงฆ์ลงไปประชุมพร้อมกันที่ศาลาการเปรียญ พอให้ศีลเสร็จแล้วพระสงฆ์จะเริ่มสวดถวายพรพระ พวกสัปบุรุษต่างเตรียมจะตักบาตร เผอิญมีสุนัขคู่หนึ่งกำลังสมจรกันอยู่ ณ ส่วนหนึ่งแห่งศาลา พวกทายกทายิกาเห็นเป็นการน่าอุจาด ต่างพากันขับไล่สุนัขนั้นเป็นกาหล เจ้าประคุณสมเด็จฯจึงร้องบอกว่า "อย่า ! อย่า !! ทำเขา เรื่องของสัตว์ สัตว์ทำไป เรื่องของคน ก็ให้คนทำกันไป" (วาทะของเจ้าประคุณสมเด็จฯนี้ เป็นคติธรรมที่ควรปฏิบัติโดยเคร่งครัด ด้วยคนส่วนมากมักเอาเรื่องของคนอื่นมาเป็นธุระของตน หรือชอบวิพากษ์วิจารณ์แต่เรื่องของคนอื่น ส่วนเรื่องของตัวหรือกิจที่ตัวจะพึงทำไม่นำพา)

คราวหนึ่ง เป็นงานพระราชพิธีโสกันต์ เจ้าพนักงานวางฎีกาอาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จฯองค์ 1 ไปเจริญพระพุทธมนต์เวลาเย็น รุ่งขึ้นเวลาเช้ารับพระราชทานฉันจะเนื่องด้วยเหตุไรไม่ปรากฏ ท่านไปไม่ทันกำหนดเวลาเจริญพระพุทธมนต์ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งเป็นทีสัพยอกว่า "ไม่เอาใจใส่ในราชการ อย่างนี้ถอดเสียก็ดีละ" เมื่อสวดมนต์จบท่านหาได้เอาพัดยศกลับไปด้วยไม่ สังฆการีเห็นดังนั้นเข้าใจว่าท่านคงลืม จึงรีบนำพัดยศไปถวาย ท่านว่า "นี่พ่อเป็นอะไรจึงมาตั้งสมเด็จฯ เมื่อถอด ๆ กันในวัง จะมาตั้งกันกลางถนนอย่างไร" สังฆการีนำความนั้นขึ้นกราบทูล ครั้นวันรุ่งขึ้นเมื่อพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานพัดยศ ทรงตั้งให้ท่านดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะดังเดิม ท่านก็ได้ครองไตรแพรอีก 1 ไตร

เมื่อกล่าวถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถูกถอด นึกขึ้นได้ว่า เมื่อในรัชกาลที่ 5 มีพระราชาคณะ 2 รูปถูกถอด เพราะเข้ามาไม่ทันงานพระราชพิธี เป็นทำนองเดียวกันกับเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะเลยเล่าแทรกลงไว้ตรงนี้ด้วย เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2420 เจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (ทอง) วัดอรุณราชวราราม รับฎีกานิมนต์ในงานพระราชพิธีฉัตรมงคลแล้ว ไปรับฎีกา

นิมนต์ของเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) ที่สมุหนายกด้วย เข้ามาไม่ทันพระราชพิธี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกริ้ว ดำรัสว่า "ท่านภูเขาดีกว่าฉัน" แล้วโปรดฯให้ลดยศลงเป็นพระเทพมุนีตามเดิม และในคราวเดียวกันนั้น เจ้าคุณพระโพธิวงศาจารย์ (ผ่อง) วัดราชบุรณะ ก็มีความผิดเช่นเดียวกัน จึงโปรดฯให้ลดยศเป็นพระธรรมภาณพิลาสตามเดิม ความที่กล่าวนี้มีปรากฏในจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ ร.5 ภาค 4 หน้า 44—46 ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

วันศุกร์ แรม 10 ค่ำ เดือน 12 ปีฉลูนพศกจุลศักราช 1239 ฯลฯ ย่ำค่ำแล้วออกไปมหาปราสาท สวดมนต์สมโภชพระเศวตฉัตร พระสงฆ์ 32 รูป แต่พระธรรมเจดีย์ผู้ให้ศีล พระโพธิวงศ์ผู้ขัดตำนานไม่มา พระธรรมเจดีย์ว่าไปสวดมนต์แซยิด บ้านท่านภู[1] ให้ปลัดมาแทน แต่พระที่ไปสวดแล้วกลับมามีอยู่หลายรูป คือพระมงคลเทพ พระอริยโมลี พระราชมุนี นี้มาทันได้ความว่า สวดแต่เย็น แต่ที่ไม่มาให้พระมาแทน ขี้เกียจเสีย การนี้ก็เป็นการใหญ่ไม่ควรจะให้ถอดพระธรรมเจดีย์ ลงเป็นพระเทพมุนีตามเดิม ถอดพระโพธิวงศ์ที่ไม่มาลงเป็นพระธรรมภาณพิลาสตามเดิมด้วย ให้คืนตาลิปัตรมาตั้งพระเทพโมลีเป็นพระธรรมเจดีย์แทน ตั้งพระราชมุนีเป็นพระโพธิวงศ์ในเดี๋ยวนั้น พระที่ไปสวดมนต์บ้านท่านภูแล้วมาทัน ได้ให้รางวัลจีวรแพรองค์ละตัวด้วย เวลายามกลับเข้ามา"

"วันอาทิตย์ แรม 12 ค่ำ เดือน 12 ปีฉลู นพศกจุลศักราช 1239 เวลา 5 โมงไปไพศาลทักษิณ เลี้ยงพระแล้ว ตั้งพระอริยมุนีเป็นพระเทพโมลีอยู่จนเวียนเทียนแล้ว กลับเวลาบ่ายโมงเศษ ฯลฯ เวลา 2 ทุ่มเศษ ออกไปอนันตสมาคม[2] สวดมนต์ พระวุฒิการเอาร่างหมายเรื่องพระไม่สวดมนต์ ในการหลวง ไม่ให้มีพระมาแทนต่อไปได้ยกเอาเรื่องที่ถอดพระธรรมเจดีย์ พระโพธิวงศ์ ขึ้นว่ากับพระวุฒิการแล้วว่าขรัวผ่องนั้นไม่ได้ไปไหน แต่เมื่อรับฎีกาสังฆการีนิมนต์ไม่ได้ดูจึงมาไม่ทัน ได้สั่งให้ตีสังฆการีผู้วางฎีกา 30 ที ด้วยพระขาดไม่ได้ไปตามเวลา 4 ทุ่มเศษกลับเข้ามา"

---

1. คือเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธ์) ที่สมุหนายก

2. พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธศวรรย์เป็นท้องพระโรงอภิเนาวนิเวศ ซึ่งอยู่ตรงที่สวนศิวาลัยบัดนี้ เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 โปรดให้สร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีชื่อพระที่นั่งหลายองค์เรียกรวมกันว่าพระอภิเนาวนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ 5 พระราชมนเทียรหมู่นี้ชำรุดทรุดโทรมลง เพราะเป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมู่ (-พระราชพงศาวดาร ร.5)

ตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จฯท่านมักฉันอาหารสำรวม คือเวลาฉันเช้าท่านจะหยิบอาหารคาวหวานทุกชนิดใส่ลงบาตรคลุกเคล้ากับข้าวสุกแล้วฉัน ท่านทำดังนี้เป็นอาจิณปฏิบัติ เว้นแต่ไปในกิจนิมนต์ ว่าคราวหนึ่งท่านได้เอาอาหารสำรวมไปถวายให้พระวัดระฆังฯ 3–4 องค์ฉันแล้วท่านถามพระเหล่านั้นว่า "อร่อยไหมจ๊ะ?" พระบางองค์ (เห็นจะเกรงใจท่าน) จึงเรียนว่า "อร่อย" บางองค์ว่า "ไม่อร่อย" เขาว่าถ้าพระองค์ใดบอกว่า "อร่อย" ท่านนิ่งไม่พูดว่ากระไร ถ้าองค์ใดบอกว่า "ไม่อร่อย" ท่านก็ว่า "พระองค์นี้พูดจริง พูดถูก" ได้ฟังเล่ากันมาดังนี้ (เพราะที่ถือสัลเลขปฏิบัติ ย่อมฉันอาหารสำรวมเป็นประจำ แต่พระที่ไม่เคยชินหรือไม่ชอบอาหารชนิดนี้ เห็นจะติว่าไม่อร่อยแน่)

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯ จุดใต้เข้าไปในพระราชวังเวลากลางวันแสก ๆ พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรเห็น ดำรัสว่า "ขรัว รู้แล้ว ๆ" แล้วท่านเอาใต้นั้นทิ่มกำแพงวังดับไฟแล้วเดินกลับออกมา เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จฯทำดังนั้น เกิดแต่ท่านวิตกว่าพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงหมกมุ่นมัวเมาในกามคุณ (โปรดละคร) มากเกินพอดี[1] ครั้นท่านจะถวายพระพรทูลเตือนโดยตรง ก็เกรงพระราชอัธยาศัย ท่านจึงแสร้งจุดใต้ถือเข้าไปในพระราชวังเวลากลางวัน เป็นประหนึ่งว่าที่ในพระราชฐานมีแต่กลางคืนไม่มีกลางวันเลย[2]

แต่ก่อนเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะไปไหนทางบกหรือทางน้ำ ท่านก็ไปด้วยคานหามด้วยเรือกัญญา คนทั้งหลายก็ชมกันว่า ท่านประพฤติภาคภูมิ สมเป็นพระของในหลวง (รัชกาลที่ 1 โปรดให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง) ครั้นภายหลังต่อมา ท่านละเลิกไม่ทำเช่นนั้น กลับ

---

1. พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ 27 พรรษา เสวยราชย์เมื่อพระชนมายุ 47 พรรษา เสวยราชย์อยู่ 18 ปี มีพระราชโอรสธิดารวม 82 พระองค์ (—หนังสือราชสกุลวงศ์)

2. ในหนังสือ "ประวัติและเกียรติคุณของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)" โดยฉันทิชัย กล่าวว่า ในรัชกาลที่ 5 เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้จุดใต้เข้าไปหาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในเวลากลางวันอีกครั้งเพราะด้วยท่านเห็นว่าเวลานั้นบ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่ปกติ

อนึ่งในหนังสือพิมพ์ไทย ฉบับประจำวันจันทร์ที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2493 กล่าวถึงนรินทร์กลึงถือโคมเข้าวังเวลากลางวัน นรินทร์กลึงจะทราบเรื่องเดิมของเจ้าประคุณสมเด็จฯ มาอย่างไรหาทราบไม่ แต่ที่นรินทร์กลึงทำดังนั้น ดูน่าประหลาด จึงคัดความตอนนั้นมาลงไว้ด้วย ดังนี้ "ในตอนในหลวงรัชกาลที่ 8 สวรรคตใหม่ ๆ นรินทร์กลึง (พระพนมสารนรินทร์ อดีตผู้ว่าราชการจังหวัดนครนายก) ถือโคมเข้าไปในวังเวลากลางวัน ทหารไม่ยอมให้เข้า และได้มีผู้ถามนรินทร์ตอบว่า บ้านเมืองมันมืดมนนัก มองดูอะไรไม่ค่อยเห็น จึงต้องใช้ตะเกียงส่องมา"

ประพฤติเป็นอย่างพระลูกวัด ไม่ถือยศถือศักดิ์ ดังกล่าวมาแล้วในที่อื่น) ครองจีวรก็เศร้าหมองเยี่ยงพระโมฆราช[1] คนทั้งปวงก็พากันกล่าวตำหนิ ว่าท่านประพฤติปอน ไม่สมกับเป็นถึงสมเด็จเจ้า ความนั้นทราบถึงเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านจึงมักกล่าวเนือง ๆ ว่า "ที่เขาชมนั่นแหละคือขรัวโตบ้า ที่เขาตินั่นแหละคือขรัวโตดี" หรือว่า "ทีขรัวโตบ้าก็ว่าขรัวโตดี ทีขรัวโตดีก็ว่าขรัวโตบ้า" ดังนี้

วันหนึ่ง พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ (ตรงข้ามสวนสราญรมย์) เจ้าประคุณสมเด็จฯเดินผ่านไป ทรงเห็นเข้า มีพระราชดำรัสสั่งตำรวจว่า "ไปนิมนต์ขรัวโตมานี่ที" ตำรวจวิ่งตามไปเรียนท่าน ๆ หยุดถามว่า "พ่อเป็นใคร?" เขาตอบว่า "ตำรวจ" ท่านบอกว่า "ไม่ไป" ตำรวจกลับมากราบทูลดังท่านว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯเข้าพระทัยดีตรัสว่า "สังฆการีไปนิมนต์ขรัวโตมานี่" ท่านจึงกลับมาเฝ้า[2]

วันหนึ่ง ในปีมะโรง พ.ศ. 2411 เจ้าประคุณสมเด็จฯ รับฎีกานิมนต์งานพระบรมศพ ร.4 ที่พระมหาปราสาท ท่านเข้าไปไม่ทันเสด็จลง เจ้าพนักงานนึกว่าท่านไม่ไป จึงนิมนต์พระองค์รองเลื่อนขึ้นไปนั่งที่ของท่านแทน พอท่านไปถึงเห็นไม่มีที่ ท่านเลยขึ้นไปนั่งบนชานพระบัญชรสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดฯให้ยกสำรับขึ้นไปถวายให้ฉันบนพระบัญชรนั้น[3]

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2412 พระบาทสมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างพระบรมรูปทั้ง 4 รัชกาล จึงโปรดฯให้พระองค์เจ้าประดิษฐาวรการ อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ เป็นผู้อำนวยการ เมื่อปั้นหุ่นนั้น ต้องอาศัยไต่ถามผู้ที่ได้เคยเห็นพระองค์ ให้บอกพระลักษณะพระรูปโฉมและคอยติให้ช่างแก้ไขแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จฯพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่มาก แต่ผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหาได้แต่ 4 คน คือพระองค์เจ้าหญิงปุก พระราชธิดาในรัชกาลที่ 2 พระองค์ 1 สมเด็จพระ-

1. พระโมฆราชได้รับยกย่องแห่งพระศาสดา ว่าเป็นเอคทัคคะแห่งสาวกผู้ทรงจีวรเศร้าหมอง

2. เรื่องนี้ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงจดประทานมารับสั่งว่า เสด็จพ่อ (สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ตรัสเล่า

3. เรื่องนี้ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงจดประทานมารับสั่งว่า (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ตรัสเล่า

พุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ องค์ 1 เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) คน 1 กับเจ้าพระยาธรรมาฯ (ลมั่ง สนธิรัตน์) คน 1 ปั้นพระบรมรูปสำเร็จเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแม[1] แล้วโปรดฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในชั้นแรก (ปีที่ปั้นหุ่นพระบรมรูปทั้ง 4 รัชกาลนั้น เจ้าประคุณสมเด็จฯ มีอายุถึง 82 ปีแล้ว แต่ท่านยังมีความทรงจำดีมาก จึงจดลงไว้ เพื่อแสดงความเป็นกตัญญูภาพของท่านให้ปรากฏในเรื่องประวัติสืบไป)

ปรากฏในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 ว่า เดิมมีที่นาหลวงอยู่ในทุ่งบางกะปิ ริมคลองแสนแสบแห่ง 1 ถึงปีฉลู พ.ศ. 2396 พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างสระบัวที่เสด็จประพาสแห่ง 1 เหมือนที่มีเมื่อครั้งกรุงเก่า ขุดสระใหญ่ 2 สระติดต่อถึงกัน สระในอยู่ข้างเหนือเป็นที่เสด็จประพาส สระนอกอยู่ข้างใต้เป็นที่มหาชนไปเล่นเรือ ดินที่ขุดขึ้นจากสระทิ้งทำเป็นเกาะน้อยใหญ่หลายเกาะ ที่ฝั่งก็ถมที่ทำเป็นสวน แล้วขุดคลองไขน้ำจากคลองแสนแสบทำทางเรือเข้าในสระ ที่ฝั่งสระในข้างด้านเหนือไปจนฝั่งคลองแสนแสบ ตั้งบริเวณพลับพลาที่เสด็จประทับ มีพระที่นั่ง 2 ชั้นที่ประทับแรมอยู่ริมสระมีพลับพลาที่เสด็จออก และโรงละคร เรือนข้างใน ครบทุกอย่าง พระราชทานนามให้เรียกที่สระบัวซึ่งทรงสร้างใหม่รวมกันทั้งตำบลว่า "ปทุมวัน" แล้วโปรดฯ ให้สร้างพระอารามขึ้นที่ริมสระนอกข้างด้านตะวันตกอาราม 1 พระราชทานนามว่า "ปทุมวนาราม" ให้เป็นวัดของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (เมื่อเริ่มสร้างปทุมวัน ยังไม่มีถนนออกไปจากพระนคร ต้องไปแต่ทางเรือ) เล่ากันว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงบาตรในสระนั้น โปรดฯให้อาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จฯ กับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยมากรูปลงเรือสำปั้นเล็ก (อย่างที่เรียกว่า "เรือบิณฑบาตร" พายไปรับบาตร ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ รับบาตรแล้วก็ไม่กลับ ยังพายวนเวียนอยู่หน้าพระที่นั่ง บางทีพายเข้าไปใกล้เรือพระราชาคณะที่จอดคอยรับบาตรอยู่นั้น แล้วยกพายขึ้นบังศีรษะพระราชาคณะรูปนั้น บอกว่า "ฉันช่วยบังแดดให้นะจ๊ะ" พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรเห็น มีพระราชดำรัสว่า "เขาให้แล้วยังไม่ไปอีก เที่ยวพายวนเวียนอยู่นี่เอง จะเอาอะไรอีกเล่า" เจ้าประคุณสมเด็จฯ

---

1. ในจดหมายเหตุโหร (พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 8) ว่า วันศุกร์ แรม 11 ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะแม จ.ศ. 1233 (พ.ศ. 2414) เวลาเช้า 2 โมง 48 นาที หล่อพระบรมรูปทั้ง 4 รัชกาล

ถวายพระพรว่า "เกรงพระราชาคณะที่แก่เฒ่าและไม่ชำนาญพายเรือ ถ้าเรือล้มลงจะได้ช่วยท่าน" แล้วก็พายเลยกลับไป ว่าแต่นั้นมาก็เลิกมิได้ทรงบาตรในสระนั้นอีก

พิเคราะห์ดูเห็นน่าประหลาด ที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ วิตกถึงพระแก่เฒ่าที่ไม่ชำนาญพายเรือเกรงเรือจะล่มนั้น ได้ปรากฏเป็นความจริงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ 5 จะเลยเล่าแทรกลงไว้ตรงนี้ เมื่อปีมะแม พ.ศ. 2426 พระบาทสมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบางปะอิน 2 ครั้ง โปรดฯให้นิมนต์พระสงฆ์วัดนิเวศน์ธรรมประวัติกับวัดชุมพลนิกา-ยาราม เข้าไปรับบิณฑบาตรที่ในพระราชวังทั้ง 2 ครั้ง ครั้งแรกบิณฑบาตรทางบก ใช้สะพายบาตรมีสายโยคตามอย่างโบราณ อยู่ข้างจะลำบากแก่พระธรรมยุติ เพราะเคยแต่อุ้มบาตร ต้องฝึกหัดซักซ้อมรับบาตรสะพายสายโยค ด้วยเกรงว่าฝาบาตรหรือแม้ตัวบาตรจะไปพลัดตกลง ครั้งหลังเข้าไปรับบิณฑบาตรทางเรือ พระสงฆ์ต่างลงเรือสำปั้นเล็ก มีบาตรตั้งข้างหน้าพายไปเองเหมือนอย่างไปเที่ยวรับบิณฑบาตรโดยปรกติ พระสงฆ์บางองค์ไม่ชำนาญการพายเรือ เพราะโดยปรกติไม่ค่อยออกรับบาตรทางเรือ ไปได้ด้วยความลำบากก็มี ได้ยินว่าเรือพระครูธรรมทิวากร (โห้) เจ้าอาวาสวัดชุมพลฯ เข้าไปล่มที่ในพระราชวัง ต้องช่วยกันเอะอะ ดังนี้

ในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้สร้างพระเจดีย์ทององค์ 1 ประดิษฐานไว้บนฐานชุกชีเป็นประธานอยู่กลางพระพุทธมนเทียร มีเครื่องแต่งทำดูเป็นเค้าจะให้หมายว่าพระจุฬามณี เช่นมีรูปหุ่นเทวดาแขวนสายลวดจากเพดานรายรอบเหมือนอย่างว่าเหาะบูชาพระเจดีย์ วันหนึ่งมีพระราชดำรัสเกณฑ์พระราชาคณะทุกองค์ ให้เลือกหาพระธรรมจำเพาะข้อที่ดีคัดขึ้นถวาย ถ้าทรงพระราชดำริเห็นว่า ของใครดีก็จะทรงเอาเข้าบรรจุในพระเจดีย์นั้น ทำให้พระราชาคณะทั้งหลายพากันขวนขวายเลือกหาพระธรรมที่ว่าข้อไรจะดี (ติดจะเป็นการแข่งขันกัน) ต่างก็เลือกคัดเขียนข้อธรรมที่เชื่อว่าดีล้ำเลิศขึ้นถวายทั่วกัน ส่วนเจ้าประคุณสมเด็จฯนั้น ว่าท่านเขียน "นโม" ถวายขึ้นไปกราบทูลอธิบายว่า ธรรมที่ดีใด ๆ พระราชาคณะทั้งหลายคงจะได้เลือกคัดขึ้นถวายสิ้นแล้ว แต่คงขาดประณามพระพุทธเจ้าอันเป็นสิ่งสำคัญ แม้จะกล่าวพระธรรมข้อใด ก็ต้องประณามพระพุทธเจ้าก่อน จึงได้เขียนประณามพระพุทธเจ้ามาถวาย แทนที่จะกริ้วกลับเป็นโปรดฯ จึงรับของท่านบรรจุไว้ในพระเจดีย์ด้วย

มีเรื่องหนึ่งว่าด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิไปปลูกตามพระอารามหลวง ซึ่งเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะกล่าวถึงต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิที่นำมาปลูกในเมืองไทยก่อน ต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิที่มีในเมืองไทยแต่โบราณ ล้วนได้พันธุ์มาจากต้นที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนุราธบุรีในลังกาทวีปทั้งนั้น ครั้งที่สุดปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร ว่าเมื่อรัชกาลที่ 2 พระอาจารย์เทพผู้เป็นนายกสมณทูตไทยกลับจากลังกา เมื่อปีขาล พ.ศ. 2361 ได้ต้นโพธิ์เมืองอนุราธบุรีมาถวายพระบาทสมเด็จฯพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 3 ต้น โปรดฯ ให้ปลูกไว้ในวัดมหาธาตุฯต้น 1 วัดสุทัศน์ฯ ต้น 1 และวัดสระเกศฯต้น 1 ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่พันธุ์พระศรีมหาโพธิที่เมืองไทยได้ตรงมาจากพุทธคยา เพิ่งปรากฏว่าได้มาเมื่อรัชกาลที่ 4 ด้วยพระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาทราบเรื่องพุทธเจดีย์ในอินเดียก่อนผู้อื่น ทรงขวนขวายหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่พุทธคยา ได้เมล็ดมายังเมืองไทยเป็นครั้งแรก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ตอนว่าด้วยบูรณะพระปฐมเจดีย์ (ปีวอกโทศก พ.ศ. 2403) ว่าต้นโพธิ์ที่โปรดฯให้ปลูกไว้ 4 มุมบริเวณนั้น "ได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรี ว่าเป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัส พระมหาโพธินั้นมีพระระเบียงล้อมถึง 7 ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหนอยู่แน่นหนา เจ้าเมือง (คือไวสรอย) อังกฤษจึงไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา" พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพาะเมล็ดพระศรีมหาโพธินั้นขึ้นเป็นต้น พระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวง[1] กล่าวกันว่าเมื่อโปรดฯ พระราชทานต้นพระศรีมหาโพธิไปปลูกตามพระอารามหลวงนั้น เจ้าพนักงานได้มีหมายแจ้งไปยังเจ้าอาวาสให้ไปรับต้นพระศรีมหาโพธิมาปลูก เจ้าอาวาสทั้งหลายก็เอาเรือจ้างและเรืออื่น ๆ ไปรับ ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จฯ กลับมีลิขิตตอบไปว่า ท่านไปรับไม่ได้ ด้วยเกรงจะเป็นการดูหมิ่นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินไป ควรให้เจ้าหน้าที่นำเรือกัญญาไปรับต้นพระศรีมหาโพธิแล้วมีเรือดั้งนำ เชิญไปพระราชทานตามวัด จึงจะสมควรแก่พระเกียรติยศ เจ้าพนักงานได้นำลิขิตนั้นขึ้นกราบบังคมทูล ดำรัสว่า "ถูกของท่าน" ทีนี้วัดที่รับต้นพระศรีมหา

---

1. ในหนังสือนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่าต้นพระศรีมหาโพธิที่พระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวงในครั้งนั้น จะเป็นวัดไหนบ้างไม่ได้กล่าวไว้ แต่ที่จำได้ในเวลานี้ปรากฏอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ (ต้นอยู่ข้างหน้าวิหารโพธิ์ลังกา) ต้น 1 ที่วัดบวรนิเวศ ต้น 1 และที่พระปฐมเจดีย์ 4 ต้น อนึ่งกล่าวกันว่า มีที่วัดระฆังฯ (ต้นอยู่ข้างหน้าพระอุโบสถ) ต้น 1

โพธิไปแล้วก็ต้องนำมาส่งคืน เจ้าพนักงานจึงเชิญต้นพระศรีมหาโพธิลงเรือกัญญา มีเรือขบวนแห่ไปส่งตามพระอารามหลวงต่อไป

กล่าวกันว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯไปพบพระพุทธรูป ณ ที่ใด ท่านจะหลีกห่างราว 4 ศอกแล้วนั่งลงกราบ ที่สุดไปพบหุ่นพระพุทธรูปท่านก็ทำดังนั้น เคยมีผู้ถามท่านตอบว่าดินก้อนแรกที่หยิบขึ้นมาปั้นหุ่น ก็นับเป็นองค์พระแล้วเพราะผู้ทำตั้งใจมาแต่เดิมที่จะทำพระพุทธรูป ในหนังสือ "บุญญวัตร นายชุ่ม จันทนบุบผา เปรียญ เรียบเรียง (พิมพ์ชำร่วยเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกาเผื่อน จันทนบุบผา ณ เมรุวัดระฆังฯ วันที่ 9 มิถุนายน 2495) ความตอนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ เคารพหุ่นพระพุทธรูป ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

"ข้าพเจ้าได้รับบอกกล่าวจากท่านพระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ (ชม จันทนบุบผา) ถานานุกรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) วัดระฆังฯ ผู้เป็นลุงมาอีกต่อหนึ่ง ท่านเล่าว่าเมื่อครั้งท่านเป็นเด็กอายุราว 15 ปี ได้เป็นศิษย์ของท่านปลัดฤกษ์ คราวหนึ่งไปสวดมนต์ที่บ้านชาวเหนือ (คือบ้านช่างหล่อปัจจุบันนี้) ไปพร้อมกับสมเด็จพระพุฒาจารย์(โต) ก็ที่บ้านนั้นเขาเอาหุ่นพระพุทธรูปตั้งผึ่งแดดไว้ห่างทางเดินราว 2 ศอก เมื่อสมเด็จ ฯ เดินผ่านมาในระยะนี้ ท่านก้มกายยกมือขึ้นประนมเหนือศีรษะกระทำคารวะ พระและศิษย์ที่ไปด้วยก็กระทำตาม เมื่อขึ้นบ้านงานและนั่งบนอาสนะเรียบร้อยแล้ว นายเทศผู้ช่วยเจ้าภาพซึ่งคุ้นเคยกับสมเด็จ ฯ ได้เรียนปฏิบัติถามว่า "กระผมสงสัยเพราะไม่เคยเห็นเจ้าคุณสมเด็จฯ กระทำดังนี้" ท่านจึงตอบว่า "แต่ก่อนไม่เคยเห็นจริงจ๊ะ แต่วันนี้เป็นเหตุบังเอิญจ้ะ เพราะฉันเดินผ่านมาในเขตอุปจารของท่านไม่เกิน 4 ศอก จึงต้องทำดังนี้" นายเทศจึงเรียนว่า "ยังไม่ยกขึ้นตั้งและยังไม่เบิกพระเนตร จะเป็นพระหรือขอรับ" ท่านตอบว่า "เป็นจ้ะ เป็นตั้งแต่ผู้ทำหุ่นยกดินก้อนแรกวางลงบนกระดานแล้วจ้ะ เพราะผู้ทำตั้งใจให้เป็นองค์พระอยู่แล้ว เรียกอุทเทสิกเจดีย์ยังไงล่ะจ๊ะ" เมื่อสวดมนต์จบแล้ว ขากลับผ่านมาท่านก็กระทำอย่างนั้นอีก รุ่งขึ้นท่านไปฉันตอนนี้ท่านเห็นพระตั้งอยู่ไกลออกไปราว 6 ศอก ต่อจากทางที่ท่านไปเมื่อวาน ท่านไปหยุดยืนอยู่ตรงหน้าพระ และประนมมือพร้อมกับพระที่ไปด้วย ประมาณสัก 1 นาทีแล้วจึงขึ้นไปบนเรือนเมื่อกระทำภัตตกิจเสร็จ เจ้าภาพถวายเครื่องสักการะและท่านยถาสัพพีเสร็จแล้ว ท่านก็นำรูป

เทียนดอกไม้ที่เจ้าภาพถวายสักการะบูชาพระที่ขึ้นหุ่นไว้นั้น พร้อมกับพระสงฆ์ที่ตามมาด้วยกันแล้วจึงกลับวัด”

เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปพบพระเณรแบกหนังสือคัมภีร์ไปเรียน ท่านจะต้องนั่งประนมมือหรือก้มกายแสดงคารวะพระธรรม แม้ใครจะฉายรูปฉายาลักษณ์ของท่านในอิริยาบถใดก็ตาม ถ้าในที่นั้นมีหนังสือเทศน์ ท่านจะต้องหยิบขึ้นมาถือประหนึ่งเทศน์เสมอ (ดังรูปฉายาลักษณ์มีอยู่ทั่วไป) อีกอย่างหนึ่งถ้าท่านไปพบพระเณรกำลังแสดงธรรม (เทศน์) อยู่ ท่านจะต้องหยุดฟังจนจบแล้วจึงไปในที่อื่น ว่าที่ท่านทำดังนั้นด้วยท่านประสงค์จะประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระพุทธเจ้าทรงสดับธรรมที่พระอนุรุทธ์แสดง ความว่าครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบอนุรุทธ์กำลังแสดงธรรมอยู่ พระองค์ได้ประทับยืนฟังจนจบ เมื่อพระอนุรุทธ์ทราบจึงทูลขออภัยที่ทำให้ประทับยืนนาน พระองค์ตรัสว่าแม้จะนานกว่านั้นสักเท่าไรก็จะประทับยืน เพราะพระองค์ทรงเคารพในพระธรรม ดังนี้ อนึ่งว่ากันว่า พระภิกษุจะมีพรรษาอายุมากหรือน้อยก็ตาม เมื่อไปกราบท่าน ๆ ก็กราบบ้าง (ว่าจะกราบท่านกี่ครั้ง ท่านก็กราบตอบเท่านั้นครั้ง) พระอุปัชฌาย์เดช วัดกลางธนรินทร์ จังหวัดสิงห์บุรี ว่าครั้งหนึ่งไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ที่วัดระฆัง ฯ เมื่อกราบท่าน ๆ ก็กราบตอบ พระอุปัชฌาย์เดชนึกประหลาดใจ จึงกราบเรียนถามว่าทำไมท่านจึงต้องทำดังนั้น ท่านตอบว่าทำตามบาลีพุทธฎีกาที่ว่า วนฺทโก ปฏิวนฺทนํ ผู้ไหว้ (กราบ) ย่อมได้รับไหว้ (กราบ) ตอบ ดังนี้

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นพระเถรที่ไม่ถือยศถือศักดิ์ (เจ้ายศเจ้าอย่าง) ชอบประพฤติเป็นอย่างพระธรรมดาสามัญ (พระลูกวัด) (ว่าท่านเคยพูดกับคนอื่นว่า ยศช้างขุนนางพระจะดีอย่างไร) ท่านจะทำอะไร ท่านก็ทำตามอัธยาศัยของท่าน ไม่ถือความนิยมของผู้อื่นเป็นสำคัญ เป็นต้นว่าท่านเห็นศิษย์แจวเรือเหนื่อย ท่านก็แจวแทนเสียเอง ยังมีเรื่องเล่ากันอีก ว่าคราวหนึ่งท่านได้รับนิมนต์ไปในงานที่บ้านแขวงจังหวัดนนทบุรี ขากลับเจ้าภาพได้ให้บ่าว 2 คนผัวเมียแจวเรือมาส่ง ขณะที่มาตามทางจะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ บ่าว 2 คนนั้นเกิดเป็นปากเสียงเถียงกันถึงกล่าวถ้อยคำหยาบคายต่าง ๆ ท่านได้ขอร้องหญิงชาย 2 คนนั้นให้เลิกทะเลาะวิวาทกันและให้เข้ามานั่งในประทุน แล้วท่านได้แจวเรือมาเองจนถึงวัดระฆัง ฯ คราวหนึ่ง มีผู้อาราธนาท่านไปเจริญพระพุทธมนต์ที่บ้านในสวนตำบลราษฎร์บูรณะ จังหวัดธนบุรี บ้านของเขาอยู่ในคลองเล็ก

เข้าไป ท่านไปด้วยเรือสำปั้นกับศิษย์ เวลานั้นน้ำแห้งเข้าคลองไม่ได้ ท่านก็ลงเข็นเรือกับศิษย์ของท่าน ชาวบ้านเห็นก็ร้องบอกกันว่า "สมเด็จเข็นเรือ ๆ" ท่านบอกว่า "ฉันไม่ใช่สมเด็จดอกจ้ะ" ฉันชื่อขรัวโต สมเด็จท่านอยู่ที่วัดระฆัง ฯ จ้ะ (หมายถึงว่า พัดยศสมเด็จอยู่ที่วัดระฆัง ฯ)" แล้วชาวบ้านก็ช่วยท่านเข็นเรือไปจนถึงบ้านงาน คราวหนึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับพระที่นั่งชลังคพิมาน[1] พระที่นั่งริมน้ำ วันนั้นท่านมีกิจจำเป็นจะต้องแจวเรือผ่านหน้าพระที่นั่งนั้น พอเรือจะผ่านหน้าพระที่นั่ง ท่านก็นั่งลงเอาแจวพุ้ยน้ำในลักษณะกึ่งแจวกึ่งพาย พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรเห็นทรงพระสรวล รับสั่งว่า "ขรัวโตนี่ฉลาด" มีผู้ถามถึงเหตุที่ท่านทำดังนั้น ท่านตอบว่าเพราะมีหมายลับสั่งฉบับหนึ่ง ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์แจวเรือพายเรือเวลาเสด็จลงชลมารคและเสด็จประทับพระที่นั่งริมน้ำ หมายรับสั่งนั้นมีปรากฏอยู่ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 4 (หน้า 99–100) ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์พายเรือแจวเรือ เวลาเสด็จทางชลมารคแลประทับริมน้ำ

"ด้วยพระยาอภัยรณฤทธิ์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ไปรับพระที่วัดเขมาภิรตาราม ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น 11 ค่ำ ทรงทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุสงฆ์ยืนแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำผ่านพระที่นั่ง ทรงเห็นจับได้ถึง 3 ราย โปรดเกล้า ฯ ให้เอาพระภิกษุนั้นไปมอบให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดม[2] แลกรมธรรมการตั้งแต่นี้ไปห้ามมิให้ภิกษุสามเณรพายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคแลเสด็จลงประทับพระที่นั่งชลังคพิมาน พระที่นั่งริมน้ำนั้น

---

1. ในรัชกาลที่ 4 โปรดให้สร้างพระที่นั่งขึ้นหมู่ 1 ในบริเวณท่าราชวรดิษฐ์ รวม 4 องค์ คือพระที่นั่งชลังคพิมาน พระที่นั่งทิพยสถานเทพสถิต พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย พระที่นั่งอนงค์ในสราญรมย์ (ในรัชกาลที่ 5 พระที่นั่งในบริเวณท่าราชวรดิษฐ์ผุชำรุด โปรดให้ซ่อมรักษาไว้แต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ยังคงอยู่จนบัดนี้ นอกนั้นได้รื้อปราบที่ทำสนามเพื่อขยายเขื่อนอออกไปข้างหน้า) (-ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25)

2. กรมหมื่นอุดมรัตนราษี (พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายอรรณพ) ในรัชกาลที่ 4 ทรงทำกับกรมลังกาศรีแลกรมธรรมการ เป็นต้นสกุล อรรณพ ณ อยุธยา

ให้กรมธรรมการจัดเรือสกัดหัวน้ำท้ายน้ำ ห้ามพระภิกษุสงฆ์อย่าให้พายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคแลเสด็จพระที่นั่งชลังคพิมาน พระที่นั่งริมน้ำ เป็นอันขาดทีเดียวเสมอทุก ๆ ครั้ง ระวังอย่าให้มีความผิดได้เป็นอันขาดทีเดียว อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

หมายมา ณ เดือนยี่ ปีมะเมียสัมฤทธิศก จ.ศ. 1220 (พ.ศ. 2401)"

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านพูดจ๊ะจ๋ากับคนทุกคน แม้สัตว์ดิรัจฉานท่านก็พูดอย่างนั้น ยกตัวอย่างเช่นดังคราวหนึ่งท่านเดินไปพบสุนัขนอนขวางทางอยู่ ท่านพูดกับสุนัขนั้นว่า "โยมจ๋า ขอฉันไปทีจ้ะ" แล้วท่านก็ก้มกายเดินหลีกทางไป มีผู้ถามว่าทำไมท่านจึงทำดังนั้น ท่านว่า "ฉันรู้ไม่ได้ว่าสุนัขนี้เคยเป็นพระโพธิสัตว์หรือไม่ เพราะในเรื่องชาดกกล่าวว่า ในกาลครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุนัข"[1] นอกจากนี้ท่านยังแผ่เมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณ เมื่อพบสัตว์ประสบทุกข์ต้องภัย ท่านก็ช่วยเหลือแก้ไขด้วยการุณยจิต ดังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งท่านเดินทางไปต่างจังหวัด ระหว่างทางได้พบนกตัว 1 ติดแร้วอยู่ ท่านจึงแก้บ่วงปล่อยนกนั้นไป แล้วท่านเอาเท้าของท่านสอดเข้าไปในบ่วงนั่งทำเป็นทีติดแร้วมีคนมาพบจะช่วยแก้บ่วง ท่านไม่ยอมให้แก้ บอกให้ไปตามเจ้าของแร้วมาก่อน เมื่อเจ้าของแร้วมาบอกอนุญาตให้ท่านปล่อยนกนั้นได้ ท่านจึงแก้บ่วงออกจากเท้า แล้วบอกให้เจ้าของแร้วกรวดน้ำ ท่านยถาสัพพี[2] เสร็จแล้วท่านจึงออกเดินทางต่อไป ดังนี้

อภินิหาร

ปรากฏตามเรื่องประวัติว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้บำเพ็ญบารมีหลายอย่าง คือท่านได้ประพฤติพรตพรหมจรรย์มั่นคงยั่งยืน สำรวมในศีลสมควรแก่การเป็นบรรพชิต ได้บริจาคกัปปิยภัณฑ์สร้างสาธารณกุศลต่าง ๆ และช่วยสงเคราะห์อนุเคราะห์แก่คนทั่วไปด้วยเมตตาจิต ท่านมี

1. เรื่องพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุนัข มีแจ้งอยู่ในกุกกุรชาดก ในตติยวรรคแห่งเอกนิบาต (ดูมงคลทีปนี ภาค 2 ตอนว่าด้วยญาตีสังคหกถา หน้า 81-82)

2. ข้อที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แก้บ่วงปล่อยนกไปนั้น ว่าตามทางพระวินัยท่านมีความผิด ปรับเป็นภัณฑไทย เพราะนกนั้นเป็นทรัพย์มีเจ้าของ ดังนั้นท่านจึงต้องคอยให้เจ้าของแร้วอนุญาตก่อน อนึ่งการปล่อยนกในฐานะเช่นนั้นนับเป็นทานอย่างหนึ่ง เรียกอภัยทาน การที่เจ้าของแร้วบอกอนุญาตให้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ปล่อยนกได้นั้น ชื่อว่าได้บำเพ็ญกุศลส่วนอภัยทานโดยปริยายหนึ่ง ท่านจึงบอกให้กรวดน้ำและท่านกล่าวคำอนุโมทนา ดังนี้

วิริยะอุตสาหะแรงกล้า และอดทนต่อความลำบากยากเข็ญ ตั้งจิตมั่นในปฏิทาและทำจริงเพื่อแสวงหาความจริง มีจิตเป็นอุเบกขาไม่แสดงวิการเพราะยินดียินร้าย และท่านได้ศึกษารอบรู้ชำนาญทั้งในทางคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ว่าโดยย่อท่านได้ฝึกฝนอบรมจิตของท่านเป็นจิตตวิสุทธิ (เป็นจิตมีอำนาจ–มีพลังแรงกล้า) เมื่อท่านจะทำจะพูดอะไร ก็ขลังศักดิ์สิทธิ์สัมฤทธิ์ผลตามประสงค์ทุกประการ ดังพุทธภาษิตบรรหารว่า จิตฺตสฺส ทมโถ สาธุ จิตที่ฝึกฝนได้ที่ ย่อมสร้างสิ่งที่ต้องการให้สำเร็จได้ตามปรารถนา ดังนี้

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้สร้างสมอบรมบารมีฝึกฝนจิตของท่านดังกล่าวมา ท่านจึงทรงอภินิหารเป็นวิสามัญบุคคลหาผู้เสมอเหมือนได้ยากในโลก

ทีนี้จะพรรณนาว่าด้วยเรื่องอภินิหารเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ต่อไป

ในรัชกาลที่ 4 โปรด ฯ ให้สร้างพระราชวัง พระที่นั่ง และพระเจดีย์วิหารที่บนเขามหาสมณะ แขวงจังหวัดเพชรบุรี พระราชทานนามเรียกรวมกันว่า "พระนครคีรี" (และเขามหาสมณะนั้น พระราชทานนามใหม่ว่า เขามไหศวรรย์) ในจดหมายเหตุของหมอบรัดเล (พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12 หน้า 52) กล่าวว่า โปรด ฯ ให้เฉลิมพระราชมนเทียรที่พระนครคีรี พร้อมกับบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ศิลา เมื่อเดือนพฤษภาคม ปีจอ พ.ศ. 2405 เล่ากันว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ไปในงานพระราชพิธีครั้งนี้ด้วย ขากลับท่านออกเรือจากปากอ่าวบ้านแหลมจะข้ามมาอ่าวแม่กลอง เวลานั้นคลื่นลมจัดมาก ชาวบ้านห้ามท่านก็ไม่ฟัง ว่าท่านออกมายืนหน้าเก๋งเรือโบกมือไปมา ไม่ช้าคลื่นลมก็สงบราบคาบ

คราวหนึ่งมีการก่อพระเจดีย์ทรายที่ในวัดระฆัง ฯ ประจวบกับวันนั้นมีเมฆฝนตั้งมืดครึ้ม คนทั้งหลายเกรงฝนจะตกจึงไปกราบเรียนปรารภกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านได้กล่าวพร้อมกับโบกมือว่า "ตกที่อื่น ๆ" ว่าน่าประหลาดที่ในวันนั้นปรากฏว่าฝนไปตกที่อื่น หาได้ตกที่ในตำบลศิริราชพยาบาลไม่

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มีกิจไปทางจังหวัดพระนครศรีอยุธยาโดยเรือแจว เมื่อไปถึงบ้านลานเท (ตำบลบางไทร อำเภอบางไทร) เผอิญเกิดมีคลื่นลมจัด ท่านได้ล้วงหยิบเทียนเล่ม 1 จากย่าม จุดเทียนนั้นแล้วติดกับปากโอ (ภาชนะเครื่องสานอย่างหนึ่งสำหรับใส่ของ

รูปคล้ายขัน) วางลอยน้ำไป ว่าคลื่นลมก็พลันสงบลงทันที (เรื่องนี้เจ้าคุณพระราชธรรมภาณี วัดระฆัง ฯ เล่า)

คราวหนึ่งมีผู้นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปในงานพิธีมงคลโกนจุกที่จังหวัดอ่างทอง ท่านได้เริ่มออกเดินทางก่อนถึงกำหนดเวลาเพียง 3 ชั่วโมง มีคนสงสัยกันว่าท่านจะไปทันเวลากำหนดได้อย่างไร ถึงกับได้สอบถามไปยังเจ้าภาพในภายหลังต่อมา ก็ได้รับคำตอบว่าท่านไปทันเวลาตามที่กำหนดในฎีกาไม่เคลื่อนคาด (ว่าวิชานี้ท่านได้ศึกษาต่อพระอาจารย์แสง จังหวัดลพบุรี)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระทางจังหวัดนนทบุรีโดยเรือแจว ขากลับพอมาถึงปากคลองสามเสน เด็กศิษย์คนหนึ่งได้เอาขันออกไปตักน้ำ จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ขันนั้นได้พลัดหลุดมือจมไปในแม่น้ำ ท่านพูดว่า "งมที่นี่ไม่ได้ เพราะน้ำลึก ต้องไปงมที่หน้าวัดระฆัง ฯ จึงจะได้" เมื่อถึงวัดระฆัง ฯ ท่านจึงให้เด็กศิษย์นั้นลงไปงมที่หน้าวัด ก็ได้ขันสมจริงดังที่ท่านบอก

เล่ากันว่า ตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไม่มีเงินทองติดตัว เพราะท่านใช้จ่ายก่อสร้างวัดวาอาราม และบริจาคทานเป็นนิจ แต่น่าประหลาดที่ท่านจะสร้างอะไร ท่านก็สร้างสำเร็จตามประสงค์ทุกครั้ง มีผู้พยายามสังเกตกันนักหนาแล้ว แต่ก็ไม่ทราบว่าท่านเอาเงินมาแต่ไหน พระเทพราชแสนยาว่า ครั้งหนึ่งจีนช่างปูนไปขอเงินค่าก่อสร้างจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ 1 ชั่ง (๘๐ บาท) ท่านบอกให้หลวงวิชิตรณชัยหลานชาย ไปเอาเงินที่ใต้ที่นอนของท่าน หลวงวิชิตฯ กลับมากราบเรียนว่า ได้ไปค้นหาดูแล้วไม่เห็นมีเงินอยู่เลย ท่านบอกให้ไปค้นหาใหม่ ก็ได้เงิน 1 ชั่ง เรื่องนี้หลวงวิชิต ฯ ว่าน่าอัศจรรย์นักหนา

ยังมีของขลังอย่างหนึ่งที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ทำไว้ที่วัดระฆัง ฯ คือท่านได้ปลุกเสกลงเลขยันต์ศิลาไว้ 3 ก้อน ก้อน 1 อยู่ที่ในสระหลังวัด (สระนี้ตื้นเขินนานแล้ว) ก้อน 1 อยู่ที่ในสระกลางวัด (สระนี้ยังมีปรากฏอยู่) อีกก้อน 1 อยู่ที่ในแม่น้ำตรงหน้าวัด (ห่างเขื่อนราว 2 วา ประมาณว่าอยู่ตรงโป๊ะท่าเรือ) ว่าน้ำในที่ทั้ง 3 แห่งนั้นมีประสิทธิผลต่างกัน คือน้ำที่สระหลังวัดอยู่คงกระพันชาตรี น้ำที่สระกลางวัดเมตตามหานิยม น้ำที่หน้าวัดทำให้เสียงไพเราะ (เหมาะกับนักร้อง) และว่าเมื่อจะตักน้ำที่หน้าวัดนั้น ให้ตักตามน้ำ (ห้ามตักทวนน้ำ) ถ้าน้ำนิ่งให้ตักตรงหน้าไป

อภินิหารของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นับถือกันสืบมาจนเมื่อท่านถึงมรณภาพแล้ว ดังปรากฏว่ามีผู้คนไปนมัสการบนบานบีดทองรูปหล่อของท่านอยู่เนือง ๆ (อธิบายว่าด้วยรูปหล่อของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะมีปรากฏต่อไปในที่อื่นข้างหน้า) เล่ากันว่าเพียงแต่ตั้งจิตระลึกถึงท่าน ก็ยังให้เกิดประสิทธิผลอย่างน่ามหัศจรรย์ ดังจะยกมาอ้างเป็นอุทาหรณ์ ครั้งหนึ่งเจ้าคุณพระราชธรรมภาณี (ลมูล) วัดระฆัง ฯ นักเทศน์นามอุโฆษ เมื่อยังเป็นเปรียญได้ไปเทศน์ที่วัดโคกกุ่มหลังสถานีบ้านหมอ แขวงจังหวัดสระบุรี เทศน์แล้วกลับไม่ทันรถไฟ ต้องเดินมาลงเรือเมล์โดยสารที่ท่าเรือ พอย่างเข้าชานสถานีท่าเรือ มีชายคน ๑ ในเครื่องแต่งกายชุดดำ เดินออกจากที่กำบังตรงเข้ามาขวางทาง (สังเกตไม่ได้ว่าจะมีอาวุธหรือไม่ เพราะเป็นเวลามืดค่ำ) ถามว่า "ท่านจะไปไหน ?" ตอบว่า "จะไปหาสมภารวัดหนองแห้ว" (ซึ่งอยู่ติดต่อกับเขตสถานี) ถามอีกว่า "ไปทำไม?" ตอบว่า "เพราะรู้จักคุ้นเคยกัน" ทันใดนั้น ท่านได้ระลึกถึงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ขอให้ช่วยคุ้มกันภัยท่านว่า แล้วชายคนนั้นก็ออกเดินหลีกทางไป โดยมิได้พูดอะไร และว่าอีกคราวหนึ่ง (ดูเหมือนจะเป็น พ.ศ. 2485) ท่านไปเทศน์ที่วัดอินทาราม (ต. ทางช้าง อ. บางบาล) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้เรือจ้างส่งที่แพหน้าวัดสุวรรณเจดีย์ (ต. หัวเวียง อ. เสนา ห่างวัดอินทารามราว 2 กม.) ด้วยหมายจะขึ้นไปพักที่วัดนั้นก่อนแต่ขึ้นวัดไม่ได้ เพราะน้ำท่วม เวลานั้นดึกมากผู้คนนอนหลับกันหมดแล้ว ทั้งฝนก็ตกพรำๆ ท่านมิรู้ที่จะทำอย่างไร เลยนั่งพักอยู่บนตุ่มปูนที่ข้างแพนั้นสักครู่หนึ่งมีชาย 2 คนพายเรือทวนน้ำขึ้นไปทางเหนือ ท่านจึงเอาไฟฉายส่องที่ตัวท่านเพื่อให้รู้ว่าเป็นพระ พร้อมกับร้องบอกให้ช่วยรับส่งขึ้นที่วัด ชาย 2 คนนั้นจะได้ยินหรือไม่ไม่ทราบ แต่หาได้นำพาต่อคำขอร้องของท่านไม่ คงเร่งรีบพายเรือกันต่อไป ท่านจึงตั้งจิตระลึกถึงเจ้าประคุณ-สมเด็จ ฯ ว่า "เวลานี้ลูกกำลังลำบาก ขอให้หลวงพ่อช่วยลูกด้วย" ท่านว่า น่าประหลาดนักที่ต่อมาสัก 4–5 นาที ชาย 2 คนนั้นได้พายเรือกลับมารับท่านส่งขึ้นวัดสุวรรณเจดีย์ตามประสงค์

พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐเล่าเรื่องหนึ่ง ว่าคราวหนึ่งมีฉลองสุพรรณบัฏสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) ที่วัดระฆัง ฯ ในงานนั้นมีพระอาจารย์มาประชุมกันหลายรูป พอตกบ่ายฝนตั้งเค้ามืดครึ้ม เสมียนตราเหมือนบ้านหลังตลาดบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี ผู้ซึ่งมีความเคารพนับถือในเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มาก ได้กล่าวขึ้นในที่ประชุมว่า ท่านผู้ใดจะสามารถห้ามไม่ให้ฝนตกได้ ที่ประชุมต่างนิ่งไม่มีใครว่าขานอย่างไร เสมียนตราเหมือนกล่าวต่อไปว่า

"สมเด็จ ฯ โต ถึงจะห้ามฝนได้" ดังนี้ แล้วผินหน้าไปทางรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ[1] จุดธูปเทียนบูชาสักการะตั้งสัตยาธิษฐานขออย่าให้ฝนตกที่วัด ว่าวันนั้นฝนตกเพียงแค่โรงหล่อ หาตกถึงวัดระฆัง ฯ ไม่ คนทั้งหลายต่างเห็นเป็นอัศจรรย์ยิ่งนัก

ทีนี้ จะกล่าวถึงอภินิหารพระพุทธรูปที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างต่อไป จะกล่าวเฉพาะพระโตก่อน อันพระโต (หรือเรียกกันว่า "หลวงพ่อโต") ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างไว้นั้น ดูเหมือนจะมีอภินิหารศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้น ด้วยมีประชาชนไปนมัสการปิดทองบนบาน และเซียมซีเสี่ยงทายกันเนือง ๆ บางแห่งถึงจัดให้มีงานเทศกาลประจำปี มีพุทธศาสนิกชนจากแหล่งต่าง ๆ ทั่วประเทศมาชุมนุมกันในคราวหนึ่ง ๆ มิใช่น้อย ในที่นี้จะสาธกเรื่องพระโตวัดอินทรวิหารเป็นนิทัศนุทาหรณ์ พระโตองค์นี้เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์มาก ว่าสามารถคุ้มกันสรรพภัยพิบัติ และให้เกิดสุขสวัสดิ์ลาภผลอย่างมหัศจรรย์ ดังกล่าวพรรณนาไว้ในเรื่องประวัติ พิมพ์เมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2490 คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

"อภินิหารของหลวงพ่อโตศักดิ์สิทธิ์มาก ดังที่ประจักษ์อยู่แล้วโดยทั่วกัน สักขีพยานซึ่งได้เห็นกันอยู่ในเร็ว ๆ นี้ ในระหว่างที่บ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะสงคราม (พ.ศ. 2484–2487) หลวงพ่อโตหาได้กระทบกระเทือนแต่อย่างใดไม่ คงอยู่เป็นมิ่งขวัญเป็นที่สักการะของชาวเราอยู่ตลอดไป ได้มีผู้กล่าวสรรเสริญถึงอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์ของท่านอยู่เสมอมิได้ขาด ในยามสงครามประชาชนในเขตอื่น ๆ อพยพกันเป็นจ้าละหวั่น แต่ในบริเวณเขตหลวงพ่อโต มิใคร่มีใครอพยพกัน ซึ่งมีบางท่านกล่าวว่าจะไม่ยอมไปไกลจากองค์หลวงพ่อโตเป็นอันขาด แต่มีบางท่านที่จำเป็นต้องอพยพ ได้ไปทูลลาสมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศน์ ฯ มีรับสั่งว่า อย่าไปเลยในบริเวณวัดอินทรวิหารเหมาะและปลอดภัยดีแล้ว เพราะหลวงพ่อโตท่านก็คุ้มครองอยู่ คงจะปัดเป่าภยันตรายไปได้ และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านเป็นผู้สร้าง ได้ทำไว้ดีแล้ว ประชาชนส่วนมากในบริเวณวัดอินทรวิหาร จึงไม่ใคร่อพยพจากไป นอกจากนั้นเมื่อมีภัยทางอากาศเกิดขึ้นในคราวใดประชาชนในเขตอื่น ๆ ยังพลอยหลบภัยเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณหลวงพ่อโตเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่ามีเครื่องบินมาทิ้งลูกระเบิดที่บริเวณวัดอินทรวิหารเหมือนกัน เป็นลูกระเบิดเพลิงรวมด้วยกัน 11 ลูก แต่ไม่ระเบิด และไม่เกิดเพลิงอย่างใด ในครั้งต่อมาได้มีเครื่องบินมาทิ้งระเบิดที่

1. รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นี้ ปัจจุบันประดิษฐาน ณ ศาลาหน้าพระอุโบสถ วัดระฆัง ฯ

ตำบลเทเวศน์ โดยเฉพาะหลวงพ่อโตวัดอินทรวิหารใกล้จุดอันตรายมาก แต่ก็หาเป็นอันตรายแม้แต่น้อยไม่ ซึ่งประชาชนส่วนมากที่หลบภัยเข้ามาในบริเวณหน้าหลวงพ่อโตมองเห็นฝูงเครื่องบินมาทิ้งระเบิด บ่ายโฉมหน้ามุ่งตรงมายังหลวงพ่อโต ครั้นมาถึงในระยะใกล้เครื่องบินฝูงนั้นกลับวกมุ่งไปทางทิศอื่นเสีย ซึ่งดูประหนึ่งว่าหลวงพ่อโตท่านโบกพระหัตถ์ให้ไปทางอื่น ประชาชนและบ้านเรือนในเขตบริเวณหน้าหลวงพ่อโตวัดอินทรวิหารจึงหาเป็นอันตรายแต่ประการใดไม่

"เรื่องที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์อยู่มิใช่น้อย นี่ก็แสดงให้เห็นอยู่แล้วว่าหลวงพ่อโตวัดอินทรวิหาร ท่านมีอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์มากเพียงใด จนกระทั่งในทุกวันนี้ประชาชนก็พากันมานมัสการสักการบูชามิได้ขาด ชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาชมพระนครก็ยังเลยมานมัสการหลวงพ่อโตเสมอ"

"ตามปรกติมีประชาชนนิยมน้ำมนต์ของท่านมาก มีผู้มาขอน้ำมนต์ของท่านไม่เว้นแต่ละวัน น้ำมนต์ของท่านเมื่ออธิษฐานแล้วใช้ได้ตามความปรารถนา เป็นมหานิยมดีด้วย เวลาที่จะไปหาผู้ใดผู้นั้นก็มีความเมตตากรุณา ก่อนที่จะใช้น้ำมนต์ของท่านให้ได้สมความปรารถนาแล้วควรจะทราบวิธีใช้ด้วย คือเมื่อผู้ใดจะเอาน้ำมนต์ของหลวงพ่อไปใช้ ควรหาเครื่องสักการบูชาเช่นธูปเทียนดอกไม้บูชาเสียก่อนแล้วตั้งจิตให้แน่วแน่ น้อมระลึกถึงองค์หลวงพ่อโตตลอดจนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้สร้างให้ช่วยตามความปรารถนา แล้วนำน้ำมนต์ไปใช้รับประทานและอาบตามความประสงค์ ผู้นั้นจะประสบแต่โชคชัย เคราะห์ร้ายก็อาจกลับกลายเป็นดีได้ด้วยประการฉะนี้"

ส่วนพระพิมพ์ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ หรือเรียกกันตามสะดวกปากว่า "พระสมเด็จ" นั้น ได้กล่าวมาแล้วว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯได้สร้างขึ้นไว้ ด้วยมุ่งหมายจะให้เป็นการสืบต่ออายุพระศาสนาเป็นข้อสำคัญ แต่น่าประหลาดอยู่ที่คนทั้งหลายต่างนับถือพระสมเด็จเป็นพระเครื่องรางที่ทรงคุณานุภาพเป็นอย่างวิเศษ ว่าในบรรดาพระเครื่องราง พระสมเด็จเด่นอยู่ในความนิยมของสังคมในทุกยุคทุกสมัย และว่าจะหาซื้อได้ด้วยเงินตราในราคาแพงมาก อันเรื่องเกี่ยวกับอภินิหารพระสมเด็จนั้น ได้ฟังเล่ากันมากมายหลายเรื่อง จะเขียนลงไว้แต่เฉพาะบางเรื่อง ดังต่อไปนี้

กล่าวกันว่า ภายหลังแต่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงมรณภาพ พระสมเด็จที่ใส่บาตร สัดและกระบุง ตั้งไว้ที่หอสวดมนต์นั้น ได้ขนย้ายเอาไปไว้ที่ในพระวิหารวัดระฆังฯ (ว่าเอาไว้ที่บน

เพดานพระวิหารก็มี) โดยมิได้มีการพิทักษ์รักษากันอย่างไร เป็นต้นว่าประตูพระวิหารก็มิได้ใส่กุญแจ ในปีหนึ่งเป็นเทศกาลตรุษสงกรานต์ มีทหารเรือหลายคนมาเล่นการพนันที่หน้าวัด เช่นหยอดหลุม ทอยกองเป็นต้น จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ทหารเรือเหล่านั้นได้เกิดวิวาทชกต่อยตีรันกันเป็นกาหล ทหารเรือคนหนึ่งได้เข้าไปเอาพระสมเด็จในพระวิหารมาอมไว้องค์ 1 แล้วกลับมาชกต่อยตีรันประหัสประหารกันต่อไป ที่สุดปรากฏว่าทหารเรือคนนั้นไม่ได้รับบาดเจ็บอย่างใด แม้รอยฟกช้ำก็ไม่มี ส่วนทหารเรือคนอื่น ๆ ต่างได้รับบาดเจ็บ ที่ร่างกายมีบาดแผลมากบ้างน้อยบ้างทุกคน อีกเรื่อง 1 ว่า คราวหนึ่งมีชายคน 1 อยู่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง ป่วยเป็นโรคอหิวาต์ คืนวันหนึ่งฝันว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ มาบอกว่า "ยังไม่ตาย ให้ไปเอาพระสมเด็จที่บนเพดานพระวิหารวัดระฆังฯ มาทำน้ำมนต์กินเถิด พวกญาติได้พยายามแจวเรือกันมาเอาพระสมเด็จไปอธิษฐานทำน้ำมนต์ให้กิน ก็หายจากโรคนั้น ทั้ง 2 เรื่องที่เล่ามานี้ ว่าเป็นมูลให้เกิดคำเล่าลือถึงอภินิหารพระสมเด็จเป็นปฐม

พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐ เล่าว่า มีหญิงคนหนึ่งชื่อจัน ภูมิลำเนาเดิมอยู่จังหวัดอ่างทอง คุ้นเคยสนิทสนมกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แต่ยังเยาว์วัย ต่อมานางจันได้ย้ายมาประกอบอาชีพตั้งร้านค้าอยู่ทางแขวงจังหวัดนนทบุรี ภายหลังยากจนลงเพราะการค้าขาดทุน นางจันได้ยินกิตติศัพท์เลื่องลือถึงคุณวิเศษของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ วันหนึ่งจึงเข้าไปหาท่าน สนทนากันตอนหนึ่ง นางจันกราบเรียนว่า "เวลานี้ดิฉันยากจนมาก" เจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่า "มาที่นี่ไม่จนหรอกแม่จัน" แล้วท่านหยิบพระประจำวันให้นางจันองค์ 1 (จะเป็นพระประจำวันอะไรหาทราบไม่) บอกให้อาราธนาทำน้ำมนต์อธิษฐานตามปรารถนา และว่า "ถ้าแม่จันรวยแล้ว อย่ามาหาฉันอีกนะจ๊ะ" นางจันกราบเรียน ถามว่า "เป็นยังไงล่ะเจ้าค๊ะ ?" ท่านตอบว่า "ฉันไม่ชอบคนรวยฉันชอบคนจนจ้ะ" ว่านางจันได้พระมาแล้วทำตามที่ท่านบอก แต่นั้นการค้าก็เจริญขึ้นโดยลำดับที่สุดนางจันก็ตั้งตัวได้เป็นหลักฐานผู้หนึ่งในถิ่นนั้น นางจันมีอายุอ่อนกว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เรียกเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่า "หลวงพี่" มีคนถามนางจันว่า "รวยแล้วทำไมไม่ไปหาสมเด็จ ฯ

อีกเล่า?" นางจันตอบว่า "เพราะหลวงพี่โตสั่งไว้ว่า ถ้ารวยแล้วห้ามไม่ให้ไปหา หลวงพี่โตนี่แหละศักดิ์สิทธิ์นัก พูดคำไหนต้องเป็นคำนั้น"

ร้อยเอกหลวงวิจารณ์พลฉกรรจ์ (แสวง ผลวัฒนะ) สัสดีจังหวัดกาญจนบุรี ว่า คราวหนึ่งไปราชการทหารที่ ตำบลพนมทวน ในจังหวัดนั้น ถูกผู้ร้ายลอบยิงหลายนัด แต่ไม่เป็นอันตราย ว่าเพราะมีพระสมเด็จที่บิดา (คือนายอาญาราช อิ่ม ซึ่งเมื่อบวชเป็นต้นกุฎิเจ้าประคุณสมเด็จฯ) ให้ไว้

นายเปลื้อง แจ่มใส ว่า เมื่อครั้งยังรับราชการในกรมรถไฟ แผนกช่าง เวลานั้นอายุราว 25 ปี คราวหนึ่งได้ขึ้นไปตรวจทางรถไฟสายเหนือซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จ ขณะยืนตรวจการอยู่ข้างท้ายรถ ถึงที่แห่งหนึ่ง (ตำบลบ้านแม่ปีนจังหวัดแพร่) รถแล่นเข้าทางโค้ง พอนายเปลื้องประมาท ตัวนายเปลื้องได้พลัดตกจากรถลงไปนอนอยู่ข้างทาง (ว่าเวลาตกนั้นรู้สึกตัวเบามาก) แต่ไม่ได้รับบาดเจ็บอย่างใด เป็นเพียงเท้าขัดยอกบ้างเล็กน้อยเท่านั้น นายเปลื้องว่าที่ตัวไม่มีอะไรนอกจากพระสมเด็จ จึงเชื่อมั่นว่า ที่ไม่เป็นอันตรายนั้นเป็นเพราะอานุภาพพระสมเด็จแน่นอน

พระอาทรภัตรพิสิฐ (เล็ก อุณหนันท์) เล่าหลายเรื่อง เรื่อง 1 ว่า คราวหนึ่งหญิงลูกจ้างคน 1 ชื่อ ธูป เกิดโรคท้องเดินจนตัวซีด (เข้าใจว่าเป็นโรคอหิวาต์) ในเวลานั้นดึกมากราว1.00น. ไม่ทราบว่าจะไปหายาที่ไหน นึกขึ้นถึงพระสมเด็จที่มีอยู่(เป็นพระชนิดปรกโพธิ์ใบ) คุณพระจึงอาราธนาทำน้ำมนต์ให้กินบ้าง เอาตบที่ศีรษะบ้าง สักครู่หนึ่งหญิงนั้นก็นอนหลับ เมื่อตื่นขึ้นหญิงนั้นบอกว่า ได้ฝันว่ามีพระแก่องค์ 1 มาบอกว่า "ยังไม่ตาย" ว่าได้ให้กินน้ำมนต์นั้นเรื่อยๆมา จนอาการโรคคลายหายเป็นปรกติดี เรื่อง 1 ว่า เมื่อภรรยาจะคลอดบุตรคนสุดท้อง เจ็บครรภ์อยู่ถึง 3 วัน ก็ยังไม่คลอด คุณพระจึงจุดธูปเทียนบูชาสักการะ อาราธนาพระสมเด็จลงแช่ในน้ำ ตั้งจิตอธิษฐานตามประสงค์แล้วเอาน้ำนั้นให้กินบ้าง ตบที่ศีรษะบ้าง ว่าไม่ช้านักก็คลอดอย่างง่ายดาย เรื่อง 1 ว่า แขกที่พาหุรัดคน 1 ซึ่งชอบพอคุ้นเคยกับคุณพระบอกว่า ที่เขาได้ภรรยา 3 คน ที่อยู่ด้วยกันในเวลานั้น เพราะเขาเอาพระสมเด็จฝนให้กินทุกคน (ว่าพระนั้นเป็นพระสมเด็จกรุวัดใหม่บางขุนพรหม) อีกเรื่อง 1 ว่า พระสมเด็จงูไม่ข้าม คราวหนึ่งมีงูเลื้อยมา

คุณพระได้เอาพระเครื่องชนิดต่าง ๆ เช่นพระสมเด็จ พระลำพูน พระกำแพง พระพิจิตร หลังผ้า ฯลฯ มาวางเรียงไว้ แล้วต้อนงูให้เลื้อยเข้ามาในเขตพระเครื่องเหล่านั้น ปรากฏว่างูมิได้เลื้อยข้าม พระสมเด็จ แม้แต่เลื้อยเข้ามาใกล้ก็ไม่มี ส่วนพระเครื่องชนิดอื่น ๆ งูได้เลื้อยข้ามบ้าง เลื้อยเฉียดไปบ้าง คุณพระอาทร ฯ เล่าต่อไป ว่าตัวคุณพระเองได้เคยผ่าอันตรายมาหลายครั้ง แต่ก็ปลอดภัยทุกคราว และว่าน่าประหลาดอย่างหนึ่ง ที่คนกำลังทะเลาะวิวาทถึงขั้นจะทำร้ายกัน ถ้าเรามีพระสมเด็จอยู่กับตัวเข้าไปห้ามปราม คนเหล่านั้นจะเลิกทะเลาะต่างแยกย้ายกันไปในทันที

ได้ฟังเล่ากันอีกเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับพระสมเด็จแก้โรคอหิวาต์ ว่าเมื่อปีระกา พ.ศ. 2416 เกิดโรคอหิวาต์ (โรคป่วง ?) ครั้งใหญ่ ผู้คนล้มตายกันมาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงจดบันทึกไว้ในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน (เล่ม 3 ดังนี้)

"ระกาความไข้ คนตายนับได้ เกือบใกล้สี่พันเบาน้อยกว่าเก่า หกเท่าลดกัน มะโรงก่อนนั้น แสนหนึ่งบัญชี เขาจดหมายไว้ มากกว่าครั้งนี้ หกเท่าเป็นไป

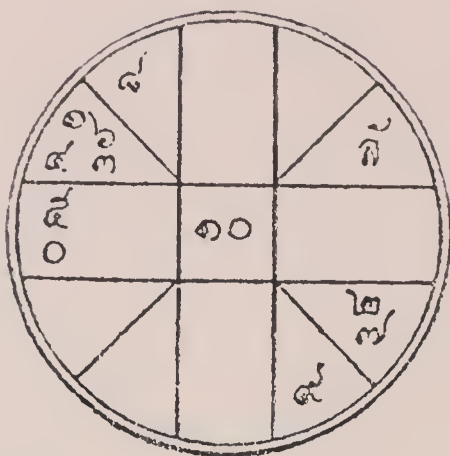
(เดือน 8 ข้างขึ้น)

๏ เกิดไข้ในวัดม้วย	วันละคน
ตั้งแต่สองค่ำดล	หกเว้น
ศิษย์พระวอดวายชนม์	ถึงสี่เทียวนา
บางพวกไกลโรคเร้น	ชีพตั้ง ยังเหลือ
๏ จบเสร็จเผด็จสิ้น	ปีระกา
โรคป่วงเกิดมีมา	ทั่วด้าน
น้ำน้อยไม่เข้านา	เสียมาก เทียวแฮ
ในทุ่งรวงข้าวม้าน	ใคร่กล้า มาเสีย"

กล่าวกันว่า ในครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดเกล้าฯ พระราชทานแจกพระสมเด็จ (ชนิดปรกเมล็ดโพธิ์ ที่เรียกกันว่า "สมเด็จเขียว") ว่าคนเป็นอันมากได้รอดตายเพราะพระสมเด็จนั้น จึงเกิดกิตติศัพท์เลื่องลือกันแพร่หลายสืบมา

รูปหล่อสมเด็จ ฯ

เจ้าประคุณสมเด็จฯ จะอาพาธด้วยโรคอะไรหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าท่านถึงมรณภาพเมื่อวันเสาร์ แรม 2 ค่ำ เดือน 8 (ต้น) ปีวอก จ.ศ. 1234 ตรงกับวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2415 เวลา 2 ยาม (24.00 น.) คำนวณอายุ 85 ปี พรรษา 65 มีดวงชาตามรณะดังนี้

เมื่อพระราชทานเพลิงศพแล้ว[1] ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ทราบแน่ คณะศิษยานุศิษย์และผู้ที่เคารพนับถือได้ร่วมฉันทะกัน จัดการประกอบพิธีหล่อรูปของท่านขึ้นรูป 1 ที่วัดระฆัง ฯ หน้าตัก 40.2 ซม. ลงรักปิดทอง โดยหลวงวิจิตรนฤมล (พึ่งปฏิมาประกร) เจ้ากรมช่างสิบหมู่ บ้านตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี เป็นผู้ปั้นหุ่นแล้วอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ที่ในมุขหลังพระ-อุโบสถ วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง (ปัจจุบันอยู่ในพระวิหาร)[2] ภายหลังต่อมาได้จัดการหล่อขึ้นอีกรูป 1 หน้าตัก 48 ซม. ลงรักปิดทอง ใครเป็นผู้ปั้นหุ่นสืบไม่ได้ความ ทราบแต่ว่าหล่อไม่ทันฤกษ์ที่กำหนด ว่าเดิมประดิษฐานอยู่ในศาลาการเปรียญวัดระฆัง ฯ ต่อมาได้ย้ายมาไว้ที่ในพระวิหาร (เวลานี้ประดิษฐานอยู่ ณ ศาลาหน้าพระอุโบสถวัดระฆัง ฯ) รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯนี้ ทางวัด

---

1. เรื่องเกี่ยวกับการพระราชทานเพลิงศพเจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังค้นไม่พบจดหมายเหตุ ได้ฟังแต่คำบอกเล่าว่า พระราชทานเพลิงศพที่เมรุปูนวัดอรุณราชวราราม และว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จไปพระราชทานเพลิงพอเสด็จถึงท่าราชวรดิษฐ์ ฝนตกหนัก จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมขุนเสด็จแทนพระองค์

2. พระบาทสมเด็จฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑล ฝ่ายเหนือเมื่อปีฉลู ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เสด็จวัดไชโย ทอดพระเนตรรูปหล่อนี้ มีพระราชดำรัสว่า ''รูปสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มีเค้าจำได้แต่หนุ่มไปกว่าเมื่อเวลาถึงมรณะภาพสักหน่อยหนึ่ง''

ได้จัดพิธีแห่โดยทางเรือ (เป็นอย่างที่เรียกว่า "ชักพระ") เป็นงานประจำปี กำหนดวันแรม 3 ค่ำ เดือน 12 เริ่มพิธีแห่แต่ท่าหน้าวัดระฆังฯ มาเข้าคลองมอญ ถึงสี่แยกบางเสาธงเลี้ยวขวา เข้าคลองบางขุนศรี (คลองชักพระ) ไปออกคลองบางกอกน้อย พักแข่งเรือที่หน้าวัดสุวรรณคีรี (ขี้เหล็ก) พอควรแก่เวลา แล้วล่องมาตามคลองบางกอกน้อย กลับวัดระฆังฯ เล่ากันว่า ในปีหนึ่งเมื่อจัดทำพิธีแห่เสร็จแล้ว พอเรือที่ประดิษฐานรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ จอดเทียบหน้าวัด จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ รูปหล่อนั้นได้เลื่อนตกจากเรือจมลงไปในแม่น้ำเจ้าพระยา ต้องช่วยกันงมเอาขึ้นมา แล้วจัดการปิดทองและสมโภชกันเป็นงานมโหฬาร ว่าแต่นั้นมาพิธีแห่รูปเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็งดไม่จัดกันสืบมาจนทุกวันนี้

ชินปัญชรคาถา

๑ ชยาสนากตา พุทฺธา
เชตฺวา มารํ สวาหนํ
จตุสจฺจาสภํ รสํ
เย ปิวึสุ นราสภา ฯ
ตณฺหงฺกราทโย พุทฺธา
อฏฺฐวีสติ นายกา
สพฺเพ ปติฏฺฐิตา มยฺหํ
มตฺถเก เต มุนิสฺสราฯ
สีเส ปติฏฺฐิโต มยฺหํ
พุทฺโธ ธมฺโม ทฺวิโลจเน
สงฺโฆ ปติฏฺฐิโต มยฺหํ
อุเร สพฺพคุณากโรฯ
หทเย อนุรุทฺโธ จ
สารีปุตฺโต จ ทกฺขิเณ
โกณฺฑญฺโญ ปิฏฺฐิภาคสฺมึ
โมคฺคลฺลาโน จ วามเกฯ
ทกฺขิเณ สวเน มยฺหํ
อาสุํ อานนฺทราหุลา
กสฺสโป จ มหานาโม
อุภาสุํ วามโสตฺตเกฯ
เกสนฺเต ปิฏฺฐิภาคสฺมึ
สุริโยว ปภงฺกโร

นิสินฺโน สิริสมฺปนฺโน	โสภิโต มุนิปุงฺคโวฯ
กุมารกสฺสโป เถโร	มเหสี จิตฺตวาทโก
โส มยฺหํ วทเน นิจฺจํ	ปติฏฺฐาสิ คุณากโรฯ
ปุณฺโณ องฺคุลิมาโล จ	อุปาลี นนฺทสีวลี
เถรา ปญฺจ อิเม ชาตา	นลาเต ติลกา มมฯ
เสสาสีติ มหาเถรา	ชิตวนฺโต ชิโนรสา
ชลนฺตา สีลเตเชน	องฺคมงฺเคสุ สณฺฐิตาฯ
รตนํ ปุรโต อาสิ	ทกฺขิเณ เมตฺตสุตฺตกํ
ธชคฺคํ ปจฺฉโต อาสิ	วาเม องฺคุลิมาลกํฯ
ขนฺธโมรปริตฺตญฺจ	อาฏานาฏิยสุตฺตกํ
อากาเส ฉทนํ อาสิ	เสสา ปาการสณฺฐิตาฯ
ชินา นานาพลสํยุตฺตา	สตฺตปาการลงฺกตา
วาตปิตฺตาทิสญฺชาตา	พาหิรชฺฌตฺตุปทฺทวาฯ
อเสสา วินยํ ยนฺตุ	อนนฺตชินเตชสา
วทโต เม สกิจฺเจน	สทา สมฺพุทฺธปญฺชเรฯ
ชินปญฺชรมชฺเฌ หิ	วิหรนฺตํ มหีตเล
สทา ปาเลนฺตุ มํ สพฺเพ	เต มหาปุริสาสภาฯ
อิจฺเจว มนฺโต	สุคุตฺโต สุรกฺโข
ชินานุภาเวน	ชิตูปทฺทโว
ธมฺมานุภาเวน	ชิตาริสงฺโฆ
สงฺฆานุภาเวน	ชิตนฺตราโย
สทฺธมฺมานุภาวปาลิโต	จรามิ ชินปญฺชเรติฯ

อธิบาย

ปรากฏว่า ชินบัญชรคาถามีหลายฉบับ ฉบับ ๑ เขียนเป็นอักษรสิงหฬไว้ในสมุดข่อย มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ฉบับ ๑ อยู่ในคัมภีร์สังขยาปกาสกฎีกา เป็นอักษรพม่าและอักษรขอม และมีฉบับอื่น ๆ อีก แต่ทุกฉบับผิดเพี้ยนแตกต่างกันมากบ้างน้อยบ้าง เฉพาะคาถาบาทต้นของทุกฉบับต่างกันดังนี้

(ก) ฉบับสิงหฬ– **"ชยาสนคตา วีรา"**

(ข) ฉบับคัมภีร์สังขยาปกาสกฎีกา—
"ชยาสนฺนาคตา วีรา"

(ค) ฉบับ ๑– **"ชยาสนคตา พุทฺธา"**

(ฆ) ฉบับ ๑– **"ชยาสนากตา พุทฺธา"**

(ง) ฉบับ ๑– **"ชิยาสรากตา พุทฺธา"** (ไม่ทำซึ่งสายธนูและลูกศร คือไม่ต้องใช้ศัตราวุธ)

ข้าพเจ้าได้ส่งต้นฉบับไปให้ พ.อ. พระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์ ปธ.๙) หัวหน้าอนุศาสนาจารย์กองทัพบกพิจารณา พระธรรมนิเทศฯ ชอบฉบับหมายอักษร (ง) บอกว่าฉบับนี้คำแปลหลักแหลมมาก และได้ขอให้พระธรรมนิเทศ ฯ ตรวจแก้ไขให้ถูกต้องเรียบร้อยด้วย แล้วถวายให้เจ้าคุณพระภัทรมุนี (อิ่น ภทฺรมุนี ป.ธ. ๙) เจ้าอาวาสวัดทองนพคุณ เจ้าคณะอำเภอธนบุรี พิจารณาอีกครั้งหนึ่ง จึงยุติเป็นฉบับที่ถูกต้องสมบูรณ์ ดังที่ตีพิมพ์ไว้ในสมุดนี้

ชินบัญชรคาถา เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านจะประพันธ์ขึ้นเอง หรือท่านจะได้จากใครหรือจากที่ใด ข้อนี้ไม่มีใครทราบ แต่เมื่อคนทั้งหลายยังนับถือเชื่อกันว่า คาถานี้เป็นของเจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงเรียกว่า "คาถาสมเด็จ" สืบมา

มีท่านผู้รู้บอกอธิบายว่า เมื่อจะท่องชินบัญชรคาถา ควรทำในวันพฤหัสบดี ให้จุดธูปเทียนกับดอกไม้บูชา น้อมจิตระลึกถึงเจ้าประคุณสมเด็จฯ ขอให้ท่านประสิทธิ์ประสาทคาถานี้ให้ แล้วจึงเริ่มท่องต่อไป และว่าคาถาที่ ๘ "ปุญฺโญ องฺคุลิมาโล จ ฯลฯ นลาเต ติลกา *มม*" ใช้เสกน้ำล้างหน้า หรือเจิม ดีนัก

ผู้ที่สวดชินบัญชรคาถาเป็นประจำทุกวัน จะได้รับประสิทธิผลเป็นมหัศจรรย์จริง ๆ เป็นต้นว่าจิตใจจะผ่องใสสดชื่น มีความเป็นอยู่ไม่ฝืดเคือง อยู่เย็นเป็นสุขทุกคืนวันเจริญลาภผล

เนื่อง ๆ ปลอดภัยหายทุกข์กังวล ฯลฯ (แต่ทั้งนี้ผู้สวดต้องเป็นผู้ตั้งมั่นในศีลธรรมด้วย) (คาถานี้บริกรรมทำน้ำมนต์ใช้ได้ทั้งกันและแก้ทุกอย่าง วิเศษนัก)

ในหนังสือคัมภีร์พุทธมนโอสถ รวบรวมโดย นายเทพย์ สาริกบุตร กล่าวพรรณนาคุณานุภาพแห่งชินบัญชรคาถาไว้ดังนี้

"พระคาถาชินบัญชรของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มีคุณานุภาพมากมาย ผู้ใดได้จำเริญภาวนาไว้เสมอจะเจริญด้วยลาภยศ เจริญชนมายุยืนยาวปราศจากภัยอันตรายทั้งปวงใช้เสกน้ำมนต์รดแก้สรรพทุกข์โศกโรคภัย ไม่ว่าจะถูกกระทำคุณไสย คุณผีคุณคนทั้งปวง แก้ได้หายสิ้น รดแก้ไข้เรื้อรัง แก้โรควิกลจริต แก้อวมงคลนิมิตได้ทุกประการตามแต่จะปรารถนาใช้ได้ทั้งนั้น ใช้ปลุกเสกเครื่องรางของขลัง พระเครื่อง เพิ่มอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ขึ้นแล"

คำแปลชินบัญชรคาถา

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใด ผู้ไม่ต้องทำสายธนูและลูกศร (คือไม่ใช้ศัสตราวุธ) ก็ทรงชนะมารกับทั้งหมู่บริพาร เป็นผู้ประเสริฐในหมู่นรชน ทรงดื่มรสพระจตุราริยสัจอันเลิศ

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น 28 พระองค์[1] มีพระตัณหังกรเป็นต้น เป็นจอมมุนีผู้นำโลกทุกพระองค์ประดิษฐานอยู่บนกระหม่อมของข้าพเจ้า

พระพุทธเจ้าประดิษฐานอยู่บนศีรษะของข้าพเจ้า พระธรรมเจ้าประดิษฐานอยู่ที่ตาทั้ง 2 ของข้าพเจ้า พระสงฆเจ้าผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณความดีทั้งปวงประดิษฐานอยู่ที่อุระของข้าพเจ้า

พระอนุรุทธิ์ประดิษจานอยู่ที่หทัย พระสารีบุตรประดิษฐานอยู่ ณ เบื้องขวา พระอัญญาโกณฑัญญะประดิษฐานอยู่ ณ ส่วนเบื้องหลัง พระโมคคัลลานประดิษฐานอยู่ ณ เบื้องซ้าย

พระอานนท์กับพระราหุล ประดิษฐานอยู่ ณ หูขวาของข้าพเจ้า พระมหากัสสปกับพระมหานามทั้ง 2 ประดิษฐานอยู่ ณ หูซ้าย

พระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระมุนีอันประเสริฐ ถึงพร้อมด้วยสิริ ทรงรัศมีแจ่มจ้าดุจดวงพระอาทิตย์ ประทับนั่ง ณ ที่สุด (ชาย) ผมส่วนเบื้องหลัง

พระกุมารกัสสปเถระผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่มีวาจาอันไพเราะ เป็นบ่อเกิดแห่งคุณงามความดีนั้น ประดิษฐานอยู่ที่ปากของข้าพเจ้าเป็นนิจนิรันดร์

---

1. รายพระนามพระพุทธเจ้า 28 พระองค์ มีแจ้งต่อไปข้างหน้า

พระเถระ 5 องค์เหล่านี้ คือพระปุณณะ 1 พระองคุลิมาล 1 พระอุบาลี 1 พระนันทะ 1 พระสีวลี 1 จงบังเกิดเป็นรอย (เครื่องหมาย) อยู่ที่หน้าผากของข้าพเจ้า

พระมหาเถระ 80 องค์เศษ[1] ผู้เป็นพุทธชิโนรส ล้วนแต่เป็นผู้ชนะข้าศึกคือกิเลส รุ่งเรืองอยู่ด้วยเดชแห่งศีลสถิตดำรงอยู่ทั่วองค์อวัยวะน้อยใหญ่

พระรัตนสูตรอยู่เบื้องหน้า พระเมตตาสูตรอยู่เบื้องขวา พระธชัคคสูตรอยู่เบื้องหลัง พระอังคุลิมาลสูตรอยู่เบื้องซ้าย

พระขันธปริตร พระโมรปริตร และพระอาฏานาฏิยสูตร เป็นหลังคาเครื่องบีดกั้นในอากาศ พระปริตรและพระสูตรที่เหลือจากนี้ ตั้งมั่นเป็นกำแพงล้อมรอบ

พระผู้ชนะทั้งหลาย ประกอบพร้อมด้วยกำลังต่าง ๆ ล้อมรอบด้วยกำแพง 7 ชั้น

เมื่อข้าพเจ้ากล่าวบัญชร (ระบบธรรม) ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามกิจของตนอยู่ทุกเมื่อ

ขอให้อุปัทวันตรายทั้งหลาย ทั้งภายนอกและภายในอันเกิดแต่เหตุต่าง ๆ มีลมกำเริบและดีซ่านเป็นต้น จงถึงซึ่งความพินาศดับสูญไปโดยไม่มีเหลือ ด้วยเดชอานุภาพของพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ ไม่มีที่สิ้นสุด

ขอพระพุทธเจ้าผู้เป็นมหาบุรุษอันประเสริฐทุก ๆ พระองค์เหล่านั้น จงช่วยรักษาข้าพเจ้าผู้อยู่ ณ ภาคพื้นดินอันกว้างใหญ่ ภายในใจกลางระบบธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ตลอดกาลทุกเมื่อ

พระชินบัญชรมนต์คุ้มครองรักษาดีแล้ว ด้วยประการฉะนี้

ด้วยอานุภาพของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอให้ข้าพเจ้ามีชัยชนะอุปัทวะ ทั้งปวง

ด้วยอานุภาพของพระธรรมเจ้า ขอให้ข้าพเจ้ามีชัยชนะข้าศึกคือกิเลส (เครื่องข้อง)

ด้วยอานุภาพของพระสงฆเจ้า ขอให้ข้าพเจ้ามีชัยชนะอันตรายทั้งปวง

ข้าพเจ้าเป็นผู้อันพระสัทธรรมคุ้มครองรักษาแล้ว จะประพฤติปฏิบัติตน อยู่ในระบบธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอดไป ดังนี้แล.

---

1. รายนามพระมหาเถระ 80 องค์ มีแจ้งต่อไปข้างหน้า

รายพระนาม
พระพุทธเจ้า 28 พระองค์

1.	พระตัณหังกร	ผู้กล้าหาญ
2.	พระเมธังกร	ผู้มียศใหญ่
3.	พระสรณังกร	ผู้เกื้อกูลแก่โลก
4.	พระทีปังกร	ผู้ทรงไว้ซึ่งปัญญาอันรุ่งเรือง
5.	พระโกณฑัญญะ	ผู้เป็นประมุขแห่งหมู่ชน
6.	พระมังคละ	ผู้เป็นบุรุษประเสริฐ
7.	พระสุมนะ	ผู้เป็นธีรบุรุษ มีพระหทัยงาม
8.	พระเรวตะ	ผู้เพิ่มพูนความยินดี
9.	พระโสภิตะ	ผู้สมบูรณ์ด้วยพระคุณ
10.	พระอโนมทัสสี	ผู้อุดมอยู่ในหมู่ชน
11.	พระปทุมะ	ผู้ทำโลกให้สว่าง
12.	พระนารทะ	ผู้เป็นสารถีประเสริฐ
13.	พระปทุมุตตร	ผู้เป็นที่พึ่งของหมู่สัตว์
14.	พระสุเมธะ	ผู้หาบุคคลเปรียบมิได้
15.	พระสุชาตะ	ผู้เลิศกว่าสัตวโลกทั้งปวง
16.	พระปิยทัสสี	ผู้ประเสริฐกว่าหมู่นรชน
17.	พระอัตถทัสสี	ผู้มีพระกรุณา
18.	พระธรรมทัสสี	ผู้บรรเทามืด
19.	พระสิทธัตถะ	ผู้หาบุคคลเสมอมิได้ในโลก
20.	พระติสสะ	ผู้ประเสริฐกว่านักปราชญ์ทั้งหลาย
21.	พระปุสสะพุทธเจ้า	ผู้ประทานธรรมอันประเสริฐ
22.	พระวิปัสสี	ผู้หาที่เปรียบมิได้

23. พระสิขี ผู้เป็นศาสดาเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์
24. พระเวสสภู ผู้ประทานความสุข
25. พระกกุสันธะ ผู้นำสัตว์ออกจากกันดารคือกิเลส
26. พระโกนาคมนะ ผู้หักเสียซึ่งข้าศึกคือกิเลส
27. พระกัสสปะ ผู้สมบูรณ์ด้วยสิริ
28. พระโคตมะ ผู้ประเสริฐแห่งหมู่ศากยราช

รายนาม
พระอสีติมหาสาวก[1]

1. **พระอัญญาโกณฑัญญเถระ** เอตทัคคะทางรู้กาลนาน (รัตตัญญู)
2. **พระอุรุเวลกัสสปเถระ** เอตทัคคะทางมีบริวารมาก
3. **พระสารีบุตรเถระ** เอตทัคคะทางมีปัญญา
4. **พระโมคคัลลานเถระ** เอตทัคคะทางมีฤทธิ์
5. **พระมหากัสสปเถร** เอตทัคคะทางทรงธุดงควัตร
6. **พระมหากัจจายนเถระ** เอตทัคคะทางอธิบายเนื้อความย่อให้พิสดาร
7. **พระโมฆราชเถระ** เอตทัคคะทางทรงจีวรเศร้าหมอง
8. **พระราธเถระ** เอตทัคคะทางมีปฏิภาณ
9. **พระปุณณมันตานีบุตรเถระ** เอตทัคคะทางธรรมกถึก
10. **พระกาฬุทายีเถระ**[2] เอตทัคคะทางยังสกุลที่ยังไม่เลื่อมใส ให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
11. **พระนันทเถระ** เอตทัคคะทางสำรวมอินทรีย์ 6

---

1. พระมหาสาวกหมายเลข 1–41 คือพระมหาสาวกที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องเป็นเอตทัคคะ (ผู้ยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่งเป็นพิเศษ)

2. ผู้ที่เกิดพร้อมในวันเดียวกับพระมหาบุรุษ เรียกว่าสหชาติ มี 7 คือไม้ศรีมหาโพธิ 1 นางยโสธรา (พิมพา) มารดาพระราหุล 1 ขุมทอง ทั้งสี่ 1 ช้างพระที่นั่ง 1 ม้ากัณฐกอัศวราช 1 นายฉันนอำมาตย์ 1 กาฬุทายีอำมาตย์ (คือพระกาฬุทายีเถระ) 1

12. พระราหุลเถระ เอตทัคคะทางใคร่ในการศึกษา
13. พระอุบาลีเถระ เอตทัคคะทางทรงพระวินัย
14. พระภัททิยเถรสักยราชา เอตทัคคะทางเกิดในตระกูลสูง
15. พระอนุรุทธเถระ เอตทัคคะทางมีทิพจักษุญาณ
16. พระอานนทเถระ เอตทัคคะทางเป็นพหุสูต 1 มีสติ 1 มีคติ 1 มีความเพียร 1 เป็นพุทธอุปัฏฐาก 1
17. พระโสณะโกฬิวิสเถระ เอตทัคคะทางปรารภความเพียร (ในพระพุทธศาสนา)
18. พระรัฐปาลเถระ เอตทัคคะทางบวชด้วยศรัทธา
19 พระปิณโฑลภารทวาชเถระ เอตทัคคะทางบันลือสีหนาท
20. พระมหาปันถกเถระ เอตทัคคะทางเจริญปัญญาภาวนา
21. พระจูฬปันถกเถระ เอตทัคคะทางชำนาญในมโนมยิทธิ
22. พระโสณกุฏิกัณณเถระ เอตทัคคะทางแสดงธรรมด้วยถ้อยคำอันไพเราะ
23. พระลกุณฏกภัททิยเถระ เอตทัคคะทางมีเสียงไพเราะ
24. พระสุภูติเถระ เอตทัคคะทางอรณวิหาร (อยู่ด้วยหากิเลสมิได้) และเป็นทักขิเณยยบุคคล
25. พระกังขาเรวตเถระ เอตทัคคะทางยินดีในฌานสมาบัติ
26. พระวักกลิเถระ เอตทัคคะทางสัทธาวิมุตติ (พ้นจากกิเลสด้วยศรัทธา)
27. พระกุณฑธานเถระ เอตทัคคะทางจับฉลากเป็นปฐม
28. พระวังคีสเถระ เอตทัคคะทางมีปัญญาฉลาดกล่าวคำเป็นบาทคาถา
29. พระปิลินทวัจฉเถระ เอตทัคคะทางเป็นที่รักใคร่เจริญใจของเทพยดา
30. พระกุมารกัสสปเถระ เอตทัคคะทางจิตตกถา (คือแสดงธรรมเทศนาได้อย่างวิจิตร)
31. พระมหาโกฏฐิตเถระ เอตทัคคะทางแตกฉานในปฏิสัมภิทาทั้ง 4

32. **พระโสภิตเถระ** เอตทัคคะทางระลึกซึ่งปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
33. **พระนันทกเถระ** เอตทัคคะทางให้โอวาทแก่นางภิกษุณี
34. **พระมหากัปปินเถระ** เอตทัคคะทางให้โอวาทแก่ภิกษุบริษัท
35. **พระสาคตเถระ** เอตทัคคะทางฉลาดในเตโชกสิณสมาบัติ
36. **พระอุปเสนเถระ** เอตทัคคะทางเป็นผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใสโดยรอบในหมู่ชนทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ
37. **พระขทิรวนิยเรวัตตเถระ** เอตทัคคะทางอยู่ในป่า
38. **พระสีวลีเถระ** เอตทัคคะทางเป็นผู้มีลาภมาก
39. **พระพาหิยทารุจิริยเถระ** เอตทัคคะทางเป็นขิปปาภิญญา (ตรัสรู้เร็วพลัน)
40. **พระพากุลเถระ** เอตทัคคะทางเป็นผู้ไม่มีโรคาพาธ
41. **พระทัพพมัลลบุตรเถระ** เอตทัคคะทางเสนาสนคาหาปกะ (ผู้แต่งตั้งปูลาดอาสนะ)
42. **พระวัปปเถระ**
43. **พระภัททิยเถระ**
44. **พระมหานามเถระ**
45. **พระอัสสชิเถระ**
46. **พระยสเถระ**
47. **พระวิมลเถระ**
48. **พระสุพาหุเถระ**
49. **พระปุณณชิเถระ**
50. **พระนทีกัสสปเถระ**
51. **พระคยากัสสปเถระ**
52. **พระควัมปติเถระ**
53. **พระอชิตเถระ**
54. **พระติสสเมตเตยยเถระ**

55. พระปุณณกเถระ
56. พระเมตตคูเถระ
57. พระโธตกเถระ
58. พระอุปสีวะเถระ
59. พระนันทกเถระ
60. พระเหมกเถระ
61. พระโตเทยยเถระ
62. พระกัปปเถระ
63. พระชตุกัณณีเถระ
64. พระภัทราวุธเถระ
65. พระอุทยเถระ
66. พระโปสาลเถระ
67. พระปิงคิยเถระ
68. พระภคุเถระ
69. พระกิมพิลเถระ
70. พระอุทายีเถระ
71. พระอุปวาณเถระ
72. พระเมฆิยเถระ
73. พระนาคิตเถระ
74. พระจุนทเถระ
75. พระยโสชเถระ
76. พระสภิยเถระ
77. พระเสลเถระ
78. พระมหาปรันตปเถระ
79. พระนาลกเถระ
80. พระองคุลิมาลเถระ

คาถาต่าง ๆ

๏ อิติปิโสวิเสเสอิ อิเสเสพุทธะนาเมอิ อิเมนาพุทธะตังโสอิ อิโสตังพุทธะปิติอิฯ คาถานี้ชื่อมงกุฎพระเจ้า ป้องกันภยันตรายทั้งปวง อยู่คงกระพัน ภูตปีศาจผีสางย่อมเกรงกลัวเราแลฯ

๏ เกโลนะทะตะมังนะอะ อะวะหะยะกิปิปะ อะอะอุกะปิเสปุโล เสเมอะวะเขสิงละมุมะ ฯ คาถานี้ชื่อหัวใจอาการ 32 เมื่อจะเข้าณรงค์สงคราม หรือจะไปในที่ใด ๆ ก็ดีให้เสกน้ำมันหอมหรือน้ำก็ได้ด้วยคาถานี้ 108 คาบ แล้วทาตัวหรือกินหรืออาบ คงกระพันชาตรี ถ้าหาน้ำมันหอมหรือน้ำไม่ได้ ให้บริกรรมด้วยคาถานี้แล้วกลืนน้ำลายเข้าไป คงกระพันเหมือนกันแลได้รอดตัวมามากแล้ว อย่าสนเท่ห์เลยฯ

๏ อะยังอัตตะภาโว ทุกขังอะนิจจังอะนัตตา อะสุจิอะสุภัง อิมังกัมมัฏฐานังภาเวมิฯ คาถานี้ใช้บริกรรมทำให้จิตสงบแลฯ

๏ อะอุมะ อุมะอะ มะอะอุ อะริโยอุตตะ โมมัคโค อุเปนโตโมกขะมามะตังมาเรอัจจันเต มุนินเท เอวะมามุมัคคาสุติ ตะโย เปนติติณณังติณณัง วัณณานังสันนิปาตะโตตัสสะเตชานุภาเวนะ อัสสะอัส์มิงขัคเคปะติฏฐะตุฯ คาถานี้ใช้ได้ 108 ฯ

๏ พุทโธพุทธัสสะกำจัดออกไป อย่าเข้ามาใกล้ขอบขัณฑเสมา ธัมโมธัมมัสสะกำจัดออกไป อย่าเข้ามาใกล้ขอบขัณฑเสมา สังโฆสังฆัสสะกำจัดออกไป อย่าเข้ามาใกล้ขอบขัณฑเสมา สิกขะเตกะระณังอะหังปิตตัง สารพัดศัตรูวินาสสันติฯ ถ้าจะไปนอนค้างในป่าให้ภาวนาคาถานี้หรือเสกดินขว้างไป 8 ทิศ กันภยันตรายทั้งปวงแลฯ

๏ ยะโตหังภะคินิ อะริยายะชาติยา สัพพัญญู พุทธัสสะชาโตติ มะหะสัจจะเนนะธัมมะการะกะโต มุตตะอุทะกัง ขะยะทาระโกนิกขะมิฯ คาถานี้ทำน้ำมนต์สะเดาะลูกตายในท้องหรือคลอดลูกยาก วิเศษนักแลฯ

๏ พุทโธ อะระหัง สุสิสุโท พุทโธ ภะคะวาติ พุทโธ นะโมพุทธายะ นะฯ คาถานี้บูชาพระสมเด็จ บริกรรมทำน้ำมนต์ใช้ได้ทุกอย่างฯ

(จากสมุดข่อยของสมเด็จฯโต วัดระฆังฯ)

คำชี้แจง[1]

คาถาชินบัญชร เป็นที่นับถือสวดกันแพร่หลายกล่าวกันว่า เป็นของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรํสี) วัดระฆังโฆสิตาราม นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ได้เคยนำมาขอให้แปลเพื่อพิมพ์ในหนังสือประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ครั้งหนึ่ง เมื่อนานปีมาแล้ว แต่ก็ยังสงสัยในถ้อยคำและประโยคหลายแห่ง เพราะไม่อาจจับความได้ ทั้งเมื่อได้พบหลายฉบับจากหลายสำนักเข้า ก็ได้พบคำที่ผิดเพี้ยนกันบ้างเกือบทุกฉบับ ไม่อาจจะตัดสินได้ว่าที่ถูกเป็นอย่างไร ได้เคยนึกสงสัยมานานแล้วว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้เรียบเรียงขึ้นเอง หรือได้ต้นแบบมาจากไหน เมื่อไม่นานมานี้ได้มีผู้นำหนังสือมาให้เล่มหนึ่ง เป็นหนังสือขนาดเล็ก พิมพ์ในประเทศศรีลังกา ชื่อหนังสือ The Mirror of The Dhamma (กระจกธรรม) โดยท่านนารทมหาเถระและท่านกัสสปเถระ ฉบับที่ได้มานี้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2504 (ของศรีลังกาตรงกับ พ.ศ. 2503 ของไทย) ค.ศ. 1961 เป็นแบบหนังสือคู่มือธรรม ที่จะใช้สวดและปฏิบัติเป็นประจำได้ เริ่มแต่นโมพุทฺธํ ศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 คำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คำบูชา คำสมาธิภาวนาต่าง ๆ บทสวดมี พาหุํ ชินบัญชร มงคลสูตร รตนสูตร เป็นต้น ตัวบาลีพิมพ์ด้วยตัวอักษรสีหฬและอักษรโรมัน มีคำแปลเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อได้อ่านชินบัญชรในหนังสือนี้แล้ว ก็ได้พบคำและประโยคที่เคยสงสัยในฉบับที่สวดกันในเมืองไทยซึ่งจับความได้ หายความข้องใจ จึงได้คิดว่าจะคัดฉบับลังกามาพิมพ์ เพื่อผู้ที่ต้องการทราบจะได้อ่านพิจารณาและคิดจะปรับปรุงฉบับที่สวดกันในเมืองไทย อนุวัตรฉบับลังกาเฉพาะที่เห็นว่าสมควรจะปรับปรุงด้วย ทั้งสองฉบับนี้ เมื่อเทียบกันแล้ว ก็รู้สึกว่าต้นฉบับเดิมนั้นเป็นอันเดียวกันแน่ ฉบับลังกามี 22 บท ส่วนฉบับที่สวดกันในเมืองไทย มี 14 บท ก็คือ 14 บทข้างต้นของฉบับลังกานั้นเอง เพราะความเดียวกัน ถ้อยคำ

1. คาถาชินบัญชรฉบับนี้ ตรวจสอบต้นฉบับจากประเทศศรีลังกาโดยสมเด็จพระญาณสังวร (วัดบวรนิเวศวิหาร)

ก็เป็นอันเดียวกันโดยมาก ส่วนคำอธิษฐานตอนท้ายบทที่ 14 ของฉบับที่สวดกันในเมืองไทยย่อตัดมาอย่างรวบรัดดีมาก ส่วนบทคาถาที่ 12 และ 13 สับบรรทัดกัน เมื่อแก้ใหม่ตามฉบับที่ปรับปรุงแล้วนี้ จะถูกลำดับดี

ในการพิมพ์นี้ เรียงชินบัญชรฉบับลังกาไว้ก่อน คงไว้ตามต้นฉบับทุกประการ แล้วมีคำแปลเป็นภาษาไทย ซึ่งได้แปลขึ้นในคราวที่พิมพ์แต่ครั้งแรก(พ.ศ. 2518) ต่อจากนั้นชินบัญชรฉบับที่สวดกันในเมืองไทยปรับปรุงขึ้นใหม่ อนุวัตรแบบลังกาเฉพาะที่เห็นว่าสมควร และมีคำแปลเป็นภาษาไทยที่แปลขึ้นใหม่เช่นเดียวกัน ในการแปลครั้งหลังนี้ไม่ได้เทียบกับคำแปลเก่าที่เคยแปลไว้ เพราะไม่พบฉบับที่แปลไว้ บทสวดชินบัญชร แต่ละฉบับแต่ละสำนักยังผิดแผกกันอยู่ ถ้าอาจทำให้ยุติเป็นแบบเดียวกันได้ ก็จะเป็นการดี

คาถาชินปัญชร

(ฉบับที่ใช้สวดกันในเมืองไทย
แต่ปรับปรุงใหม่เฉพาะบางแห่งตามฉบับลังกา)

1. ชยาสนคตา พุทฺธา   เชตฺวา มารํ สวาหินึ
   จตุสจฺจามตรสํ   เย ปีวึสุ นราสภา
2. ตณฺหงฺกราทโย พุทฺธา   อฏฺฐวีสติ นายกา
   สพฺเพ ปติฏฺฐิตา มยฺหํ   มตฺถเก เต มุนิสฺสรา
3. สิเร ปติฏฺฐิโต พุทฺโธ   ธมฺโม จ มม โลจเน
   สงฺโฆ ปติฏฺฐิโต มยฺหํ   อุเร สพฺพคุณากโร
4. หทเย เม อนุรุทฺโธ   สารีปุตฺโต จ ทกฺขิเณ
   โกณฺฑญฺโญ ปิฏฺฐิภาคสฺมึ   โมคฺคลฺลาโนสิ วามเก
5. ทกฺขิเณ สวเน มยฺหํ   อาสุํ อานนฺทราหุลา
   กสฺสโป จ มหานาโม   อุโภสุํ วามโสตเก
6. เกสนฺเต ปิฏฺฐิภาคสฺมึ   สุริโยว ปภงฺกโร
   นิสินฺโน สิริสมฺปนฺโน   โสภิโต มุนิปุงฺคโว
7. กุมารกสฺสโป เถโร   มเหสี จิตฺตวาทโก
   โส มยฺหํ วทเน นิจฺจํ   ปติฏฺฐาสิ คุณากโร
8. ปุณฺโณ องฺคุลิมาโล จ   อุปาลี นนฺทสีวลี
   เถรา ปญฺจ อิเม ชาตา   นลาเฏ ติลกา มม
9. เสสาสีติ มหาเถรา   วิชิตา ชินสาวกา
   ชลนฺตา สีลเตเชน   องฺคมงฺเคสุ สณฺฐิตา

10. รตนํ ปุรโต อาสิ ทกฺขิเณ เมตฺตสุตฺตกํ
ธชคฺคํ ปจฺฉโต อาสิ วาเม องฺคุลิมาลกํ
11. ขนฺธโมรปริตฺตญฺจ อาฏานาฏิยสุตฺตกํ
อากาสจฺฉทนํ อาสิ เสสา ปาการสณฺฐิตา
12. ชินาณาขลสํยุตฺเต ธมฺมปาการลงฺกเต
วสโต เม จตุกิจฺเจน สทา สมฺพุทฺธปญฺชเร
13. วาตปิตฺตาทิสญฺชาตา พาหิรชฺฌตฺตุปทฺทวา
อเสสา วินยํ ยนฺตุ อนนฺตชินเตชสา
14. ชินปญฺชรมชฺฌฏฺฐํ วิหรนฺตํ มหีตเล
สทา ปาเลนฺตุ มํ สพฺเพ เต มหาปุริสาสภา
อิจฺเจวมจฺจนฺตกโต สุรกฺโข
ชินานุภาเวน ชิตุปทฺทโว
ธมฺมานุภาเวน ชิตาริสงฺโฆ
สงฺฆานุภาเวน ชิตนฺตราโย
สทฺธมฺมานุภาวปาลิโต จรามิ ชินปญฺชเร.

คำแปล คาถาชินบัญชร ฉบับไทย

(แต่ปรับปรุงใหม่เฉพาะบางแห่งตามฉบับลังกา)

1. พระพุทธะทั้งหลายทรงชนะมารพร้อมทั้งเสนาพาหนะ เสด็จสู่พระที่นั่งแห่งชัยชนะแล้ว พระพุทธะเหล่าใดเล่าทรงเป็นผู้ประเสริฐแห่งนรชน ทรงดื่มอมตรสแห่งสัจจะทั้งสี่แล้ว.

2. พระพุทธะทั้งหลาย 28 องค์ มีพระตัณหังกรเป็นต้น ทรงเป็นพระนายกผู้นำโลก พระมุเนศวรจอมมุนีทุกพระองค์นั้น ทรงสถิตประทับบนกระหม่อมแห่งข้าพระเจ้า.

3. พระพุทธเจ้าทรงสถิตประทับบนศีรษะ พระธรรมสถิตประทับ ที่ดวงตาของข้าพระเจ้า พระสงฆ์ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณทั้งปวงสถิตประทับที่อุระของข้าพระเจ้า.

4. พระอนุรุทธประทับที่หทัยของข้าพระเจ้า พระสารีบุตรประทับที่เบื้องขวา พระโกณฑัญญะประทับที่เบื้องหลัง พระโมคคัลลานะประทับที่เบื้องซ้าย.

5. พระอานนท์และพระราหุลประทับที่หูเบื้องขวาของข้าพระเจ้า พระกัสสปะและพระมหานามทั้งสองประทับที่หูเบื้องซ้าย.

6. พระโสภิตผู้เป็นมุนีที่แกล้วกล้า ถึงพร้อมด้วยสิริ เหมือนอย่างดวงอาทิตย์ส่องแสงสว่าง ประทับที่สุดผมส่วนเบื้องหลัง.

7. พระเถระผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ ผู้มีวาทะอันวิจิตร ชื่อพระกุมารกัสสป ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณนั้น ประทับที่ปากของข้าพระเจ้าเป็นนิตย์.

8. พระเถระห้าพระองค์เหล่านี้ คือ พระปุณณะ พระอังคุลิมาล พระอุบาลี พระนันทะ พระสีวลี เกิดเหมือนอย่างดิลก (รอยเจิม) ที่หน้าผากของข้าพระเจ้า.

9. พระมหาเถระทั้งหลาย 80 ที่เหลือจากนี้ ผู้ชนะ ผู้เป็นสาวกของพระพุทธะผู้ทรงชนะ รุ่งเรืองอยู่ด้วยเดชแห่งศีล สถิตอยู่ที่อังคาพยพทั้งหลาย.

10. พระรตนสูตรประจุอยู่เบื้องหน้า พระเมตตสูตรประจุอยู่เบื้องขวา พระธชัคคสูตรประจุอยู่เบื้องหลัง พระอังคุลิมาลสูตรประจุอยู่เบื้องซ้าย.

11. พระขันธปริตร พระโมรปริตร และพระอาฏานาฏิยสูตร เป็นเหมือนอย่างฟ้าครอบ พระสูตรปริตรทั้งหลายที่เหลือกำหนดหมายเป็นปราการ.

12. เมื่อข้าพระเจ้าอาศัยอยู่ด้วยกิจทั้ง 4 อย่าง ในบัญชรแห่งพระสัมพุทธะ ประกอบด้วยลานเขตแห่งอาณาอำนาจแห่งพระพุทธะผู้ทรงชนะ ประดับด้วยปราการคือพระธรรมทุกเมื่อ.

13. ขออุปัทวะ (เครื่องขัดข้อง) ทั้งภายนอกทั้งภายในทั้งหลาย ที่เกิดจากลมและน้ำดีเป็นต้น จงถึงความสิ้นไป ไม่มีเหลือ ด้วยเดชแห่งพระชินะผู้ไม่มีที่สุด.

14. ขอพระมหาบุรุษผู้เลิศกล้าทั้งหลายทั้งปวงนั้น โปรดอภิบาลข้าพระเจ้าผู้สถิตในท่ามกลางแห่งพระชินบัญชรอยู่บนพื้นแผ่นดิน.

ข้าพระเจ้ามีความรักษาดี โดยทำให้ครบถ้วนทุกทางอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ขอจงชนะอุปัทวะด้วยอานุภาพพระพุทธะผู้ทรงชนะ ชนะข้าศึกขัดข้องด้วยอานุภาพแห่งพระธรรม ชนะอันตรายด้วยอานุภาพแห่งพระสงฆ์ อันอานุภาพแห่งพระสัทธรรมอภิบาลประพฤติอยู่ในพระชินบัญชร เทอญ.

การดำเนินคดีอาญาในศาล

เรื่องการดำเนินคดีอาญาในศาลนี้ มิใช่บทเรียนทางกฎหมาย จึงกล่าวแต่พอเป็นแนวทางให้บุคคลทั่วไปได้ทราบว่าจะดำเนินคดีกันอย่างไรเท่านั้น

การดำเนินคดีอาญาในศาลจะต้องเริ่มต้นด้วยการฟ้องคดี และมีบุคคลสองประเภทเท่านั้นที่จะเป็นโจทก์ฟ้องคดีอาญาได้ คือ พนักงานอัยการ และผู้เสียหาย

พนักงานอัยการ หมายถึงเจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ฟ้องผู้ต้องหาต่อศาล ผู้เสียหายหมายถึงบุคคลที่ได้รับความเสียหายเนื่องจากการกระทำผิดฐานใดฐานหนึ่ง รวมทั้งบุคคลอื่นที่มีอำนาจจัดการแทนได้ ดังที่บัญญัติไว้ในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา เช่น ผู้เสียหายถูกทำร้ายถึงตายหรือบาดเจ็บจนไม่สามารถจัดการเองได้ ภริยาหรือสามีของผู้เสียหายจัดการฟ้องคดีอาญาแทนผู้เสียหายได้ เป็นต้น

คำว่า ผู้เสียหาย ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญามิได้หมายถึงแต่เฉพาะผู้ที่ได้รับความเสียหายตามความเป็นจริงเท่านั้น แต่ต้องเป็นผู้เสียหายโดยนิตินัยด้วย เพราะความผิดบางประเภท กฎหมายประสงค์จะให้เฉพาะแต่เจ้าหน้าที่ของรัฐเท่านั้นที่ฟ้องได้ ผู้ที่ได้รับความเสียหายที่เป็นราษฎร หามีอำนาจฟ้องแต่อย่างใดไม่ เช่น ความผิดตามพระราชบัญญัติรถยนต์ ในข้อหาว่า เดินรถโดยมิได้รับอนุญาต เป็นต้น

คดีที่พนักงานอัยการเป็นโจทก์ฟ้องนั้น เบื้องต้นจะต้องมีการสอบสวนคดีอาญานั้นโดยพนักงานสอบสวนเสียก่อน เมื่อพนักงานสอบสวน สอบสวนแล้ว เห็นว่าคดีมีมูลควรจะฟ้องผู้ต้องหาได้ ก็ต้องเสนอสำนวนการสอบสวนต่อพนักงานอัยการ เมื่อพนักงานอัยการตรวจสำนวนแล้วเห็นว่าผู้ต้องหาเป็นผู้กระทำผิด ก็ยื่นฟ้องคดีนั้นต่อศาล และผู้เสียหายในคดีนั้นมีสิทธิขอเข้าเป็นโจทก์ร่วมกับพนักงานอัยการได้ โดยยื่นคำร้องต่อศาลในระยะใดระหว่างพิจารณาก่อนศาลชั้นต้นพิพากษาคดีนั้นก็ได้

เมื่อพนักงานอัยการ หรือผู้เสียหายจะฟ้องคดีอาญา เบื้องแรกจะต้องพิเคราะห์เสียก่อนว่า คดีนั้นอยู่ในเขตอำนาจของศาลใด เพราะมีกฎหมายบังคับไว้โดยละเอียดว่าคดีประเภทใดอยู่ในเขตอำนาจศาลใดที่จะพิจารณาพิพากษาได้ เช่น ศาลอาญา ศาลอาญาธนบุรี ศาลแขวงเป็นต้น เมื่อทราบว่าจะต้องยื่นฟ้องต่อศาลใดแล้ว ก็ต้องฟ้องต่อศาลที่มีอำนาจพิจารณาพิพากษาคดีนั้น

คำฟ้องในคดีอาญา มิใช่ว่าจะเขียนฟ้องอย่างใดก็ได้ตามใจชอบ แต่จะต้องมีข้อความให้ถูกต้องครบถ้วนตามที่มีบัญญัติไว้ในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา

ผู้ที่เป็นฝ่ายฟ้องคดี เรียกว่าโจทก์ ผู้ที่เป็นฝ่ายถูกฟ้องคดี เรียกว่าจำเลย

คำฟ้องนั้น ในกรณีที่พนักงานอัยการเป็นโจทก์ ก็ลงชื่อพนักงานอัยการในท้ายคำฟ้อง ถ้าผู้เสียหายเป็นโจทก์ต้องลงชื่อตัวโจทก์ในท้ายคำฟ้อง จะให้ทนายความของโจทก์ลงชื่อแทนในท้ายคำฟ้องมิได้ แต่ถ้ามีการมอบอำนาจให้ผู้อื่นฟ้องคดีแทน ผู้ที่ได้รับมอบอำนาจก็มีสิทธิลงชื่อในคำฟ้องแทนตัวโจทก์ได้

คำฟ้องนี้ต้องมีสำเนาคำฟ้องสำหรับส่งให้แก่จำเลยด้วย

ในคดีที่พนักงานอัยการเป็นโจทก์ ไม่จำเป็นต้องไต่สวนมูลฟ้อง (แต่ถ้าศาลเห็นสมควรจะสั่งให้ไต่สวนมูลฟ้องก่อนก็ได้) ศาลจะประทับรับฟ้องไว้พิจารณาได้เลย

ในคดีที่ผู้เสียหายเป็นโจทก์ฟ้องนั้น เมื่อยื่นคำฟ้องต่อศาลแล้ว ศาลจะยังไม่ประทับรับฟ้องไว้พิจารณา แต่จะนัดไต่สวนมูลฟ้องก่อนว่า คดีมีมูลพอที่จะประทับฟ้องหรือไม่เสียก่อน วิธีการไต่สวนมูลฟ้องก็คือ การเอาพยานของโจทก์มาสืบเพื่อให้ทราบว่ามูลคดีมีเพียงพอหรือไม่

การดำเนินคดีอาญาชั้นไต่สวนมูลฟ้อง ผู้ที่ถูกฟ้องจะไม่มาอยู่ต่อหน้าศาลก็ได้ เพราะกฎหมายถือว่ายังไม่อยู่ในฐานะจำเลย จนกว่าศาลจะประทับฟ้องแล้ว แต่ในชั้นพิจารณา ไม่ว่าคดีที่พนักงานอัยการหรือผู้เสียหายเป็นโจทก์ จะต้องดำเนินคดีต่อหน้าจำเลยเสมอไป

เมื่อศาลไต่สวนมูลฟ้องเสร็จแล้ว มีอำนาจกระทำได้ดังนี้ คือ สั่งว่าคดีมีมูลให้รับประทับฟ้องคดีนั้นไว้พิจารณา หรือพิพากษายกฟ้อง เพราะเห็นว่าคดีไม่มีมูล หรือประทับฟ้องแต่ในเฉพาะบางข้อหาที่ฟ้อง เพราะเห็นว่าคดีมีมูลเพียงเท่านั้นก็ได้

ถ้าศาลสั่งว่าคดีมีมูล คู่ความจะอุทธรณ์ฎีกามิได้ แต่ถ้าพิพากษายกฟ้องเพราะคดีไม่มีมูลทั้งหมดหรือไม่มีมูลบางข้อหา โจทก์มีสิทธิอุทธรณ์ฎีกาต่อไปได้

เมื่อศาลประทับรับฟ้องแล้ว ก็จะหมายเรียกจำเลยมาศาลและให้การแก้คดีภายในระยะเวลาที่กำหนดให้ เมื่อจำเลยมาศาลและยื่นคำให้การแก้คดีแล้ว ศาลจะนัดวันสืบพยานโจทก์ต่อไป

ในคดีที่พนักงานอัยการเป็นโจทก์นั้น โดยปกติโจทก์นำตัวจำเลยมาส่งต่อศาลในวันเดียวกับที่ยื่นฟ้อง เมื่อศาลรับประทับฟ้องแล้ว ก็จะส่งสำเนาคำฟ้องให้จำเลยในวันนั้น และสอบถามจำเลยว่าจะให้การรับสารภาพหรือปฏิเสธ ถ้าจำเลยรับสารภาพตามฟ้องและกรณีไม่ต้องด้วยบทบัญญัติที่ว่า แม้จำเลยรับสารภาพแล้วก็ต้องสืบพยานโจทก์ประกอบคำรับสารภาพ เช่นในคดีอุกฉกรรจ์มีโทษสูง ศาลก็พิพากษาคดีได้เลย แต่ถ้าจำเลยให้การปฏิเสธ ศาลก็ต้องนัดวันสืบพยานโจทก์ต่อไป

เมื่อศาลรับประทับฟ้องในคดีที่พนักงานอัยการเป็นโจทก์แล้ว จำเลยตกอยู่ในอำนาจศาลและจะต้องถูกจำขังตามกฎหมาย ส่วนในคดีที่ผู้เสียหายเป็นโจทก์นั้น เมื่อศาลประทับรับฟ้องผู้ถูกฟ้องก็ตกอยู่ในฐานะจำเลย และในวันที่มาศาลตามหมายเรียกให้มาแก้คดีนั้น ก็ตกอยู่ในอำนาจศาลและจะต้องถูกจำขังตามกฎหมาย แต่ทั้งสองกรณีนี้จำเลยมีสิทธิยื่นคำร้องต่อศาลขอให้ศาลปล่อยชั่วคราวระหว่างพิจารณา หรือที่ทราบกันทั่วไปว่ายื่นคำร้องขอประกันตัว

การดำเนินคดีชั้นสืบพยานโจทก์นั้น ทั้งคดีอาญาที่พนักงานอัยการเป็นโจทก์ และที่ผู้เสียหายเป็นโจทก์เหมือนกัน คือ โจทก์ต้องเอาพยานของโจทก์เข้ามาสืบก่อนฝ่ายจำเลยเสมอไป โจทก์จะเอาพยานเข้าสืบมากน้อยเพียงใดสุดแล้วแต่ประเด็นและข้อเท็จจริงของแต่ละคดี การแพ้ชนะกันมิได้อยู่ที่จำนวนของพยาน แต่อยู่ที่มีหลักฐานมั่นคงประกอบชอบด้วยเหตุผลสนับสนุน

ข้อหาที่กล่าวหาจำเลยได้ชัดเจนเพียงพอว่าจำเลยได้กระทำผิดจริงหรือไม่เท่านั้น เมื่อสืบพยานฝ่ายโจทก์เสร็จแล้ว ฝ่ายจำเลยก็เอาพยานของจำเลยเข้าสืบหักล้างฝ่ายโจทก์และเพื่อสนับสนุนข้อต่อสู้ของตน ให้เห็นว่าจำเลยมิได้กระทำผิดตามข้อกล่าวหา

เมื่อสืบพยานจำเลยเสร็จแล้ว โจทก์และจำเลยมีอำนาจแถลงปิดคดีของตนด้วยปากหรือหนังสือ หรือทั้งสองอย่างภายในระยะเวลาที่ศาลจะกำหนดให้

ต่อจากนั้น ศาลก็จะนัดคู่ความให้มาฟังคำพิพากษา

เมื่อศาลพิพากษาคดีแล้ว ฝ่ายที่แพ้คดี มีสิทธิอุทธรณ์คำพิพากษาได้ภายในกำหนด 15 วัน นับตั้งแต่วันฟังคำพิพากษา การอุทธรณ์นั้น ถ้าอุทธรณ์ในปัญหาข้อกฎหมายย่อมอุทธรณ์ได้เสมอ แต่ในปัญหาข้อเท็จจริงมีข้อจำกัดในการอุทธรณ์อยู่หลายประการ ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา และพระราชบัญญัติจัดตั้งศาลแขวง และวิธีพิจารณาความอาญาในศาลแขวง

การยื่นอุทธรณ์ต้องยื่นที่ศาลชั้นต้นที่พิพากษาคดีนั้น และศาลชั้นต้นจะเป็นผู้จัดส่งสำนวนคดีนั้นไปยังศาลอุทธรณ์ แต่ก่อนส่งไปศาลชั้นต้นจะต้องจัดส่งสำเนาอุทธรณ์ให้คู่ความฝ่ายที่มิได้อุทธรณ์เสียก่อน และฝ่ายที่รับสำเนาอุทธรณ์จะยื่นคำแก้อุทธรณ์หรือไม่ก็ได้ ถ้าประสงค์จะยื่นคำแก้อุทธรณ์ก็ต้องยื่นภายใน 7 วัน นับแต่วันได้รับสำเนาอุทธรณ์

เมื่อศาลอุทธรณ์พิพากษาคดีแล้ว จะส่งสำนวนและคำพิพากษาคดีนั้นมายังศาลชั้นต้นที่พิพากษาคดีนั้น ศาลชั้นต้นจะต้องนัดให้คู่ความมาฟังคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ที่ศาลชั้นต้น

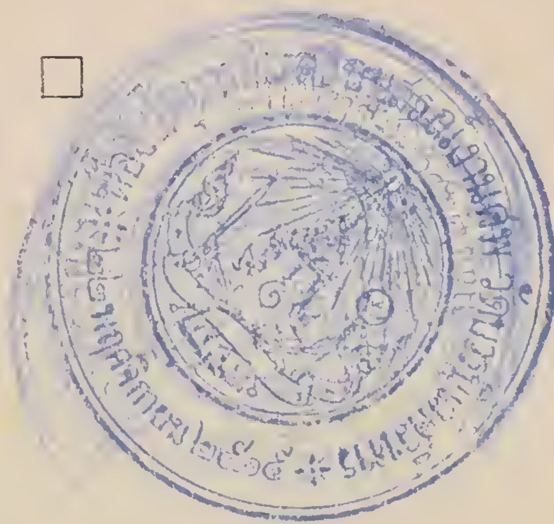
คู่ความฝ่ายที่ไม่พอใจในคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ มีสิทธิยื่นฎีกาคัดค้านคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ได้ ภายในกำหนด 1 เดือน นับตั้งแต่วันฟังคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ ในปัญหาข้อกฎหมายนั้นคู่ความฎีกาได้เสมอ แต่ถ้าจะฎีกาในปัญหาข้อเท็จจริงก็มีข้อจำกัดอยู่ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาหลายประการ

การยื่นฎีกาก็ต้องมีสำเนาฎีกาส่งให้แก่คู่ความฝ่ายที่มิได้ฎีกาด้วยเช่นเดียวกับในชั้นอุทธรณ์ ถ้าฝ่ายที่ได้รับสำเนาฎีกา ประสงค์จะยื่นคำแก้ฎีกา ก็ต้องจัดการยื่นภายใน 7 วัน นับแต่วันได้รับสำเนาฎีกา

การยื่นฎีกา ต้องยื่นที่ศาลชั้นต้นที่พิพากษาคดีนั้น และศาลชั้นต้นจะจัดการส่งสำนวนพร้อมด้วยฎีกาไปยังศาลฎีกาเพื่อพิจารณาพิพากษาต่อไป

เมื่อศาลฎีกาพิจารณาพิพากษาเสร็จแล้ว ก็จะส่งสำนวนและคำพิพากษาศาลฎีกามายังศาลชั้นต้นที่พิพากษาคดีนั้น เพื่อให้ศาลชั้นต้นดำเนินการอ่านคำพิพากษาศาลฎีกาให้คู่ความฟัง

การดำเนินคดีอาญาในศาลก็สิ้นสุดเสร็จเด็ดขาดเพียงนี้.

พิมพ์ที่ ศรีเมืองการพิมพ์ 5/37—41 ถ. รองเมือง ซอย 5 ปทุมวัน กรุงเทพ ฯ 10500
นายประยุทธ คมอำนาจสกุล ผู้พิมพ์โฆษณา โทร. 2144660, 2144370